Deel LXII Aflevering 1

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1942

INHOUD

KRUYSKAMP, C., Iets over klankschildering of expressieve klankwaarde 1
LIEFTINCK, G. I., Het Ridderboec 14
VAN DER MEULEN, R., Sparsa (I) 40
DE TOLLENAERE, F., Enkele aanteekeningen bij een bron van Van Lenneps *Zeemans-Woordeboek* 52
——, Ndl. vierboet(e), vuurboet 55
NIJLAND, ALEIDA, „Supporteert tot over meir" 72

Boekbeoordeeling
Die Haager Liederhandschrift, Faksimile des Originals mit Einleitung und Transkription, hrsg. v. E. F. KOSSMANN, door G. KLOEKE 73
Ingekomen boeken 80

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

IETS OVER KLANKSCHILDERING OF EXPRESSIEVE KLANKWAARDE

Il y a toujours un accord inconscient qui s'établit entre les sons et les choses. Vendryes

Het hierboven aangeduide onderwerp brengt ons op een terrein — dat nl. van de relatie tusschen klank en zin —, dat eenerzijds door taalkundigen altijd met zekeren schroom betreden wordt, anderzijds echter op bijna allen die zich met taalbespiegelingen bezig houden een bijzondere aantrekkingskracht uitoefent. Beide verschijnselen zijn even begrijpelijk. De nauwgezette philoloog werkt, als alle wetenschapsmenschen, gaarne met nauwkeurig te omschrijven en waar te nemen feiten en vermijdt liefst een terrein waar subjectieve waarden schijnbaar een zoo groote plaats innemen; de studie van de klanken, hun formaties en ontwikkelingen is al moeilijk genoeg om haar door het verband met den woordzin niet nog gecompliceerder te maken; de bestudeering van den laatsten komt voor rekening van den lexicoloog en semasioloog, die van zijn kant ook niet gaarne zijn voornaamste houvast, de historische ontwikkeling, door speculaties over expressieve klankwaarde laat beïnvloeden. Daartegenover staat echter dat ieder die iets van de taal tracht te begrijpen instinctief voelt, zooals men ook al van de oudste tijden af gevoeld heeft, dat er een nauwe relatie moet bestaan tusschen de klank der woorden en hun zin, ja, dat in die relatie het meest wezenlijke en tegelijk het meest mysterieuze van de taal ligt opgesloten. Die oude overtuiging dat woord en zin ten nauwste samenhangen verklaart grootendeels de aantrekkelijkheid van etymologische beschouwingen voor den belangstellenden leek, die in de etymologie altijd nog eens hoopt te ontdekken waaróm een stoel nu eigenlijk „stoel" heet, en, wat het verleden betreft, ook ... de resultaten daarvan. Hoofdzakelijk uit reactie tegen die buitensporigheden van de etymologie-à-la-Bilderdijk is het te verklaren dat de nieuwere philologie zich angstvallig beperkte tot de concrete, in „wetten" vast te leggen feiten welke de historische taalbeschouwing opleverde, zoowel

voor de klank- als voor de beteekenisontwikkeling, en dat zij voor de correlatie van die twee weinig aandacht had. Eén soort van woorden, waarin die correlatie te opvallend was om over het hoofd gezien te kunnen worden, de klanknabootsingen nl., werd zorgvuldig afgeperkt en als een groepje ter zijde gezet, waar weliswaar speculatieve geesten theorieën over den oorsprong der taal op konden bouwen, maar dat de zichzelf respecteerende linguist toch niet heelemaal au sérieux kon nemen.

In den laatsten tijd begint men daarvan echter eenigszins terug te komen. Ik denk voor het Nederlandsch met name aan eenige belangwekkende artikelen die mej. Dr. Van Lessen in de jaargangen LV—LVII van dit tijdschrift gepubliceerd heeft, waarin zij, evenals in een aantal door haar bewerkte artikelen van het *WNT*, op overtuigende wijze heeft aangetoond dat het mogelijk is een groot aantal woorden, ook zulke waarin men op het eerste gezicht zeker geen klanknabootsingen zou vermoeden, op streng etymologisch-historische wijze af te leiden uit „verklankende" wortels.

Wordt op deze wijze aan het verband tusschen klank en zin en de beteekenis daarvan voor de taalvorming opnieuw recht gedaan, ook van een ander standpunt uitgaande kan men de essentieele waarde er van aantoonen.

Bekijken wij bv. eens woorden als het bnw. *plomp*, het znw. *knots* en het ww. *blikkeren*. Het valt een ieder op dat deze woorden een suggestieve klankwaarde hebben, die een onmiddellijk verband legt tusschen klank en zin, een verband dat bij woorden als *blind, tafel, lezen* geheel ontbreekt. Voor den niet-etymologiseerenden leek is dat verband direct; *plomp* wordt gevoeld als een treffend juiste aanduiding van: onbehouwen, onelegant, ruw; *knots* suggereert het daarmee benoemde voorwerp als vorm, tegelijk met de noties „hard" en „slaan"; *blikkeren* een fel intermitteerend schijnsel. Dit is wat Vendryes noemt de „valeur expressive", de expressieve klankwaarde der woorden; misschien kan men er den term klankschildering [1]), naast en onderscheiden van klanknabootsing, voor gebruiken.

---

1) Het *WNT* kent *klankschildering* en *klankschilderend* niet, maar ze worden stellig, het eerste als navolging van hd. *Laut-* of *Schallmalerei*, wel

Nu is het bij een woord als *plomp* duidelijk genoeg dat zijn expressieve waarde onmiddellijk voortvloeit uit zijn klanknabootsenden oorsprong: *plomp* duidt den aard aan van iets dat met een „plomp", een plompend geluid neerkomt. De vraag is nu echter: zijn alle woorden met een duidelijke expressieve klankwaarde etymologisch beschouwd klanknabootsingen? De moeilijkheid van de beantwoording dezer vraag ligt niet alleen of in de eerste plaats in den omvang van het etymologisch onderzoek dat daarvoor verricht zou moeten worden, maar in de omstandigheid dat de waardeering van een bepaald woord als al of niet klankschilderend betrekkelijk subjectief is. Voor mij hebben bv. *brij, brons, damp, juweel, haten* een uitgesproken expressieve waarde, maar ik wil gaarne aannemen dat dat voor anderen misschien niet zoo is. Wanneer we echter voor het oogenblik van dergelijke dubieuze gevallen afzien, blijven er nog meer dan genoeg woorden over die stellig door ieder als klankschilderend gevoeld worden.

Daar is bv. dat reeds genoemde woord *knots,* dat we nu wat nader willen bekijken. Het is blijkens *WNT* een jong woord, sedert de 16de e. opgekomen naast *knod* eener- en *kudse* anderzijds. De beteekenissen dier beide woorden, wier etymologie ik voor het oogenblik met opzet terzijde laat, vinden we in *knots* vereenigd, en terwijl nu *knod,* zij het uitsluitend als dialectwoord, is blijven bestaan, is *kudse* geheel uitgestorven en wel opvallenderwijs zeer kort na het opkomen van *knots. Kudse* is klaarblijkelijk door *knots* verdrongen, en wat is nu aannemelijker dan dat dit geschied is door de sterkere expressieve klankwaarde van *knots*? Die grootere expressiviteit berust evenwel

---

gebruikt. Het is niet mijn bedoeling hier een pleidooi te houden voor het woord *klankschildering*; als er een andere term is die het bewuste begrip beter weergeeft, bediene men zich daarvan. *Klankwaarde* alleen geeft misschien aanleiding tot begripsverwarring, evenals *klankassociatie,* dat b.v. door Dr. Kazemier in Het Vers van Hooft, zij het in iets beperkter zin, wordt gebezigd („dat we om de een of andere reden voelen, dat de gebruikte klanken bij de weergegeven stemming behooren"). — De veelgebruikte term *klanksymboliek* vind ik ook niet erg gelukkig, immers zijn ten slotte alle taalklanken, evenals schriftteekens, symbolen; voor mijn doel is dit woord geheel ongeschikt omdat het verband tusschen klank en zin dat ik op het oog heb van heel anderen aard is dan dat tusschen begrip en symbool; het is meer onmiddellijk en berust veeleer op synesthesie.

volstrekt niet op nadrukkelijker klank*nabootsing,* maar op de klank*schilderende* waarde, o.a. van de *kn*-groep, die de notie suggereert van: ruw en oneffen, kantig, hard voorwerp. Men kan zich dus den gang van zaken aldus voorstellen: gegeven de woorden *knod* en *kudse,* bestond de mogelijkheid dat daaruit een nieuw woord *knots* zou ontstaan; den stoot tot het werkelijk ontstaan van dat woord gaf het feit dat het een onmiddellijk aansprekende klankschilderende waarde bezat. Hier zien we dus klankschildering als een autonoom taalvormend element.

Aan het derde woord van het bovengenoemde drietal, *blikkeren,* kan de werking van dit element nader gedemonstreerd worden. De frequentatieve werkwoorden zijn bij uitnemendheid klankschilderend, en vele zijn stellig echte klanknabootsingen. Zijn ze echter alle aldus te verklaren? Mej. Van Lessen zegt (*Ts* LV, 253): „Valt bij zulk een ww. (als *ratelen, knetteren*) bij overdracht het geluidsbegrip weg, dan zal het een reeks van snel opeenvolgende bewegingen gaan aanduiden, zooals *beven, sidderen,* of *wankelen,* ook wel een snelle opeenvolging van lichtindrukken, dus *flikkeren, blikkeren,* en derg." Zij is dus van meening dat dergelijke frequentatieven die thans niet meer als een klanknabootsing gevoeld worden, dit in oorsprong toch wel zijn, en dat hun hedendaagsche beteekenis op overdracht berust. Kan men nu *blikkeren* aldus verklaren? Het is blijkens het *WNT* alweer een jong woord; de oudste plaats is die uit Hoofts tafelspel „De gewonde Venus" van 1607: „'t Blickren vant geweer, en 't blakren van het vier"; verder worden nog eenige plaatsen uit Hooft, Bredero (deze bezigt dezelfde allitteratie *blikkeren / blakeren*) en Vondel, en andere jongere citaten genoemd. Nergens echter wordt het in eigenlijken zin voor iets anders dan voor een intermitteerend sterk lichtschijnsel gebezigd; daarnaast in hierop berustende fig. toepassingen. Om zijn ontstaan als frequentatief van *blikken* te verklaren, moet men het dunkt mij plaatsen als laatste in de reeks *flakkeren, flikkeren, blikkeren,* alle jonge woorden, wier chronologie evenwel volgens de gegevens van het *Mnl W* en het *WNT* met deze volgorde overeenkomt. *Flakkeren* is, hoewel het in de germ. talen uitsluitend in de bet. „zich onvast heen en weer bewegen" voorkomt, in oorsprong wel als

klanknabootsing te verklaren (ook in verband met lat. *plango*). In *flikkeren*, dat secundair naast *flakkeren* ontstaan is, is het verband met de notie „licht" al zoo nauw dat het daarzonder al vrijwel niet meer voorkomt [1]) (het is zeker geen toeval dat hier de „lichte" vocaal *i* gebezigd wordt!) en een geluidsvoorstelling is hierin nooit aanwezig geweest; zijn ontstaan is naar het mij voorkomt alleen te verklaren uit een *onmiddellijke* combinatie van de met *-eren*, zonder eenige gedachte aan klank verbonden notie „herhalen", en de notie „licht"; van een overdracht is hier geen sprake. In nog sterker mate geldt dit van *blikkeren*; de notie „licht" is hier, stellig onder invloed van *blik* en *bliksem*, misschien ook van *blakeren*, nog sterker, en de er mee gepaard gaande voorstelling is dan ook niet die van een heen en weer bewegend schijnsel, maar die van een met korte intervallen telkens fel uitschietend licht [2]). *Blikkeren* is, evenals vele soortgelijke woorden, op een gegeven oogenblik spontaan gevormd en het ontstaan van dergelijke woorden hangt blijkbaar ten nauwste samen met hun expressieve klankwaarde. Het is opvallend dat juist jonge en zeer jonge woorden (als bv. *knudde*) bijna altijd in hooge mate klankschilderend zijn en men kan dan ook de klankschildering als een nog levend taalvormend en taalverrijkend element beschouwen. Het duidelijkst blijkt de werking er van in jonge werkwoorden, zooals vele frequentatieven: *drentelen, glibberen, huiveren, schommelen, struikelen, tintelen,* en ww. als *glippen, gluren, gluipen, lillen, sjokken, sjorren, sjouwen, slabakken, slampampen,* die geen van allen als louter onomatopoëtisch te verklaren zijn. Zeer typeerend is bv. ook het lichte *vertikken* als het meer grappige naast het zware en „ergere" *verdommen.*

Ik wil hier niet trachten een opsomming te geven van de woorden waarin klankschildering als een van de vormende elementen is aan te wijzen; dat zou onbegonnen werk zijn, en het is mij ook slechts om het beginsel te doen. Maar wel is het misschien van belang even in

---

1) De bet. „vallen" is zeer jong en stellig onder invloed van *flikker,* misschien ook door associatie met *bliksemen* ontstaan.

2) Dat het „in de levende taal niet meer in gebruik" zou zijn, zooals het *WNT* zegt, is dunkt mij niet juist; althans in litteraire taal wordt het stellig nog wel gebezigd.

het kort na te gaan op welke gebieden zij zich hoofdzakelijk doet gelden.

In de eerste plaats is er dan het reeds besproken gebied der woordvorming. Daarbij moet men in het oog houden dat in sommige gevallen de klankschilderende waarde pas achteraf, steunende op de ontwikkeling der beteekenis, ontstaan kan zijn; in zoo'n geval kan die expressieve waarde, eenmaal als aanwezig gevoeld, weer bevruchtend werken op de vorming van nieuwe, secundaire woorden, en zij is dus ook dan taalvormend. Een voorbeeld is het ww. *hannesen*. Op dit gebied van de woordvorming zijn twee groepen te onderscheiden: primaire woorden, en afgeleide en samengestelde woorden, benevens woordkoppelingen. Onder de primaire woorden wordt begrijpelijkerwijs een groote plaats ingenomen door adjecieven; ik geloof niet dat het een subjectieve waardeering is wanneer ik de volgende als uitgesproken klankschilderend noem: *bol, rond, plat, dun, breed, diep, zwaar, zwoel, flets, scheef, dwars, rauw, ruw, krom, spits, kalm, woest, klam, klef, dof, duf, dom, stom, vol, fel, kil, bros, glad, vies, teer, gammel,* en last not least *groot* en *klein*. Bij de znww. zijn het, behalve de vele dicht bij de klanknabootsingen staande, maar toch niet altijd geheel als zoodanig te verklaren woorden beginnende met consonantcombinaties (*flard, flits; klomp, klos, klad, kluit; knar, knor, knots, knuist; kramp, krauw, kruk*), ook met een enkele consonant, of zelfs met een vocaal beginnende woorden: *angst; bal | bol, dal | del, lel, loert, kuil, wiel, poel, walm;* verder vooral veel scheldwoorden. wier gevoelswaarde juist vooral door klankschildering tot uiting komt. Van de adverbia noem ik *fluks* en *nimmer*. Bij de samengestelde woorden en de vaste woordverbindingen zijn het niet alleen die welke uit reeds op zichzelf klankschilderende woorden bestaan en die dus uit den aard der zaak die eigenschap in versterkte mate bezitten (ik noem *rondom,* dat zijn populariteit à-la-barbe-de-Charivarius wel juist aan zijn klankschilderende waarde te danken zal hebben), maar ook zulke waarin de expressieve waarde pas in en door de woordcombinatie ontstaat: *armetierig, armzalig, allegaartje, argwaan, baarblijkelijk, balsturig, bedachtzaam; hals-over-kop, kop-over-bol, kort en knap; op 'n holletje, van-heb-ik-jou-daar, op-z'n-elf-en-dertigst*; krachttermen

als *pot-hier-en-gunder*; tot op zekere hoogte ook verbindingen als *kijk-in-de-pot, spring-in-'t-veld.* [1])

Het tweede gebied is dat van de beteekenisontwikkeling. Hier heeft de expressieve klankwaarde bv. vaak grooten invloed op de gevoelswaarde en daardoor op de fixeering van speciale beteekenissen. Zoo bv. *gluren* dat voorheen ook in niet-ongunstigen en zelfs in gunstigen zin —, thans uitsluitend afkeurend wordt gebruikt: het is hier stellig de onaangename indruk van de combinatie *gl* + *ū*, die zich zelfs in de gelaatsexpressie van den spreker doet gelden, welke deze pejoratieve ontwikkeling beïnvloed heeft. *Hoonen,* dat oorspronkelijk in den ruimsten zin gebezigd werd voor: krenken, benadeelen, te schande maken, leeft thans nog slechts in den zin van: op verachtende wijze beschimpen, en het domineerende element in de voorstelling is dat van de intonatie, niet als klanknabootsing maar als onmiddellijke gevoelsexpressie. *Duf,* oorspronkelijk: weinig levendig, ongevoelig, kreeg al vroeg de verengde beteekenis van: muf ruikend, benauwd, eigenlijk en figuurlijk, ongetwijfeld doordat het de gedachte suggereert aan een adembenauwende, afkeerwekkende atmosfeer. Ook *vies* dankt zijn ontwikkeling van „vreemd, wonderlijk" tot „afkeerwekkend, onrein" zeker grootendeels aan zijn sterke expressieve waarde. Dit zijn slechts enkele grepen uit een onoverzienbaar gebied; systematisch onderzoek zou nog massa's voorbeelden aan het licht kunnen brengen.

Iets uitvoeriger zal ik moeten spreken over het derde en voor de klankschildering vruchtbaarste gebied, dat van de poëzie. Zoo ergens, dan is vooral hier de onderscheiding van klanknabootsing en klankschildering op haar plaats. Immers de eigenlijke klanknabootsing is een vrij primitief poëtisch hulpmiddel en van beperkte bruikbaarheid, maar de mogelijkheden van de klankschildering zijn in de poëzie vrijwel ongelimiteerd en men kan zelfs zeggen dat zij volstrekt tot haar wezen behoort. In „Gelaat, Gebaar en Klankexpressie" heeft prof. Van Ginneken een uitvoerige beschouwing over de klank-

1) Natuurlijk berust de expressiviteit van dergelijke woorden voor een groot deel ook op hun plastiek, maar deze wordt door de klankwerking sterk gesteund.

waarde van poëzie gegeven, die echter in dit opzicht niet geheel bevredigt. Hij zegt: „Klank-expressie is rhythme en muziek" (p. 64). Maar daardoor maakt hij de klankexpressie los van de woordfunctie en maakt een scheiding tusschen twee dingen die juist in hun synthese, in hun onscheidbare versmelting het wezen der poëzie (en misschien zelfs in den ruimsten zin: der taal) uitmaken: zin en klank. Hierin ligt immers juist het onderscheid tusschen muziek en poëzie: de eerste is geheel als klank en rhythme te verstaan, maar de laatste nooit zonder dat onmiddellijk verband van klank en zin. Wanneer wij een gedicht hooren in een taal die wij niet verstaan, dan kunnen wij dit wel als klank en rhythme waardeeren, dus als muziek, maar juist niet in zijn poëtisch wezen, waarin mèt en door de klank de zin tot poëzie wordt. De definitie van prof. Van Ginneken zou ik dus zóó willen aanvullen: de klankexpressie van poëzie is de onscheidbare eenheid van rhythme, muziek en zin. Dit geldt voor alle ware poëzie, oude en nieuwe. Ik kies eerst een willekeurig opgeslagen voorbeeld uit een der aan Anna Bijns toegeschreven refreinen:

Der minnen vruchten ic u mildelijck gaf,
Maer een eeuwich zuchten houde ic daer af.

In het eerste vers stijgt de melodie steeds tot *mild-* en blijft dan vrijwel op die hoogte tot het slot, het rhythme heeft parallel daarmee een eerst ietwat versnelde en daarna vertraagde beweging; dadelijk aan het begin van het tweede vers valt de melodie en blijft in het heele vers dof met een diepe inzinking op *zucht-*; het rhythme is slepend met een sterk ritardando tegen het eind. Is nu echter door deze bijzonderheden van melodie en rhythme — hier slechts kort samengevat, maar ook als men ze analyseert — de klankexpressie van die twee verzen geheel bepaald? Mij dunkt allerminst. Even belangrijk als melodie en rhythme is de expressieve klankwaarde van het weelderig-breede *mildelijck,* dat het zoete van het *geven* uitdrukt, en dat weer terugslaat op de teederheid van *minnen* en gesteund wordt door het rijp-volgroeide van *vruchten.* Te opvallender is de werking van dit laatste woord doordat het, ondanks de objectieve overeenkomst in klank, zoo scherp in tegenstelling staat tot *zuchten,* welks

eigen, in den zin uitgedrukte klankschilderende waarde eenerzijds gesteund wordt door de *ch* van *eeuwich*, anderzijds door het hokken van de er op volgende initiale *h*, terwijl de gerekte *ē* van *eeuwich* den langen duur suggereert. De klankschildering in poëzie berust dan ook niet alleen op de woorden zelf, maar ook op hun wisselwerking, waardoor ook de waarde van een zelfden klank veranderen kan; het is daarom niet juist te zeggen dat bepaalde objectieve klanken met bepaalde stemmingen verbonden zijn.

Als tweede voorbeeld, ditmaal een modern, kies ik een strofe van Karel van de Woestijne:

> Weer staat mijn venster open op den nacht
> tusschen de kamer en haar broei'ge zwoelte
> en deze wijdte en haar bewogen koelte.
> En 'k sta aan 't raam, en wacht.

Ik wil in deze, in iederen regel en ieder woord even expressieve strofe, slechts wijzen op de tegenstelling tusschen de eerste en de laatste regel, welke van weerszijden samengetrokken kan worden in de woorden *venster* : *raam*. In *venster* klinkt, als kernpunt van het vers én van den zin, iets van bevrijding, van opengaande ruimte, datgene waardoor men uitziet —, en het wordt versterkt door het heldere van *open* — *op*. *Raam* daarentegen in het laatste vers is niets dan starre onbeweeglijke vierkante begrenzing van een leege ruimte; het is geheel passief en past daarom zoo zuiver in dit vers waarin op sublieme wijze het vermoeide, tegelijk verlangende en hopelooze wachten wordt uitgedrukt, besloten door het als een zucht verstervende en tegelijk met den gedachte-inhoud van de heele strofe beladen *wacht*. —

Ik geef gaarne toe dat niet aan alle poëzie deze expressieve waarde der woorden als klank-zin-geheel even duidelijk te demonstreeren is. Er zijn verzen waarin —, dichters bij wie de gedachte zoo overheerscht dat de klankwaarde op den achtergrond treedt. Maar geheel zonder haar kan geen poëzie die dien naam verdient bestaan. En zoodra men zich rekenschap tracht te geven van de klankwerking van een vers, zal men de klankschilderende waarde der woorden als een essentieel

element, gelijkwaardig aan en onscheidbaar van muzikaliteit en rhythme moeten erkennen.

In zijn reeds even genoemde boek over het vers van Hooft spreekt Dr. Kazemier ook over de muzikaliteit van Hoofts verzen en hij zoekt die vooral in met „klankassociatie" gepaard gaande klankherhaling (p. 171 vg.), maar geeft toe dat deze niet alles kan verklaren, en constateert dat hij vele verzen wel als melodieus voelt „hoewel er van klankherhalingen geen of zoo goed als geen sprake is". Als voorbeelden geeft hij:

„En t suchten van de wint beweecht de droeve boomen"
„Om dat soo selden mij mach gebeuren"
„De blije bloempjens int bedaude velt"
„Vliedt ver van mijn geluit, blijgeestige Godinnen"

Van deze en dergelijke verzen zegt Dr. K.: „In sommige ... mag in oorsprong al een associatie bestaan tusschen klank en stemming, de melodie van het vers als geheel wordt er niet door verklaard". Het komt mij voor dat Dr. K. hier tracht een willekeurig onderscheid te scheppen dat het als een onscheidbare eenheid op te vatten geheel van zin en klankexpressie dat een vers tot vers maakt, niet toelaat. Welke waarde heeft een aldus uit een gedicht losgemaakte „melodie" van een afzonderlijk vers voor het begrip van den aard en het ontstaan en voor de waardeering van deze poëzie en van poëzie in het algemeen? Hetzelfde geldt voor dergelijke abstraheering van het rhythme, die bv. leidt tot een naar mijn meening absurde uitspraak als deze: „waaruit kan iemand concludeeren dat iets een goed vers is, dan slechts doordat het op zijn gevoel een rythmische indruk maakt?" (Dr. G. Stuiveling, in *OTt* I, 248). Dit is dunkt mij net zoo iets als wanneer men zeggen zou: een goed schilderij is zulk een waarin men verschillende kleuren kan onderscheiden. Het rhythme is zeer belangrijk, maar het is niet primair, d.w.z. het is niet rhythme dat tot vers wordt, maar in en met het vers ontstaat het rhythme. Het rhythme is het geraamte, de klank het vleesch, maar het leven blaast er de intentie van den dichter pas in.

Het vitium originis van al dergelijke beschouwingen over poëzie is

dat men dichtkunst en muziek veel te nauw wil verbinden en het klankeffect van poëzie als uitsluitend muzikaal wil zien. Dit klankeffect is echter van wat ik hierboven als klankschildering omschreven heb niet te scheiden. Dr. Kazemier, bij wien ook de natuur sterker is dan de leer, geeft dit zelf implicite toe als hij op blz. 169 zegt: „we zullen daarom een vers muzikaler vinden, naarmate de dichter gemakkelijker en vaker zulke klankassociaties gevonden heeft". In deze „klankassociaties" immers, in de expressieve klankwaarde der woorden, ligt, het zij nog eens herhaald, een der meest wezenlijke trekken van alle poëzie; in dit mysterieuze samentreffen van klank en zin dat in poëzie in den hoogsten graad, maar in alle taal min of meer aanwezig is, voltrekt zich een groot deel van het wonder dat taal is. In poëzie wordt de klankexpressie grootelijks versterkt door het rhythme, maar het versrhythme is niet iets dat plotseling met en in de poëzie opduikt, het is een sublimeering van het aan alle taal eigene rhythme. De studie van het vers in zijn klankexpressieve waarde behoort daarom in de eerste plaats te gaan in de richting die reeds door Verwey in „Vondels Vers" gewezen werd, waar hij, zoowel in Hoofts als in Vondels poëzie als een der meest essentieele dingen beschouwt de verhouding van vers en volzin, d.w.z. van tempo, klank en zin (zie p. 52; 106 vgg.; 155—156). — Wat nu de boven geciteerde verzen van Hooft betreft: het behoeft nu nauwelijks betoog meer dat de onverklaarde rest aan „muzikaliteit" geheel is te herleiden tot klankschildering; het tweede behoeft men slechts aan te vullen met het voor den zin onmisbare vervolg („'T geselschap dat ick soo gaeren sach") om dit ook voor dat vers dadelijk te gevoelen: het heeft immers geen zin zoo innig samenhangende verzen te gaan scheiden en ze afzonderlijk op hun klankwaarde te onderzoeken.

Het zou mij te ver voeren hier nog in details te treden omtrent de beteekenis van de klankschildering voor de poëzie. Alleen wil ik nog even wijzen op de allitteratie. Dr. Kazemier zegt: „Hoewel consonanten dikwijls in associatief verband treden met bepaalde stemmingen, zullen we er (t.w. in de allitteratie) toch in de eerste plaats een rhythmisch element in moeten zien" (o.c., p. 176). Hier schuilt dunkt mij weer dezelfde fout: in het losmaken nl. van den klank van het woord,

hier zelfs van één klank van ieder woord. Allitteratie is immers niet slechts de wederkeer van denzelfden op zichzelf beschouwden consonant op een beklemtoonde plaats, maar de wederkeer van zoo'n consonant (of consonantengroep) als deelklank van een woord en van dat woord niet te scheiden. In Hoofts „de wint beweecht de droeve boomen" is de allitteratie niet *w—w,* maar *w*int—*w*eecht, en de klankwerking er van is, zeker, óók rhythmisch, maar stellig niet minder klankschilderend. De term „klankassociatie" zooals Dr. K. die gebruikt schiet te kort, omdat hij op losse klanken wordt toegepast. Hij zegt bv.: „Donkere vocalen associeeren we ... gemakkelijk met gevoelens van onlust", en geeft als voorbeeld het gebruik van *droef* en *droevig* bij Hooft. Maar diezelfde *oe* komt voor in begrippen met een heel andere kleur, als: *kloek, goedsmoeds, pardoes.* In het levende taalgebruik berust de klankexpressie niet op de waarde van afzonderlijke klanken, maar op de klanken in hun opeenvolging en verband.

Om misverstand te voorkomen wil ik, aan het slot van mijn beschouwingen gekomen, nog even uitdrukkelijk zeggen dat ik de klankschildering vooral niet wensch te poneeren als een nieuw of opnieuw ontdekt alles verklarend principe in de taal en in het bijzonder in de poëzie. Het groote belang van accent en melodie blijft daardoor onaangetast, maar wij kunnen met die twee niet het heele wezen van de klankexpressie in haar ruimsten zin verklaren, en ik hoop in dit opstel aannemelijk te hebben gemaakt dat er ruimte is voor een, deels weliswaar bij de klanknabootsing nauw aansluitend, maar met betrekking tot de taalvorming en ook van het standpunt van den taalgebruiker (in 't bijzonder den dichter) beschouwd toch in vele opzichten autonoom principe dat kan aangeduid worden als klankschildering, expressieve klankwaarde, of zoo men wil met een anderen passenden naam, en waarmee ook de etymoloog die het ontstaan van woorden uit „wortels" wil verklaren, rekening zal moeten houden. Veel van wat ik gezegd heb is stellig subjectief, en voor een nauwkeurige afgrenzing van het verschijnsel zou nog veel detailonderzoek noodig zijn; men beschouwe dit artikel dus slechts als een eerste verkenning.

Leiden, Juli 1941 C. KRUYSKAMP

NASCHRIFT

Toen het bovenstaande geschreven werd, droeg ik nog geen kennis van de opmerkingen van Dr. Heeroma op blz. 81 volg. en het artikel van mej. Dr. Van Lessen op blz. 213-228 van den vorigen jaargang. Had ik ze eerst kunnen lezen dan zou ik misschien mijn formuleeringen hier en daar iets gewijzigd hebben, maar nu dat niet het geval is laat ik ze liever onveranderd: het kan zijn nut hebben een zoo fundamenteele kwestie van verschillende standpunten uit te belichten. Alleen wil ik hier vast even reageeren op een passage in het artikel van mej. Van Lessen die mijn beschouwingen ten nauwste raakt: daar nl. waar zij op blz. 227, sprekende van een door de *NED* in het geding gebracht „feeling of appropriateness", zegt dat een dergelijke verklaring „onmiddellijk ontaardt in een geloof aan mysterieuze associaties tusschen klank en begrip" waarvan degeen die „prijs stelt op heldere voorstellingen en begrippen in de taalkunde" zich moet onthouden. Maar dat „gevoel van toepasselijkheid", vrijwel hetzelfde immers als wat ik expressieve klankwaarde noem, is, hoezeer subjectief, een *realiteit*; die „associatie tusschen klank en begrip" *leeft* in den geest, beter in het taalgevoel van den woordgebruiker, en wel des te sterker naarmate zijn taalgevoel fijner en zijn taalkennis rijker is. En omdat dat gevoel leeft kan het ook scheppend werken, kan het althans medewerken aan het vormen van nieuwe woorden. Het is een factor in de woordvorming die niet nauwkeurig te omschrijven is, niet in regels vast te leggen, maar waar men toch rekening mee zal moeten houden. Het gevaar is groot, ik geef dat dadelijk toe, dat men te veel op deze rekening zal willen schrijven, maar men kan dien post daarom toch niet schrappen.

Febr. 1942 C. K.

HET RIDDERBOEC

Het is nu al weer meer dan vijf jaren geleden dat ik in mijn beschrijving van den prachtigen verzamel-codex in-folio, waarvan het tweede gedeelte sermoenen van Eckart en Tauler bevat, en die bewaard wordt in de Kon. Bibl. te Brussel (nr. 643/44), een afzonderlijke studie beloofde over het groote, door rijmende stukken onderbroken, moraliseerende prozawerk, dat daarvan het eerste gedeelte uitmaakt [1]). Het blijkt dat deze belofte niet onopgemerkt is gebleven en het wordt hoog tijd dat zij ingelost wordt. Men meene niet dat ik haar vergeten was, integendeel: in de jaren die sindsdien verliepen heeft het Ridderboec steeds op den achtergrond van mijn gedachten gestaan, maar al meer werd ik er mij van bewust dat hetgeen ik mij had voorgenomen een lange voorbereiding zou eischen en dat ik in velerlei opzicht aangewezen zou zijn op de hulp van anderen, omdat ik op gebieden terecht kwam waarop ik mij niet thuis gevoelde. Gebrek aan kennis van cultuurhistorisch belangrijke teksten in het Latijn en mogelijk ook in het Fransch, zou kunnen blijken bij al te groote bewondering voor de originaliteit van mijn auteur, gebrek aan theologische scholing zou aan den anderen kant aan het licht komen bij een uiteenzetting van de theologische denkbeelden in het werk ontwikkeld. Van de zuiver letterkundige waarde daarvan kan ik echter wel al een en ander laten zien en in dit opzicht is het voor de lezers van ons tijdschrift toch in de eerste plaats van belang.

Allereerst iets over het uiterlijk: de eenvoudige band is nog middeleeuwsch en in de twee gedeelten zijn door één en dezelfde hand uit de eerste jaren der 16e eeuw verjongende correcties aangebracht, zoodat zij al vroeg vereenigd moeten zijn geweest. Zooals men zich herinneren zal, werd het tweede gedeelte in 1446 geschreven in het adellijke Windesheimsche nonnenklooster Galilea binnen Gent en er is alle reden om aan te nemen dat de codex, zooals wij

1) Zie: *De Middelnederlandsche Taulerhandschriften* (Groningen, 1936), blz. 11-17.

Die ewige wandelheit
spreect in dē euāgē-
lie dat niemāt
en mach twee he-
re dienen oft eest
also dat hē ye māt
pijnt soe es noot dat hi dē enē tmin
en dē andere hate Nu wāt it duc-
te gemīde in dōsen hē dat v dese
vōr woirde in ake mijns dz ghi d'
weireit in dd' sijt en oic d' weireit
dict ghelijc dat uwē staet en uwe
grote sunlicheit ghetuge geest in de
weireit en hoir dienare toebehoire
enē andere hē dā xpm dies na-
me dat ghi draghet. Wāt ghi na
hē keuste heeft en v hē hebt vvō-
den he te dienē in dē doecpsele
dair mē spraec in uwē pśoē Firedo.
Dats se geloeue ghi elijc ghi oic
hope in na macls selue al willes
hebt ghebest en ghecōfirmeert
in dē veruuselende dat in latine cō-
firmacie heet dat in dietsche
es te seggen een vast makinge.
Welke xps selue ghetuige geest vā-
der in weireit en seit chi in ike en es
vā dese in weireit en and swaert.
De prīce dese in weireit spit hi es ā-
me comē en hi en heest nz ā me nn vō-
dē. Doe es noot mij lieue vriet na
dz wōrts. Wāt dese twee prīce ghe-
uen sijn die ghi v pijnt te dienē dz ghi
dē enē ghetrouwe sijt en dē andere
ōgetrouwē en wāt in dict lieue ge-
mīde dz ghi dē ghenē getrou sijt
dies v te leste sal af gaē en qualec
lonē. dzuc da' wt nike mach. Wāt
ghi nu eest sine ende volght en vkeert tmij
sine dienare ghelijc ō gheghuld seit
Dewijse d' vkē es te kē d' minne en ghijs
oic niet v late sijs en nochtet ghi en
moet niet tē enē prīce houde. Wāt si in
ewighē stride sijt als Job de pplhe tuge
da' hi seit dat des menschē leuē es ec ind-
d' crapsoe hebic die bi sijn d' genadē ē
ind' bendes ādsheiv in ā genome
wt caritatē. v tōd' wisē ende ghdiē
vā dese twē heren houi machtich o' lāt-
hō' hulpere houi gesinde houise loen-
wie si sijn en hō' ghdiē en va' om dz si
alds dagelex strijdē en wat dat oic ōs da'
ā bel aue es dz wi ōs des strijts on-
d'winnē. Wāt bet wā e pays da ō vrede.
en dagelex kijs da' mens mochte v-
late sijn. Op dat ghi te bat nochtz we-
ten. Wāt ghi e dē enē moet af gaē
Use v best weert es te vkiesen.
Ende ter erste oic lieue gemīde suldi
weten dz dese ij heren sijn de cōvā ihrm
dats te seggē des vredē ōs hē ihs xps
de ewige gods sone ende god en mēsce
de ādē die ic hē hete nz dat icken
vō' enē hē houde of dz hi ind' va' heut
hē si cha' wāt si en als hē die nē die
d' wase in ddere dese in weireit es de
prīce vā babilonie dats d' ghuisen
en des ōvredē lucifer de bose geest
de leit de d' ridderē dese ōsaleghen
in weireit nz sinē veni d' sonde v blijt
dz si leuē de vallē als dauid spit sin
de af grōt d' helle Och mercit oic
mij lieue vriet hoe ōgelijc es dese in
prīcē name soe es hi our godlīe en
al dat hē toebehoirt also e ghi
ter stont sēlt ver stnen!

dien kennen, deel heeft uitgemaakt van de bibliotheek dier zusters. Het gedeelte waarvoor wij hier aandacht vragen (110 bll. folio in twee coll.) is een dertigtal jaren later geschreven, te oordeelen naar het schrift en de watermerken van het papier. Dat schrift heeft iets bijzonders, het is geen kloosterschrift; het is verwant aan het zg. Bourgondische schrift, gebruikt door de afschrijvers die de boeken voor de Bourgondische vorsten en hun aanhang copieerden, al is het veel minder mooi en regelmatig. Een voorbeeld hebben we in de prentbriefkaart van onzen Leidschen Monstrelet [1]). Dit schrift nu, is in overeenstemming met den inhoud: in den proloog, dien ik indertijd in zijn geheel heb afgedrukt [2]), richt de auteur zich tot iemand van aanzienlijken huize, die in de wereld leeft en in den vervolge zien wij ook dat hij zijn betoog aan diens milieu heeft aangepast. Zeker, hij hekelt de geestelijkheid af en toe, maar dat is de wereldlijke geestelijkheid, de reckelike priesters, niet de bedelmonniken of carmelieten die onder het volk leefden. Hij richt zich tot de groote heeren en den kleinen adel en de vorm waarin hij zijn betoog kleedt, is de allegorie van het ridderleven.

Terloops werd het werk al welhaast 40 jaar geleden gesignaleerd door De Vooys op zijn speurtocht in de verschillende bibliotheken naar hss. die rijmende regels bevatten; de resultaten daarvan deelde hij mede in dl. 23 van ons tijdschrift (blz. 54). De Vooys ook ontdekte dat het *Ridderboec* heette, doordat hij een gedeelte ervan terugvond in een ander, 16e-eeuwsch hs. te Brussel, dat als bron vermeldt *uut den ridders bouc*. Geen enkel ander hs. is er bekend en er werden ook nergens verder sporen van het werk aangetroffen in de literatuur. Het staat, geloof ik, ook geheel apart: een breed opgezet, typisch pastoraal werk, voor leeken uit de hoogere kringen, dat tegelijkertijd theologische scholing veronderstelt, kenden wij in onze letterkunde nog niet.

---

1) Engueran de Monstrelet, *Histoire de Charles VI, roy de France*. Leiden, U.B., cod. Voss. Germ.-Gall. 2. Men kan zich gemakkelijk oriënteeren aan de hand van de prentbriefkaarten door de Bibliotheek uitgegeven.

2) t.a.p. blz. 11. In regel 4 staat het onbegrijpelijke *duc / te*. Het hs. heeft duidelijk *duc-te* (zie reprod.). Lees. *du[n]c-te* en versta dus: ik was van oordeel.

Als thema nam de schrijver vermoedelijk een sententie van den H. Bernard, of die althans in dien tijd op zijn naam stond: *Inter Babylonem et Hierusalem nulla pax est, sed guerra continua. Habet unaquaeque civitas regem suum. Rex Hierusalem Christus dominus est, rex Babylonis diabolus* (zie verder de beschrijving op blz. 13 van mijn proefschrift). Op haar beurt is deze weer ontleend aan *2 Kon.* 24, doch Bernard ontwikkelt zijn gedachten veel nauwer in aansluiting met den bijbeltekst dan onze auteur. De tekst: *Militia est vita hominis super terram* (*Job* 7 : 1; zie mijn proefschr. blz. 274), zoo verbreid in onze devote literatuur, kan hem daarnaast door het hoofd gegaan zijn.

Het eerste gedeelte van het werk is het verhaal van 's menschen schepping, val en reiniging door Christus' dood, gegeven in den vorm van een allegorie, die theologisch heel goed in elkaar zit, doch zooals steeds in de Middeleeuwen, voor onzen smaak wel wat te zeer uitgesponnen is, al moet gezegd worden dat de auteur zijn compositie goed weet vol te houden. Het verhaal begint dan bij Lucifer, die zijn heerlijkheid ziende, behaagde aan zichzelf. De eigenwil, die Gabriel den schepper deed loven, baart aan Lucifer de slang Hoveerdicheit en hare dochters Nijt en Gramscap, het geslacht dat Adam verleiden zou. De mensch, door de goddelijke Triniteit geschapen om Lucifer's plaats te bezetten, werd niet alleen geestelijk, opdat hij niet evenals Lucifer door zelfbehagen zijn vrijen wil in *eyghenheit* zou trekken en door het gif der slang zou vallen in ongehoorzaamheid, doch van tweeslachtige natuur, edel-geestelijk en onedel-lichamelijk. Zijn lichamelijkheid maakte God uit het slijk der aarde, omdat zijn Wijsheid wel voorzag dat de afgunst des duivels dezen Ridder — en zoo wordt in den vervolge de mensch, zoowel man als vrouw, aangeduid — zou trachten te bedriegen en dat hij, zijn nederige afkomst indachtig, geen reden zou vinden om zich te verhoovaardigen. De reden waarom de Koning zoozeer bezorgd was voor den ridder was deze: de geestelijke natuur des menschen, waarmede hij gevormd was naar 's konings beeld, was van stonde af aan uitverkoren tot bruid zijns zoons, die haar, de Bruid (de geestelijke natuur), liefhad met zoo groote liefde, dat hij haar minde tot in den

dood. De bruid werd niet gebracht in Gods eigen rijk, maar in een andere lustelijke stede, vol vreugden, overeenkomstig 's ridders tweevoudige natuur. In dezen hof van Eden is de ridder geplaatst, opdat hij zich aldaar waardig zou toonen om eens de plaats in te nemen die hem in de toekomst beschoren was: Lucifers zetel. Dan volgt het welbekende verhaal van 's menschen ongehoorzaamheid, waardoor hij zich de plaats die voor hem bestemd was, onwaardig betoond heeft. Nieuw is echter de allegorische inkleeding van het verhaal: de Ridder is geplaatst in den lusthof als bewaarder der Bruid en haar Deerne, zijn édel-geestelijke en onedel-lichamelijke natuur. Een luisterrijke hofstoet omringt hem: een machtige Koningin komt hem te hulp, die Vrije Wil heet en die staat tusschen goed en kwaad, „hem ordinierende" naar Gods wil of naar eigen neiging. Ook staat hem een Meester Redene ten dienste, opdat deze de Koningin zou weerstaan als zij hem zou aanzetten om de deerne of de bruid te dienen in iets wat den Bruidegom (Christus, 's Konings zoon) ongevallig zijn zou. De meester heeft een boek, dat aan de eene zijde beschreven is met gouden letteren, aan de andere met„atrimente". De gouden letteren beduiden „de bate" en wat tot liefde wekt, de zwarte „de scade" en zij verwekt tot vreeze. Zoo was er ook een trouwe Secretarijs die opschrijven zou „des ridders regiment" en dat der koningin, en zoo de ridder ontrouw zou zijn of indien de koningin de bruid verleiden zou tot ontrouw, dan zou deze hen aanklagen bij den bruidegom. Het boek heet „memorie" en de secretaris „de worm der consciencie die niet en slaept mer altoes hem pijnt den mensche wacker te houden". De koning gaf zijn bruid ook een „claer ghesichte: de inwendighe oghen der verstennisse" en aan de deerne de vijf zintuigen waarmede zij tot eer der bruid genieten zou wat zij behoefde naar haar aard. En zooals het lichaam in het bezit is gesteld van de vijf zintuigen om te zien en te genieten de volheid der aarde, zoo zal de bruid, wanneer zij ziet wat de koning aan de deerne gegeven heeft te harer eere, Hem zoeken die oorzaak van al dien rijkdom is en haar voedsel is het aanschouwen van God als geest, evenals zij zelve geest is.

Ik kan na dit exposé, geloof ik, kort zijn in mijn verdere beschrij-

ving: De afgunst van den Prins van Babyloniën heeft den ridder verleid. Het gezicht der bruid is verdonkerd, omdat zij dienstbaar is geworden aan de deerne; de koningin „Vrie wille" is geworden tot Prince Eighen wille [1]) en de deerne is Koningin Vleysch geworden. De ridder mint de deerne en heeft zijn meester Redene verstooten; het boek is gesloten, want tot de liefde en de vreeze Gods wordt hij niet meer verwekt en de secretaris is zijn Wroegher geworden. Om den ridder te verootmoedigen, die de bruid verdrukt om de deerne te dienen, wordt hij verstooten uit het paradijs en verkeert in ballingschap, waar hij te vechten heeft tegen de drie „gevenijnde" zusters Hoverdicheit, Nidicheit en Gramscap en tegen vier andere „serpenten" Gulsicheit, Oneenicheit, Gieriicheit en Traecheit. Maar 's ridders kinderen gaan voort op denzelfden weg en blijven de deerne dienen; de edele bruid, die alle engelen eeren, wordt verwaarloosd.

Na de theodice volgt thans de christologie: „Het es tijt dat ic ten stride vare, want ic des ridders viande hebbe verclaert" [2]). Aldus wordt 's konings zoon ten tooneele gevoerd, die den prince van Babyloniën den oorlog verklaart, omdat zijn macht over de bruid en den ridder groot is en verbetering uitblijft. Daar hij zag, dat zijn vijand in slangengedaante den ridder bedrogen had, werd hij mensch en nam den naam Christus aan, Gezalfde, omdat hij met de goddelijke zalf, het heilig chrisma, het venijn van het serpent zalven wilde. Daar hij zag dat dit venijn voortkwam uit zelfbehagen, offerde hij zichzelf in den dood. 's Prinsen „nijdicheit" bezwoer hij met „caritate". Hij wapent den ridder met den „halsberch" van het geloof, met vaste maliën gevest, dat zijn de goede werken. Dit pantser nam hij zich in den doop en alle ridders na hem. Er volgt nu een gedetailleerde beschrijving van 's ridders wapenrusting, volgens een procédé, dat den lezer bekend is [3]) en waarvan ik de opsomming achterwege

1) De figuur van een koningin in den hofstoet was reeds weinig geslaagd; nog ongelukkiger is haar metamorphose in een prins!

2) Versta: want ik heb 's ridders vijanden den oorlog verklaard. Deze beteekenis wordt in *MnlW* niet opgegeven, doch zij laat zich afleiden uit die welke in dl. VIII, 1912 sub 9 in fine vermeld wordt.

3) Zie *Ephes.* 6 :11 vlgg.

zal laten: zijn standaard is zijn kruis, dat hij droeg tot aan de plaats waar hij sterven zou, zijn wimpel is zijn lichaam, daaraan genageld met plompe nagelen. Op dezen standaard verlaten zich 's konings ridderen en het kruis Christi verdrijft den doodsvijand, den vijand Eigenheit: dezen heeft hij op den berg van Oliveten overwonnen:

O eygenheit wat groter leyd hadstu beraden
Want wille ende minne worden een spinne bi dinen daden
Wille es goet ende minne es goet, die daer eyghenheit afdoet
Doestu eyghenheit daer aen, du en moghes den vyant niet ontgaen (IIc).

Met een overgang op de andere beteekenis van eyghenheit (= *eigendom*) komt de schrijver op een zijpad: „mer nu mochti seggen by avonturen, waendi dat ic monic wille werden, dat ic een cappe aendoen wille? Daer ic op antwoerde dat si niet alle monic werden dient salich waere dat si monike waren". Deze passage is typisch doordat zij licht werpt op zijn lezers: Zijn zij die zoo spreken eigenlijk niet dwaas? Eigenwillig toch komen zij in 's konings dienst en ontvangen het heilig geloof in hem, en als de koning optrekt en ze tot zijn speciale vrienden en heimelijke raden wil maken, dan zeggen ze dat het hun genoeg is „merctridder" (ridder van de vlakte) of „scotelwasscer" in zijn hof te worden! Daarom onttrekken zij ook hun kinderen, zoo ze flink zijn en welgeschapen, aan de kloosters, maar als ze onnut zijn of ongeacht, dan zijn ze goed voor den dienst des Heeren. En tot hun kennissen zeggen ze: het verbaast me dat je zoo'n mooi kind priester laat worden of in een klooster stopt. Je hebt immers geld genoeg om hem na te laten. En als zij dan zoo'n kind in een klooster brengen, dan vragen ze of het eten en de bediening er wel goed zijn en of het „pont grote" (zakgeld) krijgt. Maar of de bruid er gediend wordt, wie vraagt daarnaar? Ach wat weten zulke lieden af van het geluk van een monnik in zijn cel: „si seggen also si ghevuelen. Die vander eerden is sprect onse here, die sprect vander eerden. Also eest met desen dwasen, si ordelen na hoir gevuelen. So doet de ezel oic die de dystelen etet ende laet de haver. Es dair om de haver te arghere? Si slachten oic den zieken. Want si sijn voerwaer onwetens herde ziec: Een ziec mensch en

heeft inden goeden edelen wijn ghenen smaec. Mer wie es also dwaes dat hi dair om seggen soude dat de wijn niet goet en wair?"

Duidelijk blijkt ook in de verdere uiteenzetting (34c) van de geestelijke ridderschap aan welken kant de schrijver staat, als hij de baronnen in het leger des konings met de geestelijken vergelijkt: Een koning die ten strijde trekt, heeft in zijn gevolg drieërlei gezelschap, allereerst de gemeene lieden, die hem van „vitaelien" en van voeder voorzien en die den tros toebehooren. Zij zijn ver af van het gezelschap des konings; rijden kunnen zij niet. In den strijd hebben zij het meeste te verduren en men beklaagt hen het minst. Om meer dan eten en drinken geven zij niet. Het is duidelijk wie hiermee bedoeld zijn: zij die in de wereld leven; zij staan onder den „gemeenen roep", dat is de Vreeze des Heeren en de Tien Geboden. Een tweede klasse zijn de „schiltknechten en ionkeren", die de ridders, graven en hertogen dienen te voorzien van mondvoorraad. Al kunnen zij niet zoo goed rijden en schermen als dezen, zij scheiden zich af van den gemeenen man en behooren tot het gezelschap des heeren. De derde klasse zijn de edele heeren en ridders, die altoos zijn aan de zijde des konings. De ridders hebben hun paarden aan moeiten gewend en hebben ze de oogen „verbonden": het paard is de natuurlijke mensch, het heeft immers den blik steeds naar de aarde gericht. In den strijd laten zij hun breidel varen en verlaten zich op hun leidsman (hun geestelijke raadgevers en biechtvaders). Zoo zijn de ridders de bevoorrechten in den strijd, maar die zich tot meer verbonden heeft, op hem rusten ook hoogere plichten. Hoe meer de mensch ontvangt aan gratie, hoe grooter glorie kan zijn deel worden, maar voor des te meer ook zal hij zich te verantwoorden hebben:

„Mer en laet u niet gevallen dat, niet lange en es leden, geviel enen reckeleken [1]) priester, nader werelt te spreken, die mi antwoerde op deze voirz woirde, doen hi verstont dat hi dair af redenne soude moeten gheven voir gode, als hi yet goets hoirde, ende hem niet en

1) De 16e-eeuwsche corrector begrijpt de oorspronkelijke beteekenis „fatsoenlijk, braaf" niet meer en vervangt het woord door *rijckeleken*! Dr. Zijderveld was zoo goed mij mede te deelen dat men het woord niettemin in de 17e eeuw nog herhaaldelijk terugvindt in de oude beteekenis.

pijnde daer na te leven: soe eest mi leet, sprac hi, dat ict gehoirt hebbe, ende gaf mi dair toe een boec weder, dat ic hem wt caritaten geleent hadde, ende seide, wat soudt mi vele gelesen, als ic daer na niet en leve. Ic mochte mi de pine verzwaren" (44d).

Nu volgen lange uitweidingen over de zeven gaven van den H. Geest, over de zeven werken der barmhartigheid, het achtvoudig loon der zaligsprekingen, die ik maar zal overslaan, zooals ik in het gedeelte dat voorafging groote stukken populaire theologie over de drie soorten van zondaren, over de drie personen in de Drieëenheid, over verwekkende en trekkende gratie, over volmaakte, verkeerde, vrije, eigen en geneigde wil, enz., enz. voorbij gegaan ben. Bij het lezen van zulke tot in het uiterste uitgesponnen scholastieke spitsvondigheden vraagt men zich wel eens af, welke „werleke ridder" hierdoor gesticht kan zijn. Hangt de uitvoerige bespreking daarvan ook samen met het feit dat deze problemen in dien tijd geseculariseerd werden of vond men stichting alleen al door het overschrijven en lezen van „hoghe dinghen", zelfs al verstond men er niets van? Ik had herhaaldelijk gelegenheid dit op te merken bij de bestudeering der Nederlandsche Taulerhandschriften.

Wij zijn thans genaderd (± fol. 47) tot de uitvoerige behandeling der hoofdzonden, het levendigste en best geschreven gedeelte van het werk en wij zullen er wat langer bij stilstaan. Allereerst worden de zondaren aangewezen en tegen het kwaad gewaarschuwd: „Den loep der naturen es alsulc, dat dair de goede ende quade vergaderen, selden verbetert hem de quade vanden goeden Mer scier wert de goede vanden quaden besmet Aldus dan en es hier niet zekers, dan dese serege scape te scuwen". De eerste vijand die met den prince tegen den koning en zijn ridders in het krijt komt is de „hooveerdige" mensch. Wat heeft de mensch niet al bedacht om zich op te verhoo-

---

1) Af en toe worden wij getroffen door een schoon beeld of een merkwaardige vergelijking: Drie soorten van zondaren, verbeeld in de drie dooden die Christus verwekte. Den eersten verwekte hij binnen de poorten; deze verwekte hij met woorden. Den tweeden buiten de poorten; hiertoe gebruikte hij ook zijn handen. Den laatsten toen deze reeds riekte in het graf; men leest dat Jezus weende, omdat zijn geest verschrikte en met groote bitterheid wekte hij Lazarus op (18 ab).

vaardigen! Allereerst de verworven edeldom: waarom gaan de edelen prat op hun afkomst? Men kan beter kind zijn van een onedel man: „eens arms visschers vleesch es dicwijl edelder ende gesonder dan eens conincs". Zei men dan nog maar dat zielenadel erfelijk was, dan was het nog iets: „hier es een luttel verwen, mer noch is dese verwe valsch", want wat is de zielenadel van heden? Verdrukken, afpersen, dát erft men van vader op zoon! Al hadden mijn voorvaderen vele edele wapenfeiten bedreven en groote „edelheit", ware ik zelf een „cockijn" of verrader, het zou mij niet baten. Zien wij niet dikwijls uit edele ouders twee geheel verschillende kinderen voortspruiten, de één een schurk, de ander een goed mensch?[1]) Neen de poëet zegt het heel juist: „de ghene es edel die sijn doeghet edel maect". Wij zijn allen van Adam en Eva, „van enen stinckenden zade". Trouwens hoe mal doen de menschen niet als ze het over hun afkomst hebben! Ze houden zichzelf voor den gek als ze aankomen met een „tiende oudervader" die een groot heer was en vergeten dat hun ouders maar heel gewone menschen waren:

„Si slechten den mule, die eens quam onder dander diere ende doen hem ghevraecht was, wie hem wan ende waer af dat hi comen waere, so antwoirde hi dat des conincs rossier sijn oem was. hi soude node hebben geseit dat de ezel sijn vader was of de mery sijn moeder, mer hi noemde sinen oem, dat was sijnre moeder brueder. Want een merye ende een henxt moghen wel sijn suster ende brueder. Aldus doen oic dese menscen, vraeghet men wien si toebehoiren, si noemen yemant ten sesten lede (49d) of vorder, dien si weten dat van namen es, mer si laten vader ende moeder ende seggen: dat es mijns oems sone of des gelijc Dits al niet dan wijnt ende stinckende hoverdie."

Dan komt de hoogmoed in de kleeding aan de beurt. In hun hoovaardij worden de menschen als de beesten: deze dragen van nature

---

1) Vgl. met een andere nuance *Spiegel der Sonden* vs. 10278:

Aldus so eist te verstaene clare
Dat uut eenen vader ende moeder
Werden geboren twe gebroeder
Deen wert onedel, dander vri.

horens en staarten te hunnen behoef, maar de mensch maakt zich zulke versierselen die hem tot last zijn:

„Of dit waer es, weten si wel de ghene die hem als poppen palleren ende laden dat hooft, dair des conincs cristi teken in geprent was — dats theilege cruce inden doepsel — niet en segge ic met gesteinte of met cuysscen dingen, mer met anderen hare [1]) (bi avonturen der gheenre die om des ghelijc wille sitten in de ewige pine). Aldus breyden si de horne vanden onnutsten dat de mensce over hem heeft, dats vanden hare dat de mensce heeft overtullich. Hier teghen sprect ysaias de prophete: God sal de dochteren van syon calu maken. Aldus en pleghen de wise kimpen niet te doen, mer als si vechten selen, soe doen si hem des haers quite, op dat hem daermede niet en behelpe hoir teghenman. Ende hierom eest oic gheordineert in de heilege kerke, dats gods kimpen, so si geesteleker sijn, soe si meerder cruynen ende min haers hebben. Mer de sottynnen deser werelt, soe (51c) si meer hoiren vyant naken, soe si hem meer pinen dat haer te vergaderen, recht of si niet tijts ghenoech en mochten comen te sinen wille! Ende dair om sprect een meester: Ghelijc dat de kyndere maken de hanghenen [2]) ende netten van hare om de voghele ende vissce te vaen, alsoe maect de bose geest sine stricken vander wiven hare, om de menscen mede te bedriegen. Al so overtuldichlike sijn oic de sommighe met deser beestelicheit bestaen, dat hem biden laste dien si dair op leggen dicwijl dat hooft zweert. Dese toenen claerliker dat si sijn onwiser dan de herten. Want al sijn dat stomme beesten, als hem de horne verladen, si doender hem quite op dat si te lichteliker lopen moghen."

Vervolgens komen de lange „sleypstertten" aan de beurt, waar de dames mee uit wandelen gaan. Daar kunnen de „maerten" van mee spreken, die achter mevrouw aan gaan, die het stof in oogen en keel vliegt! Wijze menschen doen den weg schoon maken, waar zij loopen zullen, maar deze beesten gaan „int vuyle" en maken den weg schoon in het voorbij gaan en het is God geklaagd, dat zij zulke kostelijke bezems gebruiken, waar zoo menig arm mensch behoefte aan heeft.

---

1) Versta: met andermans haar.
2) Hetz. als hangele? Zie *WnlW* i.v. *hangele* sub. 2.

De slang Nidicheit kwelt den mensch nog meer dan de hoogmoed, want heeft de hoovaardige nog een tijdelijk genoegen in zijn zonde, de afgunstige leeft gedurig in verdriet; hij bedroeft zich in eens anders welzijn en zooals de liefde de hoogste deugd is, zoo is afgunst de grootste ondeugd. Daarom heeft God den afgunstige gestraft, dat hij niemand schaden kan dan zichzelf. Er volgt dan het zinrijke exempel van den hebzuchtige en den afgunstige, die beiden een wensch mochten doen, met dien verstande dat degene die het laatste zou wenschen, het dubbele zou erlangen van wat de eerste gevraagd had. Wij kennen het verhaal uit den *Spiegel der Sonden*: de afgunstige eischt dat hem een oog zal worden uitgestoken, zoodoende bewerkende dat de ander blind wordt. Dit exempel, dat uit de Fransche literatuur bekend is, is in het Nederlandsch tot nog toe alleen overgeleverd in den *Spiegel der Sonden*[1]).

Zoo vond ik nog eenige exempelen uit den *Sp. d. S.* in het Ridderboec terug en tenslotte een tweetal zeer schoone verhalen over paus Gregorius den Grooten uit het Passionaal. Totnogtoe was de oogst aan ontleeningen niet groot, maar wat aan exempelen overgenomen werd, behoort tot het aantrekkelijkste en zinrijkste dat mij uit die literatuur onder oogen kwam.

De derde slang is Gramschap. Gramschap trekt ons van onzen evenmensch, afgunst van onszelf, hoovaardigheid van God. Deze drie serpenten zijn geboren uit den „prince"; twee andere zijn zusteren en zij zijn uit het vleesch geboren: gulzigheid en onkuischheid. Deze laatste twee zonden, die het lichaam, dat is het paard des ridders belagen, moeten met twee sporen, abstinentie en arbeid, bedwongen worden.

De gulzigen zijn de kinderen van Epycurus[2]). Als steeds staat

---

1) ed. Verdam II, 230. Het wordt daar vrijwel op dezelfde manier verteld. Bekendheid van den auteur met dit werk is niet onmogelijk te achten.

2) Prof. B. Becker zendt mij een plaats uit Coornhert, *Wellevenskunste* VI.2.11: „Wat begheren zij? Een eeuwighe of ghedurighe lust die nimmermeer op en houdt. Dit dede den zwijnighen schijnwijze een kraans hals wenschen, om zo vele te langher het wellustigh ghevoel vande leckere smake te ghenieten." Het verhaal vindt men bij Aristoteles (*Nicom. Eth.* III.10.19) en niet Epicurus, doch de „swijnsche" Philoxenes is de schuldige.

deze wijsgeer in een kwaden reuk: „Dese meester hadde soe groete genuechte in gulsicheden dat hi plach te wenschen dat hi woude hebben enen langen hals gelijc enen crane op dat den smaec der spisen ende des drancs also vele te langer dueren mocht". De gulzige menschen vergeten, dat van alle dieren de mensch den kleinsten mond heeft en dat moest hen tot soberheid manen. Met het volgende beeld van de tafel der zwelgers vraag ik de aandacht voor een prachtig staaltje van plastische uitbeelding:

„Over maeltijt sijn oic dese menscen goet te kennen in hoiren onsedeghen maniren want si toenen inden leden van buten hoir beestelike ende onredelike geneychtheit ende vleeschelike begherte, die si binnen hebben. Want si sitten ende staren op de spise ende rueren alle hoir leden gelijc enen hongherachtigen voghel op sijn aes. Si drayen de scotelen, nu tasten si hier, nu sniden si dair. Het en es hem niet ghenoech dat si den mont vol hebben, mer eer deen morseel de kele es leden, soe es dat ander in den mont, dat derde in de hant, ende dat vierde in de oge, op dat ter stont de hant mach weten wat si aenveerden mach. De sommige sitten oic gelijc den verkenen over tafel ende slabben; als si enen mont vol nemen selen, si nighen metten hoofde over de scotele, alsoe de verkene over den troch ende om hoirder gulsigher begherten, soe nemen si dicwijl grote voederen als of si nemmermeer te tide toten monde comen en souden. Ende dat hem dan ontvalt, dat quact (59a) weder in de scotele: si supen, si slorpen, si hebben also sassemen gelaet, dat enen soberen mensce walghen mach. Ende hierom wert oic die gulsighe mensce den verkenen gelijct inder scrifturen, want gelijc dat een soch niet en roect hoe onreyn dat de plasch es, op dat si dair in korren mach, also en ruect oic niet de gulsige wat hem ghesciet of wat gelaet dat hi heeft: op dat hi sinen appetijt ende sijn gulsicheit volbringe, dats al sijn herte ende sijn gepeins."

Alleraardigst is dan het verhaal van den vos [1]), die komende van het open hof dat koning-leeuw gehouden had, het zwijn ontmoette

1) Men merke op hoe gaarne de schrijver zich bedient van dierenverhalen. Zijn zij van eigen vinding of ontleende hij ze alle aan een mij onbekende bron?

en hem vroeg waarom hij zoo laat was, dat het feest al voorbij was. Het zwijn had alleen maar belangstelling voor den „buystel of draf" die er dan nog wel zijn zou. En dan de toepassing: de gulzigen eten draf, dat zijn „dese lijflike spisen", maar zij haasten zich niet tot het koninklijk avondmaal dat Christus zijn vrienden bereid heeft. „Des hem de leeu, dat es cristus zeer verbelghen sal op dese soghe, dats op dese gulsige menscen ten ionxsten dage, als de andere diere selen comen te sinen hove, dat sijn de sobere ende suvere menscen, ende de soghen selen moeten crochen inden gebruecten [1]) der dieper hellen" (59a).

De behandeling der zesde slang Vrecheit of Ghiericheit, van alle zusters wel de schadelijkste, is zeer uitvoerig (62c-73c). De schrijver zegt zelf, dat van alle euvelen dit wel het meest verbreide is: de hebzucht is de wortel van alle kwaad. Hij begint met de misbruiken der geestelijken in het kort te schetsen, de simonie bijv., maar hij blijft daarbij niet stilstaan. De geestelijken toch kunnen immers dagelijks zelf lezen in hun boeken hoe schadelijk dit venijn is en de gemeene man hoort er genoeg over in de preeken van de „gods ridderen", dat zijn de „predicaren". De schrijver wil zich dus beperken tot het schilderen van het kwaad bij de machtigen en de rijken, want ten eerste is deze zonde bij hen het meest verbreid, verder hooren zij nooit die preeken en komen ze ook nooit onder menschen, die hen daarvoor waarschuwen, want de geestelijken praten ze naar den mond en zijn doodsbang dat zij de voordeelen die zij genieten van den kant der grooten, zullen verliezen: „aldus slechten si den verken, si biten malcanderen niet, si en seggen de waerheit niet, opdat si hem selven niet en nemen metter nose". De schrijver wil hen hierin niet volgen, maar de waarheid *schrijven,* want indien deze het oor der koningen niet bereiken kan, misschien bereikt zij hun oogen [2]).

Hoe schadelijk is het voor de menschen om machtig en rijk te zijn!

---

1) Zie over dit woord, waarvoor thans een tweede plaats bekend wordt ons tijdschrift 22 (1903), blz. 247.

2) Er staat, door mij verbeterd:

Want daer [si] de[r] coninghe (h)oir niet en dar baren
Daer moet de lettere de eer bewaren.

De hebzuchtigen willen rijk zijn en machtig, maar ze zijn slaven en dienen een ongemakkelijke vrouwe, die haar knechten nooit genoeg te eten geeft. En zoo snode is de dienst, dat het loon niet meer is dan een „slapelaken" in het graf. Ja, zeggen sommigen, wij laten ons goed na aan onze kinderen, maar ze laten ze armoede na, want honger lijden ze naar hun ziel.

Het eerst komen dan de „scepenen, advocaten en taelmannen" aan de beurt, die het recht verkrachten om gewin. Overal komt dat ellendige *mijn* aan te pas [1]):

67b Deen is Mijn heere Mijn maech Mijn vrient
Mijn win Mijn laet of di Mi dient
Daer Mijn mede gheet, die sake es goet
Als Mijn thuys blijft, hets al ontspoet
— — — — — — — — —
O valsce verwe, o valsce cruyt
Dair alle ongherechticheit wt spruyt
Mijn (*hs.*: minne) doet tvonnisse omgaen
Gelijc de wijnt den wederhaen:
Dit wille ic cortelec bedieden
Van tween losen lichten lieden
Die enen ghierigen te rade ghinghen
(Want si pladerden onderlingen)
Deen ghinc voir omdat hi woude
Den anderen verscalken, dat hem roude
Want sijn recht en baette hem niet
Omdat hi maer enen hamel en liet
Tot des rechters huys dairt geviel
Nochtan zwoer de rechter op sijn ziel
Dat hi hem soude helpen tot sinen rechte.
Mer dander sant met sinen knechte
Enen vetten osse die tscaep verwan

1) *Eerste Martijn:*
Twee woorde in die werelt sijn
Dats allene „mijn" ende „dijn"
(Seneca; vgl. ook *Sp. d. S.*).

Ende dede verliesen den iersten man:
Sijn recht dat Mijn had omgekeert.
Maer hadde dierste sijn lesse geleert
En had een peert voirt scaep gegeven
Hi hadde des ossen cracht verdreven
Sijn recht en waere hem niet ontgaen
Want Mijn had hèm ter hant gestaen.

Is dit niet voortreffelijk? Is dit niet waarlijk geestig, ook naar moderne begrippen?

Voortgaande komt hij op de Heeren, beiden „smale ioncheren, ridderen ende baenroetsen" en ook „princen vanden lande" en toont aan hoe deze als spinnen hun webben uitzetten of als bloedzuigers (echelen) de onderzaten uitzuigen:

„Elaes lieve vrient vergave god dat dit gescrifte alsoe luyde gespreken conste dat sijt alle hoiren mochten die ic nu raken sal metter wairheit. Ic wane dan sommighe hem vresen souden die nu leven sonder sorghen ende onwetens varen in des princen (68a) handen.

Elaes swigen ende flatteren
Leydt in de helle de werlike heren.
Want boesheit es so diepe geplant,
Dat si gaet werken altehant
Tierst dat de kijndere hebben macht:
Nyemant en mach der sonden cracht
Wederstaen dan redelicheit.
Maer der heren gewoenlicheit
Verblijnt de redenne ende houtse tonder.
Dus gaen si blidelic over de vonder
Daer de helle onderstaet.
Hier tegen en es ghenen raet
Dan onderwisen hoe si dolen.
Maer de ghene dient es bevolen
— Dat sijn geestelike personen —
Want si leyder sijn gewone

Dat de heren node hoiren
Yet dat qualic luyt inden oren,
Soe zwighen si of si flatteren
Aldus verduemen si de heren
Ende leyden se met hem in de helle.
De biechtvader draecht de belle;
De scape de volgen, si doen als scape.
Aldus es verleidt mijn here ende de pape.
Ic wane wouden de biechtheren
Den heren altoes de waerheit vercleren
Na dat gelegen sijn de zaken,
Si souden goede heren maken.
Mer leyder zwigen ende flatteren
Leydt in de helle de grote heren.
Vermocht de lettere dat dwoirt vermach,
Ic soude soe scriven nacht ende dach
Dat de wairheit soude mogen comen
Dair hoir de wech nu wert benomen.
Maer beter es de waerheit gescreven
Dan si met allen achter bleve."

Dit gedicht vormt de inleiding tot een boeiende schildering van de misbruiken die heerschen in de riddermaatschappij. Zooals de spinnen haar onzichtbare webben uitzetten, zoo weten de heeren, eerst met goede woorden en later met dreigementen, hun onderzaten naar hun hand te zetten, om ze uit te zuigen en dienstbaar te maken. Zoo gaat het in het groot onder de vorsten: met tollen en accijnzen bemoeilijken zij den handel, door de munt te verzwakken verarmen zij hun onderdanen, groot en klein. Deze netten zijn zoo groot, dat niemand ze ontduiken kan; rijk en arm wordt erin gevangen.

Ik geef van dit voortreffelijk stuk proza geen citaten, het verdient in zijn geheel uitgegeven te worden en het is jammer om het af te roomen.

Na de onkuischheid, die opmerkelijk sober behandeld wordt — de schrijver betoont zich hierin een wijs man — komt dan als laatste

ondeugd de ledigheid aan de beurt, waar hij nog even den boozen geest Titinillus [1]) ten tooneele voert, die in de kerken de menschen aanzet tot onnut gezwets, een bijzonderheid, die ik even aanstip, omdat ook dit thema mij nog onbekend is in de literatuur.

Om nu al dit booze gezelschap van 's prinsen dienaren te ontvluchten, moet men zijn paard zadelen om het beter te kunnen berijden: geen kostbaar „ghereide", dat is te omslachtig en niet dienstig tot den strijd, en meer voor pronk dan voor vastigheid bestemd. Daarom geen overmaat van goede werken die naar buiten schijnen, zooals de hypocriten doen: „meer om thoen dan om loen". Men neme een zadel: „dats goede meyninge", dáárop rijdt men vast en zeker. Zoo toegerust moet men zich op weg begeven, den koninklijken weg, zonder omzien en niet afslaan ter rechter of ter linker zijde, dat is zich verblijden al te zeer in voorspoed en geluk of zich toegeven aan droefheid in tegenspoed of in tijden dat men geen „smaec van devocien" meer gevoelt. De koning is dikwijls het dichtst in de nabijheid als wij hem het minst bevroeden. Daarom zal men steeds hebben „vrese" tegen „beroem" en „minne" tegen „meshope": „dit sijn dan twee stakette die staen aen beiden siden vanden gemeynen weghe als twee palen ende monyoien die de ridderen gods altoes houden sonder dolen".

Het tweede gedeelte van het werk (77-110) handelt over het contact dat de koning heeft met zijn ridders, indien hun iets overkomen mocht, indien zij afdwalen of mogelijk hem vertoornen door nalatigheid. Daarom krijgt ieder ridder een „bode" of „trouwe masselgier". Deze afgezant is het gebed. Die bode moet zijn een „ootmoedig begeeren" en „goede betrouwen". Hij bewaart zijn boodschap in een „busse", dat is ootmoed, heeft een „flesschelkijn" dat is „ynnighe devotie" waarin hij zijn tranen meevoert, en zoo voort. Het edelste dat wij den bode meegeven kunnen, is onze offerande. Maar aangezien de bruid die dat juweel geven zal een geest is, zoo moet dat juweel ook geestelijk zijn. En als wij dan zoeken in onze ziel naar

1) Zie over dit Middeleeuwsche duiveltje M. E. Kronenberg in *Ts.* 35 (1936) blz. 234-237 en de aldaar aangehaalde literatuur.

iets dat waardig en oprecht geestelijk zou zijn om den Geest der Geesten te zenden, dan vinden wij daar een verborgen schat die alleen voor het inwendig oog zichtbaar is. Aandoenlijk is nu bij den schrijver de aarzeling waar hij over deze dingen schrijven wil:

„Och hoe wel es den ghenen die metten lichte der gracien deze inwendige oge mach open doen ende anscouwen de grote edelheit, die de ziele bi hoir heeft verborgen. Ende want dit sonder die gods gracie niet te doen en es, soe bid ic den here dat hi de desen mael sijn aenschijn verlichten wil op mi, sinen knecht, om te volbringen te sijnre eeren de materie daer ic nu in ben geraect want si wel hoge es te verclaren" (80c).

Hetgeen nu volgt verraadt uit de verte den invloed der mystieken: Om te zien zijn er drie dingen noodig, het oog, het licht en de kleur — „verstennesse", „de gracie gods" en tenslotte „der zielen wesen, cracht ende edelheit". Geen dezer drie kan buiten de andere. Het eerste en het laatste hebben wij in ons, maar de gratie moet God ons zenden. Met dat licht dat Hij in zijn „ontfermherticheit" zendt, de „voïrcomende gracie" zullen wij het „yuweelken" zoeken, dat onze devotie hem zenden zal.

Inderdaad, de materie was „hoghe" — blijkbaar ook voor den afschrijver, die hier danig in de war is — en de auteur verlaat dit terrein dan ook spoedig: „Noch danc ic der gracien ons heren dat ic eens deels in mi gevuele van wat naturen dat minne es, want anders en ware minne niet te kennen. Der minnen nature es twee dingen gelijc maken ende also vergaderen met hoirder hitten, dat si beide eens willen worden. Nyet hogher en kan ic u geleeren. Ic moet van node wederkeeren. Want spreken ende scriven moet ontbliven. Dat gerechte minne kan bedriven, daer om lieve en laet u niet verlangen, dat ic te desen mael een luttel van u kere. Want ic om dit bat te verclaren (*lees*: vercleren) behoeven goeden raet van yemande dies hem verstaet". Er volgt dan een lange samenspraak (81c-85d) tusschen Ridder en Ziele op rijm beginnende en zich tenslotte voortzettende in proza, zooals zoo dikwijls voorkomt in het werk. Moeten wij in de woorden die ik gespatieerd heb een aanwijzing

zien dat dit stuk ingevoegd is, dat wij hier met een ontleening te doen hebben? Of moeten wij hierin weer een nieuw stijlmiddel zien, dat de auteur toepast om afwisseling te bereiken?

O Ziele mijn, wilt mi verclaren:
Als dijn bode pleecht te varen
Tot ihesum dinen minnenkijn,
Wat cleynode dat mach sijn
Dattu hem seynds tot sijnder eeren,
Want dit soudet ic gherne leeren
Enen vrient, die gherne sonde
Sinen bode, op dat hi vonde
Yet dat ihesus ware gename.

O Ridder, ihesus es bequame
Watmen hem seyndt groot of cleyn,
Op dat de bode oitmoedich ende reyn
Ende dat cleynoot hem si ghelijc.
Want dair bi weet de coninc rijc,
Dat men sijns acht ende om hem peynst.

O scone ioncfrouwe ongeveynst,
Dese redenne es zeer goet,
Want werlike minne gherne doet
Een gelikenesse scriven,
Op dat daer bi int herte blive
Bi gheliken dat men mint.
Mer, want mi dijn lief es onbekint,
Soe bid ic di van rechter minnen,
Dattu mi hem wils leeren kinnen,
Op dat icken mach formeeren
Ende sine gelikenesse leeren
Allen den ghenen dies mi vragen.

Het antwoord is natuurlijk dat het onmogelijk is den geliefde te beschrijven. De ridder houdt echter aan en bidt om een gelijkenis en het bescheid is:

O ridder ic en mach niet wiken.
Des wilic di voir oghen bringhen
Dat onder alle gescapen dingen
Niet en es datmen bat mach noemen
Den coninc ihesus, dan de bloeme.
Want hi es vander bloemen ontfaen
In tiden dat die bloemen staen
Te nazareth, dat selstu weten,
Dats een stat der bloemen geheten.
Dit tuychde ysaias oic
Doen hi sinen mont oplooic
Ende propheteerde met groter vrouden,
Dat wter wortelen comen soude
Van yesse een edel gheerde,
Daer wt soude spruten van groter weerden
Een bloeme, daer hi mede meynde
Ihesus, die sijn vader seynde
In marien weerden lichame.

Maar er zijn zooveel bloemen, is het antwoord, welke dan is degene die „na hoirder proprieteit, meest heeft gelijcs ende edelheit, alzoot den coninc toe behoirt?"

Maar Ziele laat den Ridder zelf gissen, opdat hij aldus tastende en zoekende die bloem vinden zal die het zuiverst als symbool van den geliefde gelden kan. Achtereenvolgens komen nu alle oude symbolen ter sprake, de „rose", de „lylie", de „vyolette". Ten slotte zegt de Ziele:

O weerde ridder drie edele bloemen
Hebs du genoemt, die wel bedieden
Drierhande loen van salighen lieden,
Die si besonder selen ontfaen
In hemelrijc na mijn verstaen.
Dat sijn de heilege martelaren,
Reyne meechden ende leeraren,
Die elc een sonderlinge croen

Hier boven hebben te hoiren loen,
Boven andere creaturen.
Dit betekenen wel drie figuren
Van drien bloemen voiren geseit,
Want gelijc dat reynicheit
Bider lilien witticheit
Wordt betekent, ende de pine
Bider roder rosen scine (82d),
Soe machmen gestadicheit der leeraren
Bide vyolette verclaren.

Nu laet ons ridder wel gedaen
Een padekijn te samen gaen,
Daer wi biden weghe ghemeyn
Dat bluemken vijnden dat ic meyn:
Dit bluemken heet ic een kersouwe
Daer ic mijn liefken bi onthouwe [1]),
Want onder dander es best gelijc
Jhesus den coninc van hemelrijc.
Nu neemt dit bluemken, ridder goet,
En plantet vast in dinen moet.

Ic dancke di, ziele, van deser leere
Wouds du mi voirt om ihesus eere
Onderwisen de manire
Waer om dats du wt meneghertiere
Bloemen allene hebs vercoren
De kerssouwe, ic soudt gherne hoiren.

O Ridder, verstaet de redenne mijn,
Want bi dat kerssouwekijn
Na verwe, condicie ende naturen,
Mach ic ihesum best figuren;
Hi heeft drie ordene bevaen,

1) Vgl. in het begin van het gedicht de regel: *op dat daer bi int herte blive bi gheliken dat men mint.*

Daer vier verwen ane staen:
Gulden, wit, root ende groen.
Dit mach ic di condich doen,
Dat sonnekijn gelijct den goude,
Dat midden staet in de kerssoude.
Dairna soe volghen bladekijn
Die om dat gout genichelt sijn [1])
Met twee verwen even groot,
Onder wit ende boven root.
Daer buten machmen oic sien staen
Groene bladeren die omgaen
Beide dese oirdene voirseit.

Zoo gaat dit dan voort en al deze „ordene" en „verwen" worden uitgelegd: het gouden hart is Jezus' Godheid, besloten in rood-witte blaadjes, „der zielen cracht ende hoir natuer", gedrieën één bloem, de goddelijke Drieëenheid. De kelk is 's Heeren lichaam. Uit de breede bladeren der wortelrozet, de „genuechten der werelt" schiet het „gherdekijn" waar de bloem op staat naar boven, het enge pad dat leidt tot het eeuwige leven.

Het eerste gedeelte van het lange gedicht (13 kolommen folio) is bekoorlijk en bovendien vol afwisseling gecomponeerd, gelijk men heeft kunnen opmerken. Verderop is het echter weer te veel uitgesponnen en verliest het alle frischheid en levendigheid. Op vele manieren toch, wordt de „kersouwe" dan „geëxponeert", zooals dat heet. Als ik nog mededeel, dat de rood-witte blaadjes óók „den goeden scaker" op Golgotha en de groene kelk „den bosen" kunnen „beduden", dan zal men dit gaarne op mijn woord willen gelooven.

Uit een theologisch oogpunt heel interessant, naar het mij voorkomt, is de expositie van het Pater Noster, die tenslotte het *Ridderboec* afsluit (88a-109d). Het is dit gedeelte waaraan in het terloops vermelde 16e-eeuwsche hs. te Brussel een passage ontleend is: *Hier naer volcht den pater noster ghenomen wt den ridders bouc soe die*

1) bijvorm van *nagelen*? In het *MnlW* worden ook *neglen* en *naggelen* opgegeven.

siele den ridder daer es leeren bidden metten pater noster. Het gebed wordt uitgelegd als bestaande uit twee gedeelten: het gebed om *glorie* en het gebed om *gracie*. Men bidt om Gods glorie, omdat zijn glorie te meer verwezenlijkt wordt naar de ontvankelijkheid van zijn creatuur; om gratie bidt de geloovige om zijn nootdruft naar lichaam en ziel. Gratie ook behoeft de mensch omdat hij gezondigd heeft. Deze bede reinigt den zondaar en zonder die reiniging kan hij de overige gaven niet ontvangen. In de eerste beden van het Pater Noster zegt men *tua* of *tuum*, in de vier laatste *nos* of *nostrum*; in de eerste drie begeert men goddelijke, eeuwige dingen, in de vier laatste menschelijke, tijdelijke dingen. Ik geef deze hoofdindeeling even terwille van een algemeenen indruk; de zeer gecompliceerde verhandeling is een aparte studie waard. Het is niet onwaarschijnlijk, dat het laatste deel van het *Ridderboec* als geheel van elders is ingebracht, pasklaar gemaakt in een grooter geheel. Het is wel merkwaardig overigens, dat het mij niet is mogen gelukken deze klare, zinrijke gedachtengang in de Pater-Noster-literatuur terug te vinden. Ik wijt dit dan ook vooralsnog aan mijn geringe kennis daarvan.

Zoo zijn wij dan thans aan het einde gekomen van onzen ontdekkingstocht door het *Ridderboec*: ik heb mij door dit woud met al zijn kronkelpaden heengewerkt met het snoeimes in de hand, ben dikwijls die paden niet gevolgd en heb nog al eens „doorgestoken". Ik ben er mij van bewust, dat ik den lezer niets dan mooie plekjes heb laten zien, zoodat het beeld dat ik ervan gaf geflatteerd zal blijken te zijn. Ik heb toch ook allerlei belangwekkends en typeerends voorbij moeten gaan om binnen het kader van een tijdschriftartikel te blijven; sterker nog, de beste stukken heb ik nog achter gehouden! [1]).

Trachten wij thans nog het werk een plaats te geven in onze literatuurgeschiedenis, dan aarzelen wij niet om het naar taal en inhoud te verwijzen naar de 15e eeuw. Het proza van dezen tijd toch

---

1) Daarbij de woorden van Thomas Fuller indachtig, die G. W. Robinson aanhaalt in zijn aardige boekje over Scaliger: *Yet let him know that undertakes to pick out the best ear amongst an acre of wheat, that he shall leave as good if not a better behind him, than that which he chooseth.*

kenmerkt zich door het wijdloopige, redeneerende betoog, het gemak waarmee geschreven wordt. Er is weinig spanning, weinig scheppingsdrang. Men heeft den indruk dat men weinig te zeggen heeft, terwijl er veel geschreven, vooral overgeschreven en gecompileerd wordt om te voldoen aan de steeds groeiende behoefte aan lectuur, vooral stichtelijke. Het *Ridderboec* nu, draagt er eenerzijds alle kenmerken van: het is met een zeldzaam gemak geschreven; de auteur zit niet om woorden verlegen en gaarne gelooven wij hem, als hij herhaaldelijk betoogt, dat hij wel aan het schrijven zou kunnen blijven. Maar hij heeft, dunkt mij, iets voor op zijn tijdgenooten: zoo nu en dan verlevendigt zich zijn stijl, misschien is het omdat hij de taal van zijn lezers gaat spreken, omdat hij zich verplaatst in hun wereld. Wellicht kunnen we het ook anders zeggen: een man uit een anderen kring, dan die ons zoo vertrouwd is, heeft hier het woord. De schildering van de wijze waarop de groote en kleine heeren misbruik maken van de macht over hun onderzaten is meesterlijk. Dit stuk behoort tot het beste proza dat deze tijd heeft voortgebracht. Ondanks alle gebreken, draagt het *Ridderboec* in zich de kiem van een nieuwen tijd: het groeit naar iets toe. Geheel middeleeuwsch nog is het overgaan in rijmende zinnen, vooral aan het einde van een betoog. Het was een stijlmiddel dat in de middeleeuwen veel werd toegepast; er is door Van Mierlo met betrekking tot Ruusbroec's proza reeds de aandacht op gevestigd. Men wilde het betoogde, samengevat in een sententie, vastleggen in het geheugen van zijn lezers. Tot diep in de 17e eeuw zijn er in het stichtelijke katholieke proza voorbeelden van aan te wijzen, b.v. van Martinus van St. Truyden, een Brabantschen capucijn [1]).

Dat ook hier een Brabander aan het woord is, behoef ik na mijn talrijke citaten niet nader aan te toonen [2]). Evenmin, naar ik hoop, dat hij zich doet kennen als een origineel, veelzijdig mensch, een man die zijn wereld kent en dus gematigd is in zijn oordeel, maar

---

1) Zie Prosper Verheyden, *Martinus van Sint-Truyden, Rector in Bethanië (1601-1658)* in Bull. du Cercle royal archéol. littér. et artist. de Malines, XLIV (1939), blz. 81-138.

2) Zie ook die in de beschrijving van het hs.

die zijn onbevangen vroomheid niet verloren heeft. Zijn warm hart is vol devotie en zijn felheid nooit grof of overdreven. Een van zijn beste kanten is wel zijn spot, die soms waarlijk geestig is; speciaal hierin doet hij wel eens denken aan de grooten die na hem gekomen zijn. Al is de satire hier nog niet om haars zelfs wil bedreven, we vinden hier en daar toch een bewust streven om de dingen fijn en gestileerd te zeggen als in een puntdicht. Kortom, de ongenoemde schrijver laat een eigen geluid hooren en hij mag, naar het mij voorkomt, aanspraak maken op een aparte plaats in onze letterkundige geschiedenis: hij is er de eenige vertegenwoordiger van de Brabantsche aristocratische wereld uit den tijd onmiddellijk voor het humanisme.

Over den tijd van vervaardiging nog het volgende: natuurlijk is ons hs. een afschrift; er zijn allerlei onregelmatigheden die het bewijzen. Het staat al weer een eind af van het origineel — zoo komen omstreeks het midden ineens capittelaanduidingen voor, die verderop weer ontbreken — maar ik geloof dat de tekst op eenige onduidelijkheden na, vrij zuiver bewaard is. Ook het schrift, ik zeide het reeds, stamt uit den kring waar het *Ridderboec* ontstaan is. Wat den inhoud betreft, past het eveneens uitstekend in de 15e eeuw en wel in het begin daarvan. Wij staan een heel eind af van de moraal van Maerlant of Jan de Weert: het nemen van woeker, „perssemen", wordt nauwelijks nog afgekeurd. Er is een optimatenklasse, die niet meer zoo gesloten is als voorheen: duidelijke zinspelingen op talrijke *homines novi* bewijzen het. Maar het meeste houvast hebben we aan een passage over de muntverzwakking: tot 1415 ongeveer, gingen er in Brabant 20 botdragers in een kroon, daarna meer; de klacht over de devaluatie van het geld komt daarmede overeen [1]).

1) „Want arbeit en mindert niet, mer loen des arbeits mindert Want een pont blijft altoes een pont Vergave god dat altoes bleve even zwaer Ende een plac blijft altoes een plac Ende want de arme arbeideren, nopsteren ende kemsteren pleghen te hebben dagelex gesetten loen Dit sijn deghene die grotelec hieraen verliesen Want men en gave hem niet meer van dachhueren (72a) als (al es) dat ghelt lichter dan te voren en dede. Aldus comet dat arme menscen die plaghen des daechs enen boddragher te winnen, verlieden (*lees* verliden *of*

Voor de originaliteit van den schrijver durf ik niet instaan; het zal mogelijk blijken, dat hij directe voorbeelden gehad heeft. In ieder geval deed hij meer dan bewerken. Er komt in de Christologie een passieverhaal voor, dat duidelijke verwantschap met Joh. Brugman vertoont; de passage doet echter voor die terecht beroemde overdenking van 's Heeren lijden volstrekt niet onder. Heeft hij Brugman gekend, dan weet hij de stof op niet minder persoonlijke wijze in te kleeden, dan zijn voorbeeld.

Het werk is lang en de stof dikwijls al te zeer uitgesponnen, zoodat men zich heel wat moeite getroosten moet om datgene op te sporen, wat van blijvende waarde is. Toch zou een uitgave, zoo komt het mij voor, gewenscht zijn, ook uit een theologisch oogpunt bezien, een kant dien ik thans met opzet verwaarloosd heb, en tenslotte, niet in de laatste plaats, ten behoeve van de philologie, want we hebben hier prachtig materiaal voor de kennis van het Brabantsch der latere middeleeuwen.

G. L. LIEFTINCK

---

verliesen) leyder dat vyftedeel, si moeten werken vijf dage voer vier ende xxv. voir xx. selen si tot eender cronen comen". De *boddrager* is vóór 1408 in Brabant vermoedelijk niet geslagen. Tusschen 1409-'12 valt een groote muntverzwakking aldaar. Ik dank deze wetenschap aan een mededeeling van Dr. J. C. Westermann, waarvoor ik hem gaarne nog eens mijn erkentelijkheid betuig.

SPARSA (I)

Arbeidsloon. Het zoo modern uitziende woord *arbeidsloon* staat in het *MnlW* niet opgeteekend. Boekenoogen en Kloeke hebben er echter op gewezen, dat het toch wel in de middeleeuwen gebruikelijk is geweest. De eerste vermeldde in den 39sten jaargang (blz. 160) van dit tijdschrift een plaats uit een akte in een register op het gemeentearchief te Haarlem berustende uit het jaar 1493; de laatste gaf in den 41sten jaargang (blz. 318) een nog welhaast twee eeuwen oudere, of zooals hij het zelf noemt „een aanmerkelijk oudere bewijsplaats" uit de stadsrekeningen van Dordrecht ten jare 1311. In dit verband is het misschien niet onaardig er op te wijzen, dat de bewuste samenstelling reeds in sommige oud-Germaansche talen is aangetroffen: behalve in het verderaf gelegen On. (*erfiðislaun*), met name in het Ofr. (*arbēdeslān*) en in het Os. (*arƀedlōn, arƀidlōn*). Een Ofr. aanhaling vindt men in het *Altfriesisches Wörterbuch* van von Richthofen uit de rechtsbronnen van Emsigo „olre monnec mot sin *arbeideslan* winnan mith there sele (*darf ihn beschwören*)". En het Os. equivalent staat in den *Hēliand,* vs. 3426:

> Thuo hie selƀo gibōd
> is ambahtion, erlō drohtin,
> that man therō mannō gihvem is meda forguldi,
> them erlon *arƀid-lōn.*

Dat is dus „een aanmerkelijk oudere bewijsplaats" uit de 9de eeuw.

Het Gotisch heeft reeds een samenstelling, zij het een andere, met *laun* als tweede lid gekend t.w. *sigislaun,* dat in de Ags. poëzie voorkomt als *sigorléan.* En het Ofr. heeft naast *arbēdeslān* nog bewaard *hūdereslān* (hoedersloon, bewakersloon).

Augurk. De oudere vorm van het woord *augurk* in onze taal is geweest *agurk* (*WNT* II, 746-747) en dit *agurk* is overgenomen uit Nederduitsch *agurke* (*D.Wtb.* I, 190 en IV, 1, 6, 1158-1159), dat

sedert het eind der 16de eeuw is aangewezen (Kluge-Götze, *Etym. Wtb. d. D. Spr.*) en waarop eveneens de Hoogduitsche, Deensche en Zweedsche vormen teruggaan (Franck-van Wijk, *Etym. Wdb.* en Van Haeringen, *Suppl.*). Nu wordt dit Nederduitsche *agurke* gewoonlijk beschouwd (zooals men in de genoemde woordenboeken kan lezen) als een rechtstreeksche ontleening aan Poolsch *ogórek* (of in oudere spelling *ogurek*; Tsjechisch *okurka* komt voor Noord-Duitschland minder in aanmerking). Maar ik zou willen vragen of de *a* van het Nederduitsche woord niet eerder wijst op rechtstreeksche overname uit Litausch *agurkas,* welks *a* klankwettig uit de *o* van Poolsch *ogórek* (*ogurek*) is ontstaan. Het Litausch zou hier dan als tusschenschakel tusschen het Poolsch en het Nederduitsch hebben gediend. In Litauen zijn de *agurkai* eeuwenlang het nationale gerecht geweest; men leze b.v. de *Reisbeschryving van Litthauwen, desgelijks ook van de Zeden en andere hoedanigheden der Inwoonders* in het werkje van J. A. Brand, *Nieuwe en Nauwkeurige Reisbeschryving van 't Mark Brandenburg, Pruissen, Courland, Litthauwen, Lyfland, Plescovien, Groot-Naugardien, Tweerien en Moscovien* (Utrecht 1703), blz. 145: „*Agurkai,* Komkommer. *Agurkai su duna,* Komkommer met Brood; dit is der Litthauwer beste en delikaatste kost; insgelijks de Komkommers ook aan schijfjes gesneeden, in gekarnde Melk gekookt, en daar wat Zout bygedaan, is hun beste Zomerdrank; zij nemen ook altemets in plaats van Komkommers en Ajuyn Rammelassen. *Agurkai diddieji* (d.i. groote agurken), Pompoen". Ook in het Nederduitsch van Lijfland en Estland (Hupel, *Idiotikon der Deutschen Sprache in Lief- und Esthland*) zal het woord vermoedelijk eerder aan het Litausch dan aan het Poolsch zijn ontleend.

Blikken dominee. Volgens het *WNT* III, 2784 zou een *blikken dominee* zijn: „een zeer rechtzinnig en dientengevolge „stijf" predikant". Deze door Knuttel gegeven definitie is mij en anderen, die ik daarnaar vroeg, onbekend. Indien zij niet onjuist is, is deze opvatting in ieder geval toch niet gewoon, althans ongetwijfeld veel

minder gewoon dan die, welke men vindt in hetzelfde werk II, 2847, waar volgens Kluyver *blikken* „het begrip aanduidt van *niet echt, niet vol*", zooals b.v. ook het geval is in het zelfstandig gebezigde *een blikken* voor: „een officier van administratie" (van Dale), d.i. dus eigenlijk: „geen echte officier, immers geen vechtofficier". Een *blikken dominee* wordt daar dan ook weergegeven met: „een straatpredikant of wel een oefenaar" met een verwijzing naar *De Navorscher* 29, blz. 262.

Tegen het eind der 19de eeuw leefde er te Rotterdam een oud, grijsgebaard, niet zelden aangeschoten straattype, dat in de geheele stad bekend was onder den naam van *de blikken dominee*. Het was wel geen straatpredikant (en nog veel minder een oefenaar), maar hij oreerde, sprak of uitte zich dan toch in 't openbaar op straat: hij verkocht nl. uit hout gesneden duikelaartjes aan de kinderen, waarbij hij een liedje zong, dat begon en eindigde met: „een centje, een centje, een centje een duikelaar", de regels die hij daartusschen zong herinner ik mij niet meer.

Dat de benaming *blikken dominee* inderdaad toegepast wordt op predikanten die niet voor vol aangezien worden, kan ook blijken uit de volgende aanhaling, waarin *blikken* bovendien synoniem is met *glazen* als zijnde eveneens een „onsoliede, onechte, „schijn" stof". Het citaat vormt het begin van een recensie over den roman *De Glazen Graaf* van den Rotterdamschen journalist, voordrachtskunstenaar en schrijver Henri Dekking in de *N. Rott. Cour.* van 8 October 1912: „In een zeedorp „staat" een dominee, die een mislukt botanicus is. Men noemt hem een *„blikken dominee"*. Op 't voornaamste landgoed woont een jonker, wiens bezit wordt bedreigd door een burgerman, die de duinen ontginnen komt, die met zijn ontginningen heel het aanzien van het dorp verandert — in hem ziet het dorp een *„Glazen Graaf"*. De orthodoxie is in dit alles ver te zoeken.

Buskruit. *Buskruit* is volgens de definitie in het *WNT* III, 1929: „kruid, d.i. poeder voor bussen, d.i. geschut". En in het *MnlW* III, 2189 zegt Verdam: „Misschien heeft behalve de opvatting *poe-*

der, welke *cruut* had, tot het benoemen van het *buskruit* ook medegewerkt de bet. *toovermiddel,* eigen aan *cruut",* waarbij hij verwijst naar het *D.Wtb.* V, 2110, waar men leest: „Damit (*d.h. mit zauberei*) musz auch das frühere *kraut* für *schieszpulver* zusammenhängen... daher, dasz es mit seiner wunderbaren wirkung zuerst als zaubermittel, geheimmittel erscheinen muszte". Deze opvatting wordt inderdaad bevestigd door het thans verouderde gebruik van het Russische woord *zelie, zel'e*: „kruid, heelkruid, tooverkruid (tooverdrank, liefdedrank)" en vroeger ook: „buskruit" (ognestrel'nyj poroch (Dal')). Als zoodanig komt het woord nog voor in de volksliteratuur; men vindt het b.v. in de verzameling van Archangelsche bylinen en historische liederen van A. D. Grigor'ev, in de jaren 1899-1901 bijeengebracht (Moskou 1904), waar in het 1ste deel, blz. 604 een lied staat over de inneming van Riga door Peter den Groote; waarin de versregels: „bočki ... so ljutym so zel'em, s černym porochom" (vaten ... met het wreede *tooverkruid,* met het zwarte *buskruit*).

Bewijsplaatsen van het gebruik van het woord *buskruit* in de middeleeuwen zijn niet zoo talrijk: het *MnlW* geeft er twee; hier volgt er nog een uit de *Bronnen tot de geschiedenis van den Oostzeehandel* (*R.G.P.* 35), blz. 411: „dat die voirnoemde scipperen der stede van Aemstelredamme terstont wederleveren sullen sulke *bussen cruyt,* bussen steen, pylen ende anders sulke reescip tot oirloge dienende, als zy van der voirnoemde stede hebben" (a°. 1441).

Citroen. Volgens het *Etym. W.* van Franck-van Wijk is dit woord aangetroffen „sedert begin 17. eeuw", zooals ook door de bewijsplaatsen in het *WNT* wordt bevestigd. Maar het wordt daar in samenstellingen (*citroenappel, -sap, -schors*) als reeds bij Dodonaeus (1517-1585) voorkomende vermeld, van wien de redactie van het Woordenboek het „*Cruydt-boeck,* volgens sijne laetste verbeteringe" raadpleegt, dat te Leiden in 1608 verscheen. Daarom wendde ik mij indertijd tot Dr. F. W. T. Hunger met het verzoek eens voor mij na te willen zien, of het woord *citroen* ook niet reeds in den oorspronkelijken eersten Antwerpschen druk van 1554 te vinden is. Het

antwoord luidde bevestigend, op blz. 761 staat daar het meervoud *„citroenen"*. Ook worden *citroenen* vermeld in den *Inventaris van het oud-archief der stad Middelburg* door J. H. de Stoppelaar onder n°. 2404 uit het jaar 1566. En ten slotte komen *„citro(o)nen, cytronen"* een aantal malen voor in het reisjournaal van Van Neck naar Oost-Indië (a°. 1598), gepubliceerd in de *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen. te Utrecht* 21, blz. 220, 222, 223, 227, 231, 233 of in de editie der *Linschoten-Vereeniging* blz. 25, 26, 27, 29, 33. Genoeg om te doen zien, dat het woord *citroen* reeds in de 16de eeuw te onzent niet onbekend was, al is het in het Mnl. niet aangewezen.

In een Russisch botanisch-medisch handschrift van 1616, dat den poëtischen titel draagt van *Blagoprochladnyj Cvetnik* (Weldadig-koele Bloem(en)tuin), komt volgens N. A. Smirnov in zijn studie over den Westerschen invloed op de Russische taal in het tijdvak van Peter den Groote (*Zapadnoe vlijanie na russkij jazyk v Petrovskuju epochu*) in den *Sbornik* der Russische Akademie, dl. 88, n°. 2, blz. 323 een woord *sitroem* voor, dat m.i. wel aan Nederlandsch *citroen* ontleend zou kunnen zijn, wanneer men bedenkt dat b.v. reeds in de 16de eeuw Iwan de Verschrikkelijke een Nederlandschen lijfarts (Bomelius, van Bommel) had. Vgl. voor de slot-*m* uit *n* den Russischen scheepsterm *rym* uit Nederlandsch *ring* en vgl. voor het omgekeerde verschijnsel Russisch *bon* naast *bom* uit Nederlandsch *boom* (slagboom). Daarentegen schijnt het een eeuw later in Peter's Reglement voor den Zeehandel van 1724 (*Torgovoi Morskoi Ustav, Tarif* blz. 16) voorkomende meervoud *tsytrony* op Duitsch *zitrone* terug te gaan.

D o e r a k. Over dit woord, dat ontleend is aan Russisch *doerák*: „domoor, dwaas" (niet aan Maleisch *doerhaka*: „ongehoorzaamheid, verzet"), vindt men de beste en uitvoerigste inlichtingen in Stoett, *Spreekwdb.*[4], n°. 440. Uit de daar aangehaalde literatuur blijkt, dat dit scheldwoord met in het Nederlandsch zeer ruime, vaak moeilijk nauwkeurig te bepalen beteekenis, zooals dat bij scheldwoorden veelal het geval pleegt te zijn, voor het eerst is opgeteekend in 1879

in *De Navorscher* 29, blz. 38, waar het genoemd wordt: „een scheldwoord dat door het onbeschaafde volk in de groote hollandsche steden, en ook elders in Nederland, geenszins zelden gebruikt wordt". Inderdaad is het zoowel in het Westen — de groote Hollandsche steden, West-Friesland — als in het Oosten — de Betuwe, Deventer, Drente — bekend. De beteekenissen varieeren van: „deugniet, wildzang, robbedoes" tot: „schelm, schavuit, loeder" en: „gemeen wijf, lichtekooi"[1].

Men heeft gegist, dat het woord van de Kozakken afkomstig zou kunnen zijn, omdat het vooral in de Betuwe en inzonderheid in de omgeving van Zoelen, welks inwoners nog altijd met den scheldnaam *Zoelsche Kozak* worden genoemd, vanouds gebruikelijk is (zie *Navorscher* 61, blz. 445); trouwens ook in de groote Hollandsche steden zou het woord dien oorsprong kunnen hebben. Het is dan geruimen tijd later pas onder de aandacht van de taalkundigen gekomen, wat bij zoo'n onder het lagere volk gebruikelijk woord ook eigenlijk niet behoeft te bevreemden. Ware het woord jonger en niet ook zoo bekend in het Oosten van ons land, maar eerst tegen het eind der 19de of aan het begin der 20ste eeuw — verkeerdelijk zegt Stoett: „eerst in deze eeuw is het aangetroffen" — uitsluitend in de groote Hollandsche steden gesignaleerd, dan zou men kunnen vermoeden dat het afkomstig zou kunnen zijn van de tallooze Russische landverhuizers die in de jaren voor den wereldoorlog vooral van Rotterdam uit naar Amerika vertrokken, nadat zij in het landverhuizershotel op de Wilhelminakade op hun schip hadden moeten wachten. Deze landverhuizers heb ik in mijn jonge jaren vaak in schilderachtige troepen door de Rotterdamsche havenstraten zien trekken, niet zelden nageloopen en dan natuurlijk ook nageschreeuwd door de Rotterdamsche straatjeugd. Deze riep hun dan soms ook Russische of uit een andere Slavische taal afkomstige woorden na: zoo herinner ik mij bij zoo'n gelegenheid in den mond van straatjongens eens gehoord te hebben het algemeen Slavische woord *pivo* (bier) en het gewone woord *dobryj* (goed). Merkwaardig dat dit laatste woord reeds in de 17de eeuw door het Haagsche straatvolk den Rus-

sischen gezanten van den tsaar van Moskovië met hun gevolg werd nageroepen, zooals men in Scheltema's bekende werk *Rusland en de Nederlanden* I, blz. 194 kan lezen: „Hunne kleeding en hun gedrag hadden eenen gestadigen toevloed van nieuwsgierigen om en voor hunne woning veroorzaakt, en daar het woord *dobbre, dobbre*! goed, veel bij hen gebruikt werd, en dit het eenigste woord was geworden, hetwelk het Haagsch gemeen verstond, zoo werd hen hetzelve dikwijls nageroepen", enz. Het voorval dat volgt, had plaats in April 1647. Zulke gewone woorden gaan natuurlijk niet blijvend van de eene taal in de andere over, maar met een klinkend scheldwoord kan dat wel het geval zijn. Een derde mogelijkheid van overneming is door Johan Winkler overwogen, als hij vraagt (*Navorscher* 29, blz. 38): „Is het ... misschien door onze zeelui uit de Oostzee meegebracht?" Doch de eerstgenoemde gissing lijkt mij op de bovengenoemde gronden van tijd en plaats het aannemelijkst.

Ik ben hier met opzet eenigszins uitvoerig geweest, omdat ik de bewering van Knuttel in het *WNT* III, 2738, waar hij naar aanleiding van *doerak* spreekt van „de onwaarschijnlijkheid van de ontleening van een scheldwoord aan het Russisch" niet kan onderschrijven. Het woord komt in Duitsche dialecten niet voor en men zal dus rechtstreeksche overneming uit het Russisch in het Nederlandsch moeten aannemen. En ook het tweede bezwaar door Knuttel geopperd betreffende het verschil in accent tusschen *doerak* en Russisch *doerák* is niet steekhoudend. Zeggen wij niet *Nova Zembla* voor het Russische *Novaja Zemljá* en komt *pierewaaien* niet hoogstwaarschijnlijk van Russisch *pirovát'*, om van thans verouderde, in de 17de eeuw gangbare ontleeningen te zwijgen, zooals b.v. *lodding, lodgie* of *lodja* uit Russisch *lod'já*: „boot"; *koopsien* of *koepsien* uit Russisch *koepčína*: „koopman" enz., altemaal woorden die het oorspronkelijke accent in het Nederlandsch op de eerste lettergreep hebben teruggetrokken. Het Nederlandsch laat immers als Germaansche taal, in 't algemeen gesproken, den klemtoon vallen op de eerste lettergreep, welke algemeene regel bij aan vreemde talen ontleende woorden vaak tot uiting komt door de terugtrekking van het accent naar het begin.

Ware ons woord van de landverhuizers afkomstig, dan zou men met evenveel recht als aan Russisch *doerák* aan het equivalente Poolsche *doerak* kunnen denken, dat het accent bovendien op de eerste lettergreep heeft, al is dit, zooals wij zagen, niet van overwegend belang. In beide talen gebruikt men het woord niet alleen voor „een domoor of dwaas in 't algemeen", maar ook voor „iemand die in zijn domheid eigenzinnig en koppig is en niet zelden brutaal of zelfs baldadig optreedt". Het Poolsche *doerak* en het Russische meervoud *doeraki* of in verkleinvorm *doerački* zijn bovendien benamingen voor een kaartspel, dat in het Poolsch ook *bałamut* (d.i. hgd. Schwindelkopf, ndl. windbuil) en in het Duitsch *Saunickel* d.i. „vuilik, smeerlap, smeerpoets" of *Schweinchen* heet. Dergelijke beteekenissen spelen eveneens dooreen in het Nederlandsche scheldwoord: in de door Stoett en in het *WNT* vermelde bewijsplaatsen leest men: *malle doerak, leelijke doerak, vuile doerak.*

Aan de door Stoett genoemde literatuur zou men nog kunnen toevoegen: E. G. van Bolhuis, *De Gabbertaal*: „*Doerak* — deugniet, nietsnut, gemeen wijf. Wat de meid in zo'n *doerak* ziet!" alsmede in het tijdschrift *Buiten,* jaargang 1920, blz. 32*b* (*Eenige West-Friesche woorden, uitdrukkingen en gebruiken*): „Ferme jongens zijn: rokesen, opereteurs (operateurs), weerwoesten, *doerakken,* rosbaaiers".

Het haar van den hond opleggen. Na al hetgeen over deze zegswijze in den 12den (blz. 140 vlgg. en 251 vlgg.), 14den (blz. 292 vlgg.) en 15den jaargang (blz. 128) van dit tijdschrift door Verdam, Stoett, Van Moerkerken en Beets in het midden is gebracht alsmede na hetgeen door Beets in het *WNT* V, 1416-'17 dienaangaande is bijeengesteld, bepaaldelijk in „toepassingen op het verdrijven van de gevolgen van een roes door vernieuwd drinken... van denzelfden drank" zou ik nog op de volgende plaats willen wijzen, waar de figuurlijke zegswijze bijzonder volledig en daardoor duidelijk — duidelijker dan in de tot dusverre gegeven aanhalingen, die in het Woordenboek inbegrepen — staat weergegeven. Men vindt de bedoelde bewijsplaats in I. Danckaert, *Beschryvinge van Moscovien*

ofte Ruslant (Amsterdam 1615), blz. 48: „Onder alle andere hebben de Priesters ende Moniken het beste leven, want op wat plaetsen dat sy comen by luyden die eenighe middelen hebben, daer werden sy aenghehaelt, ende alsoo ghetracteert, dat sy des avondts onbequaem zijnde om naer huys te gaan, ghedwonghen zijn daer te vernachten, en des morghens (soomen seyt) *het hayr van den hondt daer sy af ghebeten zijn, wederomme op te legghen*". De toevoeging *daer sy af ghebeten zijn* in de figuurlijke toepassing laat het oorspronkelijke bijgeloof duidelijk doorschemeren.

Mnl. Op sijn hooft soeken. Onder dit opschrift gaf Dr. F. de Tollenaere in den 57sten jaargang van dit tijdschrift (blz. 259-260) een welkome aanvulling op mijn verklaring van de bewuste uitdrukking in *Reinaert* II, vs. 4192 (in denzelfden jaargang, blz. 151-156) door te wijzen op de zinverwante On. verbinding *skoða í hǫfdi einum,* voorkomend in een plaats uit de *Laxdœla saga.* En aan het slot stelt hij een dergelijke vraag als waarmede ik mijn artikel eindigde, toen ik schreef: „Zou dit „mit list bewaltigen" door „lausen" of op zijn Litausch door „galvos jieškojimas" d.i. „hoofdzoeken, d.w.z. (ongedierte) op het hoofd zoeken" niet ook in figuurlijken zin de beteekenis van Reinaert's *elc op sijn hooft soeken* zijn geweest?" Waarbij hij dan wil „denken aan de figuurlijke beteekenis die het ndl. *luizen* en het nhd. *lausen* hebben, namelijk: „op een bedrieglijke manier berooven", „beetnemen"."

Wijlen Professor Hesseling schreef mij destijds naar aanleiding van mijn stuk onder meer: „Van 't *luizen* zou ik ook uit Grieksche sprookjes vele voorbeelden kunnen aanhalen". En ikzelf heb later deze bewerking ook in Russische sprookjes aangetroffen, b.v. in het sprookje van de *Twee Iwans soldatenzoons,* waar een van beiden bij twee verschillende gelegenheden een prinses verzoekt hem op het hoofd (letterlijk: in het hoofd(haar)) te zoeken (Russisch *v golove iskat'*), doch hem te wekken als de draak in aantocht is.

Russisch *v golove iskat'* staat nagenoeg gelijk met Litausch *galvą jieškoti,* maar er zijn ook Slavische talen waar het woord voor:

„zoeken" op zich zelf reeds alleen (zonder het hoofd te noemen) de beteekenis van: „luizen" gekregen heeft, zooals b.v. Poolsch *iskać*, Tjechisch *víškati*, Servisch *iskati, biskati*; vgl. hetgeen ik in mijn vroegere artikel heb opgemerkt omtrent de beteekenis van Litausch *šukuoti* uit Poolsch *szukać* uit Duitsch *suchen*.

Kon ik in mijn artikel van de genoemde behandeling eenige welsprekende citaten geven uit oudere en jongere schrijvers, die haar in het Zuiden en Oosten van Europa (b.v. op het Pyrenaesche schiereiland en in Rusland) zagen, deze tafereeltjes worden nog overtroffen door het volgende bij de inboorlingen van Siberië, dat W. Radlow in zijn bekende werk *Aus Sibirien* I, blz. 308 ons van de Altaische Berg-Kalmukken vertoont: „Es ist etwas ganz Gewöhnliches, dass... Mädchen und Weiber sich vor unseren Augen das Ungeziefer von den Köpfen suchen. Diese Liebenswürdigkeit geschieht stets gegenseitig". En hij vervolgt: „Da die Armen das ganze Jahr hindurch die Pelze auf dem blossen Leibe tragen, so sind diese voll Ungeziefer, welches sie schrecklich quält, und so hat denn der Reisende auf jedem Ruhepunkte die Qual, dem Absuchen der Läuse von den Pelzen beizuwohnen. Manche Leute entwickeln bei dieser Jagd eine grosse Geschicklichkeit; ich habe selbst beobachtet, wie einer meiner Führer in einer Minute 89 Mal einen glücklichen Fang that [1]). Das Schlimmste ist aber, dass die Leute die Mitbewohner ihrer Pelze zwischen Unter- und Oberlippe einsammeln und nach gethaner Jagd mit der Zunge schnalzend hinunterschlucken. Doch ich will das Bild nicht weiter ausmalen".

Het voorgaande betreft steeds het luizen van menschen onderling, terwijl in *Reinaert* II, vs. 5146 vlgg. apen dit doen bij menschen, in casu onzindelijke dienstboden. Wat het luizen van apen onderling aangaat, daarover schreef Professor Hesseling mij: „Ik heb wel eens gehoord dat apen elkaar nooit op 't hoofd *luizen*, en inderdaad vind ik in Meyer's *Conversationslexicon* (maar van 1896!), ad *Läuse* XI, kol. 80: „Die Kopflaus (pediculus capitis) ... lebt nur auf dem Kopfe

1) „want si is met gripen snel" zegt *Reinaert* II, vs 5163 van de apin Hatenete.

des Menschen" ... De apen hebben wel 't gebaar, maar schijnen iets anders te grijpen". Naar aanleiding hiervan heb ik mijn licht eens opgestoken bij den oppasser der apen in de Rotterdamsche Diergaarde H. Schild, die mij bevestigde, dat de apen inderdaad bij elkaar geen ongedierte vangen; wat zij dan wel in elkaars haren en op elkaars lichaam (ook op elkaars hoofd) grijpen en daarna in hun bek steken, kon hij mij niet met zekerheid zeggen, hij dacht aan zoutkristalletjes. Uit zijn langjarige praktijk deelde hij mij nog mede, dat bij voorkeur een exemplaar van het eene geslacht er een van het andere „luist" en dat het dus bij de apen werkelijk een soort van liefkoozing is.

Jopenbier. Het oudste bewijs van het voorkomen in het Nederlandsch van dit woord was tot dusverre door Stallaert in zijn *Glossarium* gesignaleerd; zie ook *WNT* VII, 436. Zijn voorbeeld in den vorm *juypenbier* is uit een Brabantsch stuk van 6 November 1542. Een 35 jaar oudere plaats, die men dus welhaast middelnederlandsch kan noemen, is gepubliceerd in de *Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen. te Utrecht* 44, blz. 220 in de *Rekening van het lastgeld in Amsterdam, Waterland en het Noorderkwartier van Holland in 1507:* „Douwe Kerstensz van der Schellinck ... 1 last *Joopen biers* 1 s. 3 d."

Kalmerpeer. Over dezen peernaam schreef ik in den 58sten jaargang (blz. 61-64) van dit tijdschrift. Mijn gissing was „dat de zoogenoemde *Kalmerpeer* afkomstig zou kunnen zijn uit het *Kulmerland* aan de Wijsel met uitvoer over Dantzig (vgl. *Dantziger peer*), waarbij dan het verschil in vocalisme in het bijvoegelijk naamwoord te verklaren zou zijn door bemiddeling van een der oude bijvormen, hetzij van *Kolmer,* hetzij van *Kölmer".* En ik meende op goede gronden de Poolsche *Kalmerpeer* te moeten onderscheiden van de Fransche *Colmar, Kolmarpeer* of *Kolmerpeer,* genoemd naar de Fransche stad *Colmar* in den Elzas. Nu is het mij evenwel achteraf gebleken, dat er ook in Polen een plaats *Kolmar* ligt, niet aan de Wijsel, maar veel Westelijker, niet zoo ver van de Duitsche grens aan de spoorlijn Posen-

Schneidemühl, dus een eind ten Zuidwesten van Kulm en het Kulmerland. Volgens Meyer's *Conversationslexicon* is deze Duitsche naam pas officieel sedert 1877; misschien is hij in het gebruik ouder, of hij echter tot in de 18de eeuw terugreikt, durf ik betwijfelen. De Poolsche naam van het plaatsje luidt vanouds *Chodzież* (in Baedeker's *Mittel- und Nord-Deutschland* van 1874 leest men op de (Duitsche) kaart nog *Chodziesen*) met een even sterk verschil als b.v. tusschen het Duitsche *Bromberg* en het Poolsche *Bydgoszcz*. Ik wil den oorsprong der benaming van de Poolsche *Kalmerpeer* voorzichtigheidshalve evenwel voorloopig nog in 't midden laten.

(*Wordt vervolgd*) R. VAN DER MEULEN

ENKELE AANTEEKENINGEN BIJ EEN BRON VAN VAN LENNEPS *ZEEMANS-WOORDEBOEK*

Van Lenneps *Zeemans-Woordeboek* heeft het groote nadeel dat het geen bronnen vermeldt. Wél heeft de schrijver in zijn voorrede Van Winschootens *Seeman* en de *Spreekwoorden en Spreekwoordelijke Zegswijzen, bijzonder van de Scheepvaart en het Scheepsleven ontleend* (1835, 1836 en 1844) van J. P. Sprenger van Eyk genoemd; van een verantwoording bij de verschillende artikelen is echter geen sprake. Dit maakt het situeeren in tijd en ruimte van de in het *Zeemans-Woordeboek* behandelde woorden soms moeilijk, enkele malen zelfs — namelijk wanneer men alleen over de opgave van Van Lennep beschikt — onmogelijk. In dit laatste geval kan men soms geneigd zijn eenigszins kritisch, ja wantrouwend te staan tegenover het woord in kwestie, terwijl Van Lennep in het bewuste geval mogelijk uit een betrouwbare bron heeft geput. Dat het artikel *Snijveld* „plek, waar op het erf der droogers de visch gekorven wordt" (*Zeemans-Woordeboek*) niet werd opgenomen in het *WNT* onder de samenstellingen van *Snijden* is wellicht aan dit wantrouwen toe te schrijven. Mocht dit het geval zijn, dan kan alvast worden medegedeeld dat hier aan de betrouwbaarheid van het *Zeemans-Woordeboek* niet behoefde te worden getwijfeld.

In den eersten jaargang (a°. 1853) van het letterkundig tijdschrift *Nederland,* dat als ondertitel voerde „Proza en Poezy van Nederlandsche Auteurs", en onder de redactie van H. J. Schimmel en Mr. J. A. Molster werd uitgegeven, verschenen van de hand van den dichter S. J. van den Bergh een drietal schetsen onder den titel „Typen". Nummer III van deze typen is „De Noordwijksche Visscher". Hierin schildert de schrijver lief en leed in het leven van den Noordwijkschen visscher uit het begin der negentiende eeuw. Hij heeft zich ook geïnteresseerd voor de visscherstaal, want in zijn stuk geeft hij ons drie bladzijden Noordwijksch dialect in den vorm

van een gesprek tusschen Willem Arieszoon en Jan Huigszoon. Allerlei termen uit het visschersbedrijf, die de meeste lezers natuurlijk niet kenden, heeft S. J. van den Bergh in nota's — samen ongeveer vijf en veertig — onderaan de bladzijden verklaard. Nu heeft Van Lennep in denzelfden jaargang van *Nederland* een stuk gepubliceerd dat als titel draagt „Iets over Dirck Pietersz. Pers en zijn Werken" en vlak voor de „Typen" van Van den Bergh is geplaatst. In 1853, toen de eerste jaargang van *Nederland* verscheen, was Van Lennep ijverig aan het werk voor wat hij noemde een „verbeterden Winschoten" [1]); de verklaringen van Van den Bergh waren een welkome aanvulling, zoodat ze drie jaar later in het *Zeemans-Woordeboek* hun plaats vonden.

Het *snijveld,* waar wij het straks over hadden, komt voor in het bovenvermelde gesprek in Noordwijksch dialect; Jan Huigszoon heeft het namelijk over de vrijage van Klaes van Aerentjes met Jaepie Jansse en zegt: „Hij sel ir ien goed waif an hebbe; dat sellie. Ze ken ooak wat verdiene mit boete en op 't snaiveld te gaen [2]). Andere artikelen die Van Lennep uit Van den Bergh overnam vonden daarentegen op hun beurt hun plaats in het *WNT,* soms met, soms zonder vermelding van de (tweedehands)bron. Zoo wordt bij *Bordgeld* „soort van verval dat uit de beschouwing der vischvangst voortspruit" (Dl. III, 525) [3]) en bij *Man* „schuit" (Dl. IX, 176) [4]) naar

1) Zie „Voorrede" van het *Zeemans-Woordeboek,* blz. ix.

2) *Nederland* 1 (1853), 323.

3) *a.w.* 315. Ook uit den tekst van Van den Bergh is niet op te maken waaraan deze benaming ontleend is.

4) *a.w.* 322. Een ander, ouder voorbeeld is misschien te vinden in de volgende aanhaling uit het „Leven en Bedrijf aan Boord van een Katwijksche Visschersschuit in 1790": „Wy hebbe nou al 67 duysend (stuks haringen) behalve de enkelde maan niet ver van malkander geleegen, zoo dat wy aanstons by malkander zyn" (*Leidsch Jaarboekje* 1927-1928, blz. 40). Na *Maan* plaatst de uitgever, A. Beets, de noot „Mij onverstaanbaar". M.i. wordt de zaak duidelijk wanneer men na „duysend" een kommapunt zet en daarbij bedenkt dat „hebbe" hier apo koinou staat, dus ook als hulpwerkwoord bij „geleegen". „Wy (zyn) aanstons by malkander" heeft betrekking op Jaap Vink en Leendert Vink; „de enkelde maan" is de schuit van hun derde kameraad Reyn Aay, die verderop heeft gevischt (zie in *Leidsch Jaarboekje* 14).

het *Zeemans-Woordeboek* verwezen; bij *Beugtijd* (Dl. II, 2264) [1]), *Hout* „De rollen en planken waarop eene visschersschuit geplaatst wordt om haar in zee te brengen" (Dl. VI, 1173 [2]), *Overloopen* (Dl. XI, 1868) [3]) en *Stopgeld* (Dl. XV, 1950) [4]) echter wordt de verklaring Van den Bergh-Van Lennep stilzwijgend overgenomen. Bij het artikel *Bramzijgertje* (Dl. III, 1025) [5]) wordt de definitie van het *Zeemans-Woordeboek* overgenomen eveneens zonder bron; weliswaar verwijst het *WNT* naar *Van de Schelde tot de Weichsel* (1, 260; a°. 1882) waarin eveneens een gesprek in het dialect van Noordwijk aan Zee voorkomt.

Behalve eigenlijke visscherijtermen heeft Van den Bergh ook enkele andere eigenaardigheden uit den Noordwijkschen woordenschat vermeld en die voor zijn lezers verklaard. Zoo heeft hij b.v. onder de spelen van de jeugdige „Noortikers" opgeteekend het „skietklooatte" langs het strand [6]). Nu wordt dit vermaak over het algemeen *klootschieten* genoemd, doch Van den Bergh bezorgt ons hier een welkome aanvulling voor een woord, dat voor het eerst wordt aangetroffen bij Berkhey, die in zijn *Natuurlyke Historie* 3, 1388 mededeelt, dat het spel met den werpkloot bij de strandbewoners *schietklooten* heet. Een ander voorbeeld van dit woord, dat thans nog in den mond van de Katwijkers leeft [7]), vindt men in *Van de Schelde tot de Weichsel* 1, 260.

Op blz. 311 heeft Van den Bergh het over de Noordwijksche *vierbot*, eveneens in het *Zeemans-Woordeboek* opgenomen en „verklaard". Met dit woord zijn echter verschillende problemen verbonden. die het best in een afzonderlijk artikel kunnen worden onderzocht.

Leiden F. DE TOLLENAERE

1) *a.w.* 313. 2) *a.w.* 322. 3) *a.w.* 313.

4) *a.w.* 315. De verklaring van Van den Bergh (en Van Lennep) van dit woord, t.w. „het noodige voor zijn tonnetjen proviand, „stop" geheeten" wijkt eenigszins af van die van het *WNT* „geld voor versnaperingen voor zeelieden".

5) *a.w.* 318. 6) *a.w.* 326.

7) Zie Overdiep, in *OTt* 3 (a°. 1934-'35), 321. Het woord is natuurlijk geen samenstelling met *schieten*, zooals in het *WNT* XIV, 590 wordt vermeld, doch een afleiding van *schietkloot*; zie overigens *WNT* VII, 4320.

NDL. VIERBOET(E), VUURBOET

Deze oude Nederlandsche naam voor wat thans een vuurtoren of vuurbaak heet is sinds de eerste helft van de veertiende eeuw opgeteekend. In het *MnlW* vindt men verschillende Hollandsche voorbeelden; Vlaamsche voorbeelden werden in 1937 door K. Loppens aangehaald in een artikel over de oude vuurtorens van Nieuwpoort en Lombartsijde, dat in het tijdschrift *Biekorf* 43 (1937), 169-175; 266-276; 299-301 verscheen. Hier volgt het materiaal waarover wij thans beschikken, geordend naar tijd en plaats.

a°. 1333 (Den Briel: *MnlW* i.v. *vuurboetmeester*).

a°. 1366 (Vlaamsche kust: „Que pour le sauuement desdiz marchans leurs biens et neifz il soient ordonnees encontre les costieres de Flandres sur le mer a Dunkerke, Nieupoort, Ostende, Blankeberghe, nouuelles lumieres et vierbotes si comme souloient estre en vieulx temps", in Gilliodts-Van Severen, *Invent. des chartes* 2, 137-138).

a°. 1376 (Amsterdam: *MnlW* i.v.; de lezing is echter zeer twijfelachtig).

a°. 1414 (Nieuwpoort: „Huke Pieterszonen, lanternemakere, omme te makene de hoornen van eenre groter lanterne, omme in ghebreike van eenre houtinre vierboete, die verbrand es, meide met kersen ter zee ward te lichtene". Verder: „Venant stile, van xvii½ M (17.500) stenen ter Yde ter vierboete te redene omme hier an eene nieuwe vierboete te orborne, 4 s. van den duust, val. 3 L. 10 S.", in *Biekorf* 43, 170).

a°. 1446-1455 (Den Briel: *Mnl W* i.v.).

a°. 1498 (Lombartsijde: „Item ende als van andere diverssche costen ordinaire die plegen costume te zyne als van gheleye [1]) ter vierboete te barnen", in *Biekorf* 43, 299).

---

1) D.i. stroo; zie *MnlW* i.v. g l o y, *WNT* i.v. g l u i.

Nieuwnederlandsche voorbeelden dateeren van:

a°. 1527 (Scheveningen: *Mnl W* i.v.).

a°. 1565 (Den Briel: *Mnl W* i.v.).

a°. 1567 (H. Junius, *Nomencl.* 403*b*, vandaar ook in Kiliaan).

a°. 1569 („gegeven in onsen Huyse vanden Hage": „Die Hooftman (sal) terstont een Vyer-teecken laten uytsteecken opte Vyer-boet", *Gr. Placaatb.* 2, 2112*b*).

a°. 1596 (Vlaamsche kust: „Pharum ostentat siue turriculam lapideam, ex qua ad regendos nauium cursus, & præcauenda vada, ignes ex arundine stipuláve noctu emicant, quamdiu maris feruor allabitur; quales etiam Oostendæ, Blancoberqæ, pagoq́; Heisto conspiciuntur: Quæ extra oppida sunt & *Vierboute*, ab accensis ex arundine aut stipula flammis, appellantur", J. Marchantius, *Flandria commentariorvm lib. iiii descripta* 56).

a°. 1610 (vierbuete: op de prentkaart van Balthasar, zie Bosscha, *Neerland's Heldendaden*[2] 1, 267, noot 1).

a°. 1662 („Dat de vuurboet op 't voorsz. Eyland (*Urk*), die Ao. 1624 gemeten was te staan vijf roeden van de zee- of waterkant af, in den jare 1649 verplaats (*sic*) en ingezet was geworden ontrent honderd voeten binnewaarts na de Kerk toe", *Handv. v. Amst.* 335*a*).

a°. 1668 („Gedaen... In den Hage": „De boven-gemelte reparatie van de Vuyr-boeten", *Gr. Placaatb.* 3, 1303*a*).

a°. 1681 (Van Winschooten, *Seeman* 344).

a°. 1715 (Nieuwpoort: „het maeken van een nyeuwe torre, in het fort de vierboetd, staende al de west sydde van daeven deeser stadt", in *Biekorf* 43, 174).

a°. 1730 (Scheveningen: „een nieuwe vuur-boet of vuur-bake", De Riemer, *Beschryving van 's Graven-Hage* 1, 49).

a°. 1777 (Nieuwpoort: kaart van Ferraris: zie Bosscha, *a.w.* 1, 267, noot 1).

a°. 1790 („de oude vierbot, dat is een weynig bezuyde scheeveling", in *Leidsch Jaarboekje* 1927-1928, 46).

a°. 1798 („Vuurbaak of Vuurboete. Eine Feuerbake, Blüse", J. H. Röding, *Allgemeines Wörterbuch der Marine* 3, 147*a*).

Samenstellingen bij *vierboet* zijn:

Vierboetgeld:

a°. 1358 (Dordrecht: *Mnl W* i.v.).
± a°. 1445 (Den Briel: *Mnl W* i.v.).
a°. 1551 (Scheveningen: vierbuet-gelt, in De Riemer, *a.w.* 1, 49).
a°. 1670 (Den Briel: „Ordonnantie van het Kape- Vuyrboet- ende Tonne-gelt op de Maze", *Gr. Placaatb.* 3, 1304*a*).

en *Vierboetmeester*:

a°. 1333 (Den Briel: *Mnl W* i.v.).

Wat nu het woord in de negentiende en twintigste eeuw betreft, volgens het getuigenis van Bosscha (de eerste uitgave is van 1834-1856) „(vindt men) op uitvoerige kaarten onzer zeegaten, ook nog tot in de 19de eeuw... v u u r b o e t voor kustlicht, en (leeft) het woord ... nog voort in de spraak van de Noord-Hollandsche strandbewoners" [1]). Het Noordwijksche *vierbot* vindt men behalve bij Van den Bergh in *Nederland* van 1853 (blz. 311) ook nog opgeteekend in *Van de Schelde tot de Weichsel* 1, 260 (a°. 1882).

In het *WNT* (III, 192) leest men: „de Samenst. *vuurboet,* die op onze zeedorpen in den vorm *vierbot* nog lang in gebruik gebleven is", wat den indruk kan wekken dat in 1893 het woord in die zeedorpen niet meer werd gebruikt [2]). Dit is intusschen niet zoo. De vorm *vierbot,* die wij in 1790 in een Katwijkschen dialecttekst aantreffen, is thans nog levend. Phonetisch echter is deze transcriptie misleidend, de *ò* is halflang en van een iets geslotener nuance; wij hoorden te Katwijk [*vi:rbò̩ t*]. Daarnaast komt ook een vorm met lange *ò* (*vi:rbò: t*) voor. *Vierboet* wordt echter ook wel gezegd, en een zeer recent voorbeeld vindt men op blz. 169 van A. Tael's roman *Martijntje* (a°. 1941), die ± 1880 te Scheveningen speelt. Persoonlijk

---

1) *Neerland's Heldendaden*[2] 1, 267, noot 1.

2) Dat „Nog heden... *vierboot* en *vierbot* bekend (is) als naam van een stuk land te Krommenie" (*MnlW* IX, 1480) is niet juist. Boekenoogen, naar wien Verdam verwijst, zegt dat deze zeventiende-eeuwsche benaming „Thans waarschijnlijk onbekend" is. Het is trouwens lang niet zeker of dit toponiem iets met *vierboet(e)* te maken heeft.

kreeg ik echter den indruk dat de vorm [*vi:rbò*: ⊥ *t*] overweegt, en dit is blijkbaar ook de indruk van prof. Overdiep, die voor Katwijk *vierbòòt* opteekende. Dat de Katwijker vuurtoren — eigenlijk is het een „visscherslicht" uit den tijd van de bomschuiten — thans „viertorent" zou heeten [1]) is misschien iets te sterk uitgedrukt. Wèl krijgt men bij navraag te Noordwijk en te Katwijk den indruk dat *vierboet* het op den duur zal moeten afleggen voor *viertoren*, doch verouderd is het woord eigenlijk nog niet. Tegenover vreemdelingen echter zullen de visschers het niet gaarne in den mond nemen. Ik meen ook dat de Katwijkers slechts den vuurtoren van hun eigen dorp *vierboet* noemen, doch b.v. niet dien van Noordwijk of Scheveningen; dit kan echter een verkeerde indruk zijn. Of de vorm *vuurboot*, die voor het eerst in den vierden druk van Van Dale (a°. 1898; vanaf *O* door P. J. van Malssen Jr. bewerkt) werd opgenomen, uit den volksmond werd opgeteekend [2]) of slechts een mislukte poging is tot normaliseering van een gewestelijk woord (dat als *vierbot* reeds in 1864 in het woordenboek van Calisch uit Van Lennep's *Zeemans-Woordeboek* was overgenomen) is moeilijk uit te maken; in beide gevallen echter moet *vuurboot* worden geschrapt. De *ò* van [*vi:rbò.* ⊥ *t*] is blijkbaar slechts een verkorting van de *u* in [*vi:rbu.t*], die in het Katwijksch vóór dentalen de germ. *ô* voortzet. Dezelfde verkorting vindt men in het Katwijksch in gevallen als *motte* (moeten) en *hokje* (hoekje van een zeil) [3]). De *ò*: van (*vi:rbò*: ⊥ *t*) is blijkbaar naderhand weer door verlenging van *ò* of *ò.* ontstaan.

Aan de Vlaamsche kust werd het woord blijkbaar reeds in de achttiende eeuw ouderwetsch; in de stukken van dien tijd is er sprake van *vier torre* (a°. 1738) en *vuertoren* (a°. 1792) (zie *Biekorf* 43, 173 en 171), terwijl men in het jaar 1792 een contaminatievorm *vierboettorre* (*Biekorf* 43, 269) vindt die veelzeggend is. Thans schijnt *vierboet(e)* er onbekend te zijn, want noch in De Bo, noch in *Loquela,*

---

1) Zie Overdiep, in *OΓt* 3, (1934-'35) 318.
2) Immers phonetisch staat (*vi:rbò*: ⊥ *t*) zeer dicht bij (*vi:rbo:t*).
3) Zie over deze verkorting Overdiep in *OTt* 3 (1934-'35), 207.

noch in de woordenlijst van K. de Flou (in *Onze Volkstaal* 1, a°. 1890) wordt het woord vermeld [1]).

In zijn *Zeemans-Woordeboek* heeft Van Lennep een verklaring van *vierbot* gewaagd en het woord opgevat als een „verbasterde, op onze zeedorpen gebruikelijke benaming van *Vuurbaak*"! In het *MnlW*, waar het woord is opgenomen in den genormaliseerden vorm *vuurboet*, alhoewel het feitelijk, aangezien het alleen in de kustdialecten wordt gebruikt, steeds *vierboet(e)* luidt, leidt Verdam dit woord af van de uitdrukking *vier boeten*. Dat *vierboet(e)* met *vier boeten* op een of andere manier moet samenhangen zal men gaarne aannemen; reeds de Nieuwpoortenaar Marchantius had in zijn *Flandria commentariorum lib. iiii descripta* dezen samenhang ingezien, waar hij op blz. 56 schrijft: „quales... *Vierboute*, ab accensis... flammis, appellantur". Dat echter uit een koppeling *vier boeten* een znw. *vierboet(e)* zou zijn afgeleid is wellicht niet heelemaal overtuigend; immers de verhouding schijnt hier toch wel anders dan b.v. bij *overloopen : overloop*, aangezien *boeten* zelf als een denominatief bij *boete* wordt beschouwd.

Reeds in 1893 heeft J. W. Muller in het *WNT* (Dl. III, 192 volg.) een even uitvoerige als interessante etymologische beschouwing over *vierboet(e)* ten beste gegeven, een beschouwing die den lezer de keuze laat uit niet minder dan vier veronderstellingen. De eerste veronderstelling kunnen wij voorloopig buiten het debat laten, wij komen er naderhand op terug. De vierde wordt als volgt geformuleerd: „Eene andere gissing, t.w. dat *vierboet* oorspronkelijk zou hebben beteekend: heuvel (duin) waarop een vuur brandde, vindt eenigen steun in de analogie van mnl. *vierberch*, dat bij V. Alkemade, *Beschr. v. Brielle* (2, 9: a°. 1280) naar 't schijnt in denzelfden zin als *vierboet* voorkomt. In dat geval zou men *boet* misschien in verband mogen brengen met fr. *butte*, aardheuvel (zie Littré, Diez, Körting)". Deze gissing werd eenigszins aarzelend overgenomen door Vercoullie in den tweeden druk van zijn etymologisch woordenboek (a°. 1898) i.v. B o e t „kustlicht"; de eerste druk van 1890 heeft namelijk dit lemma nog niet. In de derde uitgave van zijn woordenboek echter geeft Ver-

1) In de bovenvermelde studie van Loppens wordt *vierboete* blijkbaar slechts gebezigd als archaïsme.

coullie, m.i. te recht, de opvatting van 1898 prijs, doch sluit zich nu bij een andere opvatting aan, die Muller als zijn tweede gissing als volgt heeft omschreven: „Uit de tot dusverre bekende voorbeelden kan men opmaken, dat een *vierboet* een op een duin staand gebouwtje of gestel was, waarin of waarop oudtijds een vuur werd ontstoken... Is die veronderstelling juist, dan zou men *boet* kunnen houden voor een Frieschen vorm van *Boede* (zie ald.) [1]; het woord zou dan eigenlijk beteekend hebben: loods, schuur, hut waarin een vuur gebrand wordt, en later op nieuwere soorten van vuurbaken zijn overgedragen. Doch hiertegen pleit sterk de omstandigheid dat niet alleen bij Kiliaan en in de 17de eeuw, maar reeds in de Middeleeuwen naast *vierboet* ook *vierboete, vierbuete,* en in het mv. uitsluitend *vierboeten* voorkomt...: eene zóó oude vervorming van *boede* tot *boet, boete,* mv. *boeten* zou althans van elders gestaafd dienen te worden". Vercoullie meent echter den overgang *boede*>*boet*(*e*) te kunnen toeschrijven aan den invloed van het diminutief *boetje*; een *vierboet* was echter niet zoo klein, zoodat hier niet in de eerste plaats aan invloed van het diminutief moet worden gedacht.

Blijft tenslotte nog de derde gissing van Muller: „Dit bezwaar met betrekking tot den vorm zou niet gelden tegen de opvatting (reeds door Winschooten voorgestaan) van *boet*(*e*) als stam of afleidsel van *Boeten* (II). Doch het is niet duidelijk hoe een aldus gevormd woord zou kunnen beteekenen: plaats waar vuur ontstoken (*geboet*) wordt; ook strooken de samenstellingen *koolboet, boetheer* en *boetvuur* hiermede kwalijk. Daarenboven is dit ww. *boeten* zelf in afkomst en oorspronkelijke beteekenis te onzeker om er veel uit af te leiden". Deze (derde) veronderstelling komt m.i. zoo dicht bij de waarheid, dat het verbazing kan wekken hoe de heer Muller zich destijds niet heeft gebrand aan het door hem zelf „geboete vier"! Doch laten wij vooreerst de bezwaren van Muller eens nader bekijken.

Vooreerst het werkwoord *boeten* (II) „ontsteken, aanleggen (van vuur)". De vele vormen die in de verschillende talen en dialecten aan germ. *boeten* beantwoorden worden in het *WNT* (Dl. III, 213)

---

1) Een dergelijke Friesche vorm is aldaar niet opgeteekend; doch blijkbaar wordt hier N.-Holl. bedoeld.

zorgvuldig opgesomd, waarna Muller concludeert: „Al deze vormen kunnen geregeld verklaard worden als ontstaan uit een ogerm. *bôtjan,* met of zonder klankwijziging. Wat de klanken betreft zou er dus geen bezwaar zijn tegen de vereenzelviging van dit woord met *Boeten* (I) (*d.i. herstellen, genezen enz.*), die dan ook inderdaad o.a. nog door Franck en door Murray wordt voorgestaan. Toch is het raadzaam de twee woorden voorshands gescheiden te houden, uithoofde van de beteekenis; immers het valt moeilijk te gelooven dat de eigenlijke oude beteekenis van dit woord: ontsteken, aanleggen (de bet.: opstoken komt eerst later in sommige tongvallen voor) zou zijn ontstaan uit de abstracte van: verbeteren, herstellen".

Het wil ons voorkomen dat de moeilijkheid in de semasiologische verbinding van *boeten* (I) „herstellen" met *boeten* (II) „vuur aansteken" geen voldoende reden is om aan de identiteit van beide woorden te gaan tornen. De formeele gelijkheid is primair en valt niet te loochenen; men mag dientengevolge probeeren de beteekenisschakel te vinden die de beide vormen kan verbinden. In de *NED* is reeds in 1887 gepoogd om de moeilijkheid te overbruggen; de gissing die aldaar wordt naar voren gebracht, doch die voor Muller blijkbaar niet overtuigend was, lijkt mij niet onaannemelijk. Ze werd ook door Falk en Torp i.v. Fyrbøder[1]) overgenomen en luidt als volgt: „The development of this (the chief extant) sense, the antiquity of which is shown, not merely by the OS. (*l.*: AS.) *fŷr bétan,* but by its existence in the other Teutonic languages..., is somewhat obscure, from the fact that in the earliest instances it appears to mean, not „to *mend* a fire", but as in modern Dutch, „to *make, kindle, put on* a fire". Perhaps this is to be explained by the primitive conditions (which prevailed more or less till the days of phosphorus matches), according to which fire was not generated anew each time it was

1) Verg. H. Falk in *Hoops Reallexicon* i.v. Feuer: „Die Alten bewahrten abends die glühenden Kohlen sorgsam unter Torf oder Asche (anord. *usli,* ags. *ysle,* mhd. *üsele,* anord. *eimyrja,* ags. *æmyrie,* ahd. *eimuria,* beide mit lat. *uro* verwandt). Am Morgen wurde das Herdfeuer mittels Späne, Birkenrinde u. ähnl. (anord. *eldkveykja)* entflammt (anord. *kveikja eld,* ags. *fŷr bétan*).

required, but was usually propagated by a „glede" from an existing fire, often carried and kept alive for days (cf. Genesis xxii. 6), which was surrounded with combustibles, and „beeted" into a blaze, when a fire was required" [1]). Volgens de *NED* zou men zich dus den volgenden ontwikkelingsgang hebben voor te stellen: „beter maken, oprakelen" „aansteken" en ten slotte, toch weer „oprakelen", wat allicht niet geheel overtuigend mag worden genoemd. Men zou echter ook kunnen denken aan een beteekenisontwikkeling *boeten,* d.i. „beter maken">„in orde brengen">„maken">„aanleggen"; dan zou men bij *boeten* ongeveer een gelijksoortige ontwikkeling hebben als bij *opknappen,* dat toch lang niet altijd kan worden weergegeven door „knapper maken, in een beteren toestand brengen", doch dat met betrekking tot een daad, een handeling, een „zaakje" is gaan beteekenen: deze verrichten, ze ten uitvoer brengen, waarbij de bijgedachte dat die handeling dan goed of handig moet geschieden al of niet aanwezig kan zijn. Doch hoe de semasiologische verbinding ook moet worden gelegd, het lijkt mij dat men *boeten* (I) en *boeten* (II) niet behoort te scheiden [2]).

Trouwens wat is er aan te vangen met de beide andere proeven van verklaring die Muller bij *Boeten* (II) nog ten beste geeft? Dat *boeten* oorspronkelijk het „stapelen, tassen, bouwen" van vuurtjes zou zijn? Daarvoor is deze beteekenis toch te beperkt en te jong [3]). Of dat „men (veeleer zou) denken aan eene oorspronkelijke bet.: slaan, steken, stooten (verg. *vuur slaan,* en (*vuur*) *stoken* naast *aansteken*); te meer omdat ofr. *bouter* (*le feu*) en it. *buttare* (*il fuoco*) niet alleen hetzelfde beteekenen en in vorm sterk gelijken op ons woord, maar ook daarnaast de bet.: stooten, steken, zetten hebben" (*WNT* III, 213)?

Muller zelf erkent dat het verschil in stamklinker tusschen germ. **bautan,* waarop dan de Romaansche woorden zouden teruggaan, en gem. **bôtjan,* waarop *Boeten* (I) en (II) berust, vereenzelviging of verwantschap tusschen de Romaansche woorden en ons *boeten* uitsluit. Maar waarom dan ofr. *bouter le feu* er bij gehaald? Alleen

---

1) *NED* i.v. Beet, bete v.
2) Zie ook Franck-Van Wijk i.v. Boete.
3) Zie reeds E. Verwijs, in *Taal- en Letterb.* I (1870), 33.

omdat E. Verwijs, toen hij in de *Taal- en Letterb.* 1 (1870), 24 volgg. een artikel over *vuur boeten* schreef, ten onrechte het onechte (immers nederduitsche) nhd. *beuten* met it. *bottare* (*il fuoco*) en fr. *bouter* (*le feu*) ging vergelijken? Het schijnt alsof het alweer onze oude Kiliaan is geweest, die door bij zijn artikel *Boeten het vier* naar „Gal. *bouter*" te verwijzen het etymologiseerende nageslacht (J. Grimm in 1854, E. Verwijs in 1870 en J. W. Muller in 1893) op een dwaalspoor heeft willen brengen. De Romaansche woorden vertroebelen hier meer dan ze ooit kunnen ophelderen! Immers ofr. *bouter le feu* mag niet met een beteekenis „slaan, steken, stooten" met *vuur slaan, -stoken* op één lijn worden gesteld, daar deze oudfransche uitdrukking pas ontstond toen uit de oorspronkelijke beteekenis van *bouter* (uit germ. **bautan*, frank. **bôtan*: Meyer-Lübke, von Wartburg; of uit frank. **buttan*, resp. **buttôn*: Gamillscheg), d.i. „slaan, stooten" zich de afgeleide beteekenis „leggen, stellen" had ontwikkeld [1]). Godefroy (I, 711*c*) trouwens vermeldt ofr. *bouter le feu* onder de beteekenis „mettre, placer". Ofr. *bouter le feu* is dus niet te vergelijken met ndl. *vuur slaan*, doch met ndl. *vuur aanleggen!*

Dat it. *buttare il fuoco* hetzelfde zou beteekenen als ndl. *vuur boeten* (*WNT* III, 213) vond ik nergens bevestigd. De moderne Italiaansche woordenboeken hebben de uitdrukking niet, tenminste niet in die beteekenis. Wèl vind ik bij P. Petròcchi, *Nòvo Dizionàrio* I (1924) i.v. *buttafòco* een definitie „Aperture lasciate in alto d'una muràglia per buttàr fòco su' nemici" en geeft de „Vocabolaria Universale" (II (a°. 1878), 486) *buttar fuoco* „uscire in iscoppio d'ira", d.i. „in woede uitbarsten", maar dit is alles *buttare* „werpen, uitwerpen" en de laatste Italiaansche uitdrukking zou te vergelijken zijn met ndl. *vuur en vlam spuwen*. In „Het groot Italiaansch en Nederduitsch Woordenboek" van Moses Giron (a°. 1710) echter vindt men „*buttar fuoco nelle case*. Vuur in de huizen werpen of gooijen, het huis in de brand steken, in vuur en vlam zetten", maar dat is weer een beteekenis die direct bij it. *buttare* „werpen, gooien" aansluit. Ndl. *vuur aansteken* daarentegen is it. *accendere fuoco, far fuoco,* en *vuur slaan* is *batter fuoco*.

---

1) „Aus und neben der bed. „stossen, schlagen" entwickelt sich noch bald (wohl über „hineinstecken" ..., eine weitere „legen, stellen", die rasch dominierend wird" (von Wartburg, *FEW* I, 458*b*).

Dat verder „fr. *boutefeu,* ... volkomen met mnd. *bôtevûr,* stokebrand overeenstemt" (*WNT* III, 213) is juist in dien zin dat beide woorden imperatieve samenstellingen zijn van het type *stokebrand,* doch men vergete hierbij niet dat in *boute-feu* het eerste lid door het algemeene „mettre" is weer te geven, evenals in fr. *boute-selle* „signaal om te zadelen", terwijl in mnd. *bôtevûr* daarentegen het eerste lid de beteekenis van „aansteken" heeft. Wij meenen tenslotte in tegenstelling met Muller dat met *boeten* (II) wel degelijk iets is aan te vangen voor de verklaring van *vierboet(e).*

Ook het andere bezwaar van Muller „hoe een aldus (*van Boeten* (II)) gevormd woord zou kunnen beteekenen: p l a a t s w a a r vuur ontstoken (geboet) wordt" is niet onoverkomelijk. Het Engelsch heeft een woord *fire-boot,* waarvan de beteekenissen in de *NED* als volgt door A. Bradley (a°. 1897) worden omschreven: „The repair or mending of a fire; wood used for this purpose, fuel...; the right of a tenant to take fire-wood from off the landlord's estate". De laatste beteekenis „the right of a tenant to take fire-wood" kan hier buiten beschouwing blijven; de eenige plaats die de *NED* van deze beteekenis opgeeft is van 1888, dus blijkbaar jong. Indien men echter de overige citaten van *fire-boot* eens nader bekijkt, dan ziet men dat in vier van de zes gevallen het woord de afgeleide en secundaire beteekenis „brandhout" heeft. Slechts in twee citaten, een van 1484: „12 carect subbosci pro le heybote [1]) et octo focal pro fyrbot" en een tweede van 1559: „My saide wyf shall .. have certayne underwoodes appoynted to her by my executours towardes her fyreboote" zou *fireboot* de abstracte verbale beteekenis kunnen hebben, die misschien niet met Bradley als „the repair or mending of a fire" is te omschrijven, doch wellicht beter door „het maken van vuur" zou zijn weer te geven. Het wil ons namelijk voorkomen dat Bradley's omschrijving is beïnvloed eenerzijds door zijn ontleding van het woord („f. *Fire* sb. + *Boot* sb.[1]"), anderzijds door woorden als *cart-boot, hay-boot, house-boot, plough-boot,* waarin het tweede lid oorspronkelijk niets anders dan „het beter maken, het repareeren" kan hebben beteekend.

1) I.v. h a y - b o t e echter wordt ditzelfde *heybote* omschreven als „wood of thorns for the repair of fences", dus concreet.

Doch bij *fire-boot* hoeft dit niet het geval te zijn. Als men bedenkt dat het werkwoord *to beet a fire*, dat toch een denominatief bij dit *boot* moet zijn, in de oudste aanhalingen beteekent „een vuur aanleggen, aansteken" en pas later, evenals dit het geval is bij ndl. *boeten* en *aanboeten* [1]), een vuur oprakelen, aanporren", dan zal het wel niet al te gewaagd zijn om het eng. *fyrbot* van 1484 als „het maken (d.i. zoowel het aanleggen als het onderhouden) van vuur" te omschrijven. En zou men dan ook voor mnl. en nndl. *vierboet(e)*, dat formeel met eng. *fire-boot* overeenstemt niet eenzelfde oorspronkelijke beteekenis mogen aannemen? Van deze oorspronkelijke beteekenis „vuurmaaksel", „vuurmaking" of „vuuraanleg" („maaksel", „making" en „aanleg" hier in de abstracte, verbale beteekenis) zou de vorming *fire-boot* = *vierboete* zich dan hebben ontwikkeld: in het Nederlandsch tot „vuuraanleg" („aanleg") thans in de concrete nominale beteekenis „aangelegd vuur", in het Engelsch anderzijds, door een andere semasiologische ontwikkeling, tot „vuurmaaksel", „vuurmaking" in de beteekenis van „datgene waarmee men vuur maakt") of „brandstof" [2]). Voor ndl. *vierboet(e)* zou men dus de beteekenisontwikkeling „het aanleggen van vuur">„aangelegd vuur">„kustvuur>„vuurtoren" krijgen, zoodat men niet noodzakelijk met Muller zou hoeven te denken aan een beteekenis „plaats waar vuur ontstoken wordt".

Doch uit het verbaalabstractum „vuurmaking" kon zich natuurlijk ook de beteekenis „plaats waar vuur ontstoken wordt" ontwikkelen [3]), en deze semasiologische schakel past net zoo goed. Interessant is in dit verband een mededeeling van G. Knop in *OTt* 5 (1936-'37), 127 over Terschellinger woorden: „f j û b û d e, noemden we vroeger een plaats, een soort van kuil tegen de westelijke helling van de Waendune, waar in lang vervlogen tijden vuren ontstoken werden. Later had men hier-

1) In het artikel A a n b o e t e n van het *WNT* is de beteekenisontwikkeling verkeerd verklaard.

2) Voor deze beteekenis van zuidndl. *vuurmaaksel* en *vuurmaking* zie De Bo en Teirlinck.

3) Bij verbaalabstracta is de beteekenisontwikkeling van „handeling" tot: „plaats waar de handeling gebeurt", of „resultaat van de handeling", of „datgene waarmee de handeling wordt verricht" zeer gewoon; zie hierover Kr. Sandfeld, *Sprogvidenskaben*[2] (a°. 1923), § 56.

voor de *fjûrbeakens*... De naam bûde is ook bewaard in den eigennaam *Anjes Bûde,* een duinvallei tusschen de strandduinen en de Waenduin". Op Terschelling werd het woord blijkbaar met ndl. *boed(e)*, mv. *boeden* [mnl. *boede, bode,* nnl. (noordholl.) *boed,* (*boet,* mv. *boeten*: verg. *laad* voor *lade*)], *fri. bode bodde* (Halbertsma) geassocieerd; dit zou althans den bevreemdenden vorm van het tweede lid kunnen verklaren. Ook Knop trouwens brengt het woord ten onrechte met ndl. *boet* „keet" in verband.

Men zou kunnen opwerpen dat de hierboven voorgestelde ontwikkelingsgeschiedenis van eng. *fire-boot,* ndl. *vierboet(e)* in strijd is of schijnt met de ontwikkeling die wij hierboven voor eng. *to beet a fire,* ndl. *vuur boeten* hebben aanvaard. Daar namen wij immers aan dat de ontwikkeling „beter maken">„vuur aansteken" bij het denominatieve werkwoord had plaats gevonden, en dat de laatste b e t e e k e n i s dus n i e t op een primair eng. *boot,* ndl. *boete* terugging. Deze opvatting wordt er niet onwaarschijnlijker op wanneer wij bedenken dat ags. *fýr bétan* in de beteekenis „vuur aansteken" reeds ± a°. 885 [1]) is opgeteekend, terwijl eng. *fire-boot* „het maken van vuur" pas in het jaar 1484 opduikt. Maar dan zouden wij deze beteekenis van eng. *fire-boot,* resp. ndl. *vierboete* aan den invloed van het denominatieve werkwoord moeten toeschrijven, zoodat beide woorden weliswaar niet naar den v o r m, doch wel naar de b e t e e k e n i s deverbativa zouden zijn, wat tenslotte van de opvatting van Verdam, die *vierboet(e)* als een afleiding van *vier boeten* beschouwde, alleen formeel verschilt. Moest echter de groote tijdsafstand tusschen ags. *fýr bétan* in de beteekenis „vuur aansteken" en eng. *fire-boot* louter toeval zijn, dan is het wellicht niet onaannemelijk dat de bovenvermelde beteekenisontwikkeling, die men gewoonlijk bij de denominativa eng. *to beet* en ndl. *boeten* laat plaats vinden, reeds bij de nomina eng. (*fire-*)*boot,* nld. (*vier-*)*boet(e)* ware gebeurd.

Wat de samenstellingen *koolboet* [2]), *boetheer* en *boetvuur* betreft,

---

1) Zie *NED* i.v. B e e t, b e t e.

2) Of *koolboet* werkelijk is een „(*vuur*)boet waarin kolen gebrand worden" (*WNT* III, 193) is niet zeker. De aanhaling waarin *koolboet* voorkomt luidt: „Dat op den Eilande van Texel in plaatse van de geamoveerde Kooger Kerk,

waarmee Muller ook verlegen zat, die zijn natuurlijk veel jonger dan *vierboet(e)*; zij werden namelijk pas gevormd toen een jonger *boet* „vuurbaak" — de oudste plaats is volgens het *WNT* bij Huygens (1, 442: ô Brielsche boet en baecken; a°. 1622) te vinden — bij verkorting uit *vierboet* was ontstaan. Erg gebruikelijk schijnt dit jongere *boet* trouwens nooit te zijn geweest. In het jaar 1641 bezigt Westerbaen het, en meer dan een echo van Huygens is het niet („Geen Stierman, onbedagt, neem quade boet of baecken", *Ged.* 1, 277). Verder wordt het bij Van Winschooten (a°. 1681) onder verwijzing naar *Vuurboet* terloops vermeld, maar daarmee is het dan ook uit. Dat „boet... bij afkorting in plaats van het samengestelde woord gebezigd (is)", zooals Muller het in zijn eerste gissing (bij *Boet* (I)) formuleerde, is dus juist, alhoewel in een eenigszins anderen zin dan hij zich had voorgesteld; de vergelijking met *vuurbaak: baak* heeft hem namelijk op een dwaalspoor gebracht. *Vierboet(e)* is dus geenszins een samenstelling van het secundaire *Boet* (I) van het *WNT*, maar met het primaire mnl. *boet(e)*, nnl. *boete*.

Ook bij romanisten heeft ndl. *vierboet(e)* reeds eerder de aandacht gaande gemaakt. Zooals hierboven reeds werd vermeld komt het woord voor in een Oudfranschen tekst van 1366 die, behalve door Gilliodts-Van Severen, ook door J. Finot werd uitgegeven in zijn werk *Relations commerciales et maritimes entre la Flandre et l'Espagne au moyen âge* (in *Annales du comité flamand de France* XXIV (1898)). Doch blijkbaar geeft Finot van het document een ander afschrift dan het door Gilliodts-Van Severen gebruikte. Daarop wijzen althans de aanmerkelijke afwijkingen in de spelling; zoo heeft Finot *vierboetes* i.p.v. *vierbotes*. In het eerste lid van dit Nederlandsche woord herken-

---

worde geplaast een houte Schuur of Loots met roode Pannen gedekt, zoo als is de Kooleboet of (*l.*: op) Kykduin, om te verstrekken tot een teeken van Landkenning aldaar", *Gr. Placaatb.* 7, 1534*b* (a°. 1744). Het is mogelijk dat *kooleboet* hier hetzelfde is als wat in *Gr. Placaatb.* 3, 1303 (a°. 1668) *koolhuis* heet, dus het huisje waarin de kolen, bestemd voor de „vierboet", werden bewaard. Zoo had men te Nieuwpoort, waar men de „vierboet" met riet stookte, een „riethuis" waarin de bundels riet of stroo geborgen werden (*Biekorf* 43, 173). Indien *koolboet* gelijk is aan *koolhuis*, dan hoort het niet bij *Boet* (I), doch bij *Boet* (II) „schuurtje", zooals b.v. *koeboet, schapenboet, veeboet*.

de Behring (*Z.fr.S.L.* XXX[1] (1906), 360 volg.) mnl. *vier,* doch zijn verklaring van het tweede lid is minder gelukkig [1]).

Godefroy (VIII, 230*c*) geeft ook een artikel „V i e r b o u t, droit perçu jadis à Dunkerque et dans les autres ports de la Flandre pour subvenir à l'entretien des phares et fanaux".

Valkhoff heeft gemeend dat dit laatste misschien te verklaren was als „**vierboet(e)*, composé de *boet(e)*, „amende, dédommagement, donc „impôt sur les feux" " [2]). De verklaring van het Duinkersche *vierboet* is waarschijnlijk veel eenvoudiger; het is blijkbaar slechts een verkorting van *vierboetgeld* waarmede het in beteekenis overeenstemt, evenals *kaap* soms voor *kaapgeld* wordt gebezigd (zie *WNT* VII, 657). In een beteekenis welke die van Duinkersch *vierboet* zeer nabij komt, namelijk „recht van heffing van het vierboetgeld", komt *vierboet(e)* voor in een Brielschen tekst van 1415 [3]).

Behalve *vierboet(e)* „vuurbaak", een enkele maal ook geschreven *vierbote* (a°. 1366), komt in het Mnl. nog een ander *vierbote* voor, dat blijkbaar de beteekenis „stoker" of „vuurtorenwachter" had. Verdam heeft het woord niet, doch een voorbeeld uit 1302 is opgeteekend in Gilliodts-Van Severen, *Invent. des chartes* I, 114: „Ter Niewerport. Saterdaghes naer Ascention daghe (*2 Juli*). Jan de Vierbote, ij[s] s.". Met dit *vierbote* stemt formeel overeen ags. *fýr-béta* „one who "beets" or mends the fire" (*NED* i.v. F i r e-b o o t), „one who looks after the fire; focarius" (Bosworth-Toller). Mnl. *vierbote, vierboet(e)* „vuurbaak" en mnl. *vierbote* „vuurtorenwachter" zijn verschillende vormingen; het eerste gaat op een germaanschen *-ô* stam, het tweede op een *-jan* stam terug [4]).

---

1) „Der zweite (Bestandteil) des Wortes ist mnl. *boet* (*boot*), das „Boot" oder auch „Fass, Tonne" bedeutet"!

2) *Les mots français d'origine néerlandaise* 237.

3) Zie J. Matthijssen, *Het Rechtsboek van den Briel* (ed. J. A. Fruin en M. S. Pols) 173. Bij Verdam wordt deze plaats ten onrechte onder *vuurboet* in de beteekenis „vuurbaak" gerangschikt. Een andere verkorting van *vierboetgeld* is *viergeld* (zie b.v. *Gr. Placaatb.* 3, 1304a: a°. 1670).

4) Het door J. Grimm i.v. *Feuerböter* (*Ds. Wtb.* III, 1589) aangehaalde mhd. *fiurbuoze*, dat op het eerste gezicht een zekere overeenkomst vertoont met *vierbote*, is slechts fantasie. In het Heidelbergsche Minnesängerhandschrift (facsimile van Cod. pal. germ. 848, fol. 360 r°.), waarin von Buwenburg's herfst-

Naast mnl. *vierbote* „vuurtorenwachter" en met dezelfde beteekenis komt voor mnl. en nnl. *vierboeter,* door suffixsubstitutie uit *vierbote* ontstaan of geheel nieuw van *vier boeten* afgeleid. Het woord is in het *MnlW* niet opgeteekend doch komt insgelijks te Nieuwpoort voor, in een register van eigendommen in 1313 aldaar is er sprake van een persoon genaamd *Hanin de vierboetere* (*Biekorf* 43, 170). Verder geeft Loppens nog de volgende plaats uit het jaar 1792: „Betaelt... Aen Jacobus Adam, oock over een jaer gagie als vierboetere der vierboettorre in het fort, 32 gls." (*Biekorf* 43, 269). Loppens gebruikt *vierboeter* verschillende malen in zijn bijdragen, doch dat zal wel als een archaïsme bedoeld zijn en niet meer tot de levende taal behooren. Met ndl. *vierboeter* stemmen overeen: nfri. *fjûrboeter* „die vuur aanlegt en onderhoudt", nfri. (stadsfri.) *fuerboeter* eertijds „de vuuraanlegger op de kanselarij te Leeuwarden" (Dijkstra); mnd. *vûrbôter* „Feueranzünder, Einheizer, focarius" (Schiller-Lübben), nnd. *fürböter,* dat behalve in den eigenlijken zin ook nog in enkele afgeleide beteekenissen voorkomt (Richey 23; Schütze; Mensing). In het Hoogduitsch komt een door het Nederduitsch beïnvloede vorm *feuerböter* „feuerzünder" (*Ds. Wtb.*) voor, terwijl de. *fyrbøder* „stoker", no. (riksm.) *fyrbøter* „id", zw. *fyrbötare* „id" aan het Nederduitsch werden ontleend.

In het jaar 1792 komt in het Westvlaamsch nog het woord *vierboettege* voor (*Biekorf* 43, 269); hiermee werd de weduwe van den Nieuwpoortschen vuurtorenwachter aangeduid, die den dienst van haar overleden man had overgenomen.

Tenslotte nog de „vierboete" als zaak. Die zag er natuurlijk eenigszins anders uit dan een hedendaagsche vuurtoren, die eigenlijk geen

---

lied voorkomt, begint de derde strofe als volgt: „Minre froiden schachs fúr bv̊ze lúhten mir mit lône ze lihten wegen", d.i. „als vergoeding voor den roof van mijn vreugden, lichten (t.w. mijn „ogen", waarvan even te voren sprake was) mij met voordeel op lichte wegen" (het is overbodig met K. Bartsch, *Die Schweizer Minnesänger* (1886) 261, *schachs,* gen. sg. van *schâch* „roof" te veranderen in *schâcher* „Räuber"). — Bij een *-jan* stam zou men trouwens een umlautsvorm verwachten, wat hier wegens het rijm met „vnmv̊ze" in vers 4 totaal is uitgesloten.

vuur- doch een lichttoren is. Oorspronkelijk, d.w.z. na de invallen der Noormannen [1]), waren het blijkbaar min of meer primitieve, opene stookinrichtingen „op den blanken top der duinen"; later werden het echte steenen torens, doch ook houten vierboeten waren, blijkens de hierboven aangehaalde plaats van 1414, niet onbekend. Afbeeldingen van „vierboeten" vindt men b.v. in Sanderus' *Flandria Illustrata* (ed. 1735) [2]) III, vóór blz. 107, waar boven den plattegrond van Veurne ook de „grote vierboed" van Nieuwpoort is afgebeeld, en in De Riemers *Beschryving van 's Graven-Hage* 1 (a°. 1730), waar men op twee platen (tegenover de bladzijden 36 en 38) de Scheveningsche „vierboet" ziet. Bij J. C. Mollema, *Een Muiterij in de achttiende Eeuw* (Haarlem, a°. 1933) staat op een oude prent (naast blz. 64) van omstreeks 1765 de „vierboet" van Kijkduin. Afbeeldingen in fototypie van een Nieuwpoortsche „vierboete" vóór en na de herstelling in 1858 vindt men in het *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie* 31 (1892), 254. De „vierboeten" waren hoofdzakelijk gemetselde stookinrichtingen waarin men stroo en riet brandde; op de platen zien ze er dan ook uit „rookende gelijk de schouwe van een bakkersoven" [3]).

Volgens Mollema (blz. 90) en blijkens het woord *koolboet* (zie over dit woord hierboven) werden ze ook wel met steenkolen gestookt. Bij Loppens lezen wij dat men in 1772 te Oostende het riet verving door steenkolen [4]), omdat men dacht op die manier een sterker en gestadiger licht te verkrijgen, doch dat men daarvan reeds in 1776 moest afzien „ter oorzaecke dat de fellen winden het kool vuer uyt de roosters deden wayen en alzoo het noodig licht uytdoofden" [5]).

Tot besluit zij hier nog in het kort de gang van mijn betoog samengevat. In wat voorafgaat hoop ik de ontwikkelingsgeschiedenis

---

1) Verg. J. Hoops, *Reallexicon* i.v. *Leuchtturm*.
2) De eerste uitgave is van 1641.
3) K. Loppens, in *Biekorf* 43 (1937), 173.
4) Vergelijk bij J. Bowens, *Beschryving der oude en beroemde Zee-stad Oostende* 2 (a°. 1702), 145: „Om (*in het jaar 1771*) eenen Vuer-thoren te mogen opregten, waer op 's nagts de noodige Vueren van Aerde-kolen als een zeker Kust-teeken zouden aengesteken worden.
5) *Biekorf* 43, 171.

van ndl. *vierboet(e)* nader te hebben toegelicht. Ik meen tevens te hebben aangetoond, hoe de geschiedenis van het jongere *boet* „vuurbaak" veel eenvoudiger is dan Muller bij de bewerking van zijn artikel in het *WNT* (Dl. III, 192 volg.) had gedacht. Ik ben uitgegaan van de vaststelling dat *Boeten* (II) „ontsteken, aanleggen van vuur" niet hoeft te worden gescheiden van *Boeten* (I) „herstellen". Naast de semasiologische hypothese van de *NED* heb ik een eigen veronderstelling gewaagd, doch heb over de etymologie van *Boeten* niet veel meer verteld dan in de etymologische woordenboeken te vinden was; alleen heb ik gemeend, dat Mullers kritiek op dit punt niet was vol te houden en er o.m. op gewezen, hoe misleidend in dit geval de door Muller onder *Boeten* (II) vermelde woorden: ofra. *bouter (le feu)* en it. *buttare (il fuoco)* zijn. Ndl. *vierboet(e)* heb ik met eng. *fire-boot* geïdentificeerd; voor beide woorden ben ik uitgegaan van een oorspronkelijke beteekenis „maken van vuur", waaruit zich de verdere beteekenisontwikkeling van beide woorden vrij bevredigend laat verklaren. Wanneer men deze identiteit aanvaardt, kan men niet langer, zooals Verdam in het *MnlW*, *vierboet(e)* beschouwen als een afleiding van *vier boeten*; immers eng. *fire-boot* heeft het oorspronkelijke vocalisme tegenover het secundaire in *to beet a fire*. Wanneer men echter ndl. *vierboet(e)* als een samenstelling opvat, heeft dit als gevolg dat men: — ofwel de beteekenisontwikkeling „het beter maken">„het maken van vuur" reeds bij de primaire substantieven ndl. *boete*, eng. *boot* [náást of vóór de beteekenisontwikkeling bij de denominativa ndl. *boeten (het vuur)*, eng. *to beet (a fire)*] moet laten gebeuren, — ofwel [indien de beteekenisontwikkeling werkelijk pas bij de denominatieve werkwoorden is begonnen] moet aannemen, dat de primaire substantieven ndl. *boete*, eng. *boot* in beteekenis werden beïnvloed door de denominatieve werkwoorden. Verder heb ik nog de aandacht gevestigd op mnl. *vierboet(e)* „vierboetgeld" en „recht van heffing van het vierboetgeld" en op een ander mnl. *vierbote* „vuurtorenwachter" als ook op enkele mnl. resp. nnl. afleidingen van *vierboet(e)* „vuurtoren".

Leiden F. DE TOLLENAERE

„SUPPORTEERT TOT OVER MEIR"

Op mijn vraag dienaangaande (*Ts* 61, blz. 138) heeft Dr. Prims, archivaris van Antwerpen, het volgende geantwoord:

„De rui die langs de Loockbrugge in de Schelde liep (Boterrui-
„Suikerrui) is vanaf de huidige Gildekamerstraat in 1565 overwelfd
„geworden. Voor een gedeelte van deze rui is hetgeen bij Brouwer
„is opgeteekend [1]) juist. Maar met deze rui kwam men niet op de
„Meir. De Meir lag generzijds den singel van St-Jans-vliet, Steen-
„houwersvest, Lombaardevest, St-Cathelijnevest. Op de hoogte van
„de Meirbrug — brug over dezen singel — werd een waterweg ge-
„graven, en overwelfd, die de Herentalsche vaart (van het einde der
„XVIde eeuw) met den singel verbond. Dit gedeelte is nu nog voor
„kleine schuitjes bevaarbaar, maar is zeer zeker nooit voor den handel
„gebruikt geweest."

Op mijn vraag of de Meir, in de Baedeker „canal voûté" genoemd, toch ook niet overwelfd is, luidt het antwoord:

„Het Scheldewater is zout, en de vaart die op de Meir begon of
„eindigde, diende om zouteloos water van een binnenrivier, het Schijn,
„binnen de stad te brengen ten gerieve van paarden, brouwers en ...
„burgers. Daar de Meir een groote verkeersweg werd in de XVIde
„eeuw, moest de vaart daar gewelfd worden."

Jan. 1942 ALEIDA NIJLAND

---

1) l.: wat Vazquez' kroniek meldt.

BOEKBEOORDEELING

Die Haager Liederhandschrift, Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription, hrsg. v. E. F. Kossmann. [I] Einleitung und Transskription, 140 blz.; [II] Faksimile, 67 bladen. [Den] Haag: Nijhoff 1940.

Van deze uitgave kan men met overtuiging zeggen, dat ze in een behoefte voorziet. Ofschoon hier sprake is van een reeks Nederlandse zowel als Duitse gedichten, die voor de literaire geschiedenis van groot belang zijn, is de inhoud van het hs. nooit in zijn geheel gepubliceerd. Men heeft er in verschillende bekende en minder bekende periodieken een hap en een snap van in 't licht gegeven, en plannen voor een volledige uitgave gemaakt, maar de publicatie-ten-voeten-uit bleef ten slotte aan E. F. Kossmann voorbehouden. Dat deze verdienstelijke Germanist op zijn levensavond nog een taak van een dergelijke omvang op zich heeft durven nemen, zal menigeen hebben verrast. Zulke grote plannen plegen anders meer aan de jeugd eigen te zijn. Men zal echter mogen aannemen, dat K. reeds op zijn minst dertig jaar (Einl. blz. 7) met dit project heeft rondgelopen. Nu heeft hij het ten uitvoer gebracht op een wijze, die voorbeeldig mag worden genoemd. Niet alleen wordt de tekst, ten naaste bij diplomatisch, afgedrukt, maar bovendien wordt een volledig facsimile van het origineel gegeven. Waar de lezer enige twijfel koestert omtrent K.'s transcriptie kan hij onmiddellijk het facsimile vergelijken. Gaat het den lezer als mij, dan zal hij een hoge dunk krijgen van K.'s accuratesse [1]). Bij de transcriptie is K. van gezonde principes uitgegaan: „Die beigefügte Transskription ist dem Text gegenüber buchstabengetreu; sie löst nur die Siglen auf, und erlaubt sich, durch Apostrophe, durch abweichende Zerlegung oder Zusammenfügung von Zusammensetzungen, durch Majuskeln, durch Sperrdruck, das

1) De enige foutieve lezing, die ik, na verschillende steekproeven, constateerde was *von* (nr. 99, vs. 44). In het facs. staat duidelijk *van*. Mogelijk is het ook een gewone drukfout, die K. bij de laatste correctie is ontgaan.

Wort zu verdeutlichen, vor allem aber durch Interpunktion den Satz, durch Anführungszeichen den Dialog zu beleuchten. Doch gibt sie ausschliesslich den bestehenden Text wieder, übt keine Textkritik, liefert keine Emendationen, wie besonders Kalla es tut; auch verdorbene oder sonst unverständliche Ausdrücke, soweit sie nicht als Abschreibfehler gedeutet werden können, sind hier stillschweigend wiedergegeben."

Met verduidelijkende apostrophen als in *sal't* voor *salt, het's recht* voor *hets recht, t' gheselscap* voor *tgheselscap* kan men wel accoord gaan, ook al wijken ze af van de door Neerlandici gevolgde usus (ten aanzien van *ts'emels* (blz. 137) voor *tsemels* zal menigeen toch nog wat onwennig zijn). Ook tegen K.'s verdere principes valt te minder in te brengen, daar immers ieder onmiddellijk in hoger beroep kan gaan bij het facsimile. Slechts in één opzicht meen ik dat de uitgever wat minder consequent-diplomatisch te werk had moeten gaan, nl. in het overnemen (en vetdrukken) van de „opschriften" der gedichten. Schijnbaar betreft het hier een ondergeschikte kwestie, maar ik acht haar toch van belang in verband met de waarschijnlijk tamelijk gecompliceerde wordingsgeschiedenis van het hs. Zo draagt nr. 44 de titel *En mach,* terwijl geenszins duidelijk is hoe deze beide woordjes op die ereplaats komen. Klaarblijkelijk is hier een vergissing in het spel. Wel staat in vs. 109 *In mach* en vs. 159 luidt *„Ich en kan, noch ich en mach"* maar daarnaar kan het gedicht toch kwalijk geciteerd zijn. Voor *En mach* staat trouwens een paraaf-teken. Men zou hier dus wellicht te doen kunnen hebben met een custos uit het voorschrift, die ten onrechte hierheen is verzeild. Nr. 43 A draagt de titel *Elende* en 43 B *Owe owe,* opschriften die beide met de inhoud dezer gedichten niets hebben uit te staan. Men mag gissen dat ook hier sprake is van een soort van custoden, die betrekking hebben op een gedicht, dat wèl in het voorschrift heeft gestaan, maar dat in dit hs. op deze plaats niet is opgenomen. De opschriften zullen slaan op het onder nr. 85 opgenomen gedicht, dat begint met de woorden *owe owe elende* (dezelfde woorden vindt men nog eens tussen de nrs. 91 en 92). Een soortgelijk geval doet zich voor bij de woorden *Sonder dat,* die zonder enig verband met

het voorafgaande en volgende zijn neergeschreven tussen de nrs. 16 en 16*. Terecht vermoedt schr. reeds: „Vielleicht Hinweis auf das Lied mit dem gleichgebauten Refrän „Daer is nyemant sonder dat", welches ebenfalls in die Hs. aufgenommen ist" (Nr. 107). Een geval als dit logenstraft ook het, onwillekeurig rijzend, vermoeden, dat hier sprake zou zijn van verwante melodieën: Nr. 16 bestaat nl. uit 8-regelige, nr. 107 daarentegen uit 7-regelige strofen. Ook de woorden *Lijt den tiit* na nr. 109 hebben kennelijk niet betrekking op de onmiddellijk voorafgaande tekst (6-regelige strofen) maar op het niet-strophische gedicht nr. 39 dat onder de titel *Lijd den tijt* is opgenomen. Dat de titels in dit hs. wel eens verkeerd te land zijn gekomen wordt trouwens ook door schr. aangenomen, als hij na de titel van nr. 58 *Wijch onde lijd* opmerkt: „Die Überschrift gehört vielleicht zur vorigen Nummer". Ook staat er een gedicht twee maal in (zie de opm. bij nr. 5*), terwijl 12 verzen van nr. 45 onder nr. 97 B nog eens herhaald worden. Allemaal typische ontsporingen van een afschrijver wien „nicht viel Gutes nachzusagen" is (Einl. blz. 3). Laten we hem dus niet de eer aandoen, om enkele van zijn toevallige verschrijvingen tot titels van gedichten te verheffen (men zie ook het gedicht nr. 16 met de raadselachtige titel *Vrys*). Afgezien van titels die onmiskenbaar wèl op de inhoud slaan als bv. *Vanden zomer ende vanden winter*, citere men dus liever, zoals bij de overgrote meerderheid is geschied, uitsluitend naar de aanvangswoorden.

Schr. laat in het midden of de verdere slordigheden van het hs. „die Ungeheuerlichkeiten ihrer Schreib- und Sprachformen" in hoofdzaak aan den afschrijver of ook aan zijn „Vorlage" te wijten zijn. Persoonlijk heb ik na lezing de indruk gekregen dat hier onmogelijk één persoon verantwoordelijk gesteld kan worden, maar dat er van een haard van Duitse invloed sprake geweest moet zijn. Immers het is voor die tijd niet aan te nemen dat uit de pen van één man tegelijk goed Middelhoogduits èn goed Middelnederlands vloeide, terwijl diezelfde man in andere gedichten tot de meest „groteske Schreibungen" (om met K. te spreken) in staat blijkt te zijn. Mèt De Vreese denk ik ook aan een „mode", met dien verstande

echter, dat ik de „haarden" voornamelijk in de kloosters en schrijfscholen zie (minder in de hoven). Het denkbeeld van een levende „Mischsprache", dat Kalla (Über die Haager Liederhandschrift blz. 10 vv.) voorstaat, komt niet in aanmerking. Uit Kalla's betoog (zie in 't bizonder blz. 13) krijgt men trouwens geen hoge dunk van diens taalkundig inzicht in 't algemeen en van zijn kennis der Middelnederlandse problemen in 't bizonder. In een reeks van overigens nagenoeg zuiver Middelnederlandse gedichten treft men herhaaldelijk, men zou haast zeggen met een zekere voorliefde het pronomen *ich* aan (daarnaast ook graag *sprach*). Het nader onderzoek van de taal wijst uit dat hier in de meeste gevallen geen sprake kan zijn van „Limburgse" teksten (als zodanig zouden voor zover ik zie slechts de nrs. 60 en 83 in aanmerking komen) en dat we dus slechts met een grafische bizonderheid te doen hebben. D.w.z. men spreke *ich* niet uit met *ch*-klank maar als *ic* en beschouwe de *h* als een deftigheidsstaartje. De vele *ich*-vormen in een gedicht als *Van den scepe* van Augustijnken van Dordt (nr. 98), dat ons bij Blommaert (Oudvlaemsche Gedichten III blz. 105-112) in zuiver Nederlandse versie overgeleverd is, vinden zo een gerede verklaring en voor een „omgekeerde" vorm als *verscrichte* (vs. 516, Blommaert: *verscricte*) is een andere zelfs niet mogelijk. Dat de woorden op *-lic* (*vrolich, iamerlich*) en ook *rijc* en *gelijc* vaak een *h* ontvangen baart dan geen verwondering meer. Een deftigheids-*h* die door Duitse grafische invloed verklaard moet worden zie ik ook in talrijke andere schrijfwijzen als: *dichwijl ophdat, oph, hophen* (nr. 57); *ongheluch, opganch, danch, hulphen* (nr. 90). Ook een vorm als *chan* (= kan, nr. 99 vs. 126, nr. 100 vs. 118) kan alleen als grafische hebbelijkheid worden opgevat; aan Alemannische „invloed" zal hier wel niemand in ernst denken. De, uitsluitend visuele, „staart"functie van de *h* is op zichzelf niet zo bevreemdend. Lasch (Mnd. Gramm. § 336) vestigt voor het Middelnederduits de aandacht op dergelijke gevallen: „Im Auslaut, auch sonst, steht *ch* = *c* vielfach: *volch, ganch, dinch* (Girart, Z.f.d.a. 45, 9 ff) (§ 344), *march* (1338 *mark*) u.ö. Hiernach wird auch *ch* nach vokal zu beurteilen sein, und es wird sich in dem häufigen *ôch* nicht immer um spiranten handeln

müssen. Vgl. zu diesem wort auch noch die neigung, kurze worte durch *h* zu verlängern: *shê, vhê. och, sprach*: *spreken* Hans Ub. 2 nr. 505". Holmberg (*Bestiaire d'Amour* blz. 87) zegt: „Eine gewisse vorliebe für *ch* als bezeichnung des *k* nach konsonanten, insbesondere nach *n,* und bei verdoppelung ist stellenweise schon im älteren fränk. schrifttum deutlich zu spüren". Op blz. 89 constateert H.: „Von literarischen md. texten haben besonders häufig *ch* die „Bruchstücke mittelrheinischer hofdichtung". Men denke ook aan het latere voortwoekeren (ook in onze oostelijke teksten) van de „Dehnungs"-*h*.

Van de overgrote meerderheid der „Duits" gekleurde Nederlandse gedichten van dit hs. berust de „Duitse" kleur m.i. op niet veel meer dan een foefje, dat in hoofdzaak bestaat in het min of meer lukraak plaatsen van *h*'s. De schr. (of zijn voorganger) gebruikt de *h* daar, waar hij zich die uit aequivalente Duitse woorden wel herinnert, maar ook — en hier laat hij zich in de kaart kijken — op een verkeerde plaats (*ongheluch, danch, chan* enz.).

Zo ontstaan dan vormen, die aan het, reeds door Verdam gesignaneerde, „potjes"-Middelhoogduits" (zie *Ts* 9, blz. 275) doen denken en waarop laatstelijk nog eens door De Vreese de aandacht is gevestigd (*Ts* 59, blz. 260). De V. trof in het Gruuthuse-handschrift vormen „à rebours" aan, als *witz* = wit, *zoetze, zuetze* = zoete, *laetzen* = laten. Vgl. in ons hs. *laetsen* (nr. 104, vs. 12), *wits* (nr. 63, vs. 26). Van hetzelfde gehalte zijn *tras* (trad, nr. 53, vs. 21), *blutz* (bloesem, nr. 63, vs. 27) en *tortzyl* (nr. 26, vs. 20: tortelduif, rijmend op *wortzel*). Dat zijn allemaal vormen, die sterk aan moderne schertsende vormen als *Fernkeicher* (= verrekijker) doen denken. In ons hs. worden ook nog verdere kunstjes toegepast als het instrooien van *und(e)*, *onde* voor ᶜenᵓ, zo af en toe het gebruik van *nicht* voor ᶜnietᵓ. Ieder taalgeograaf weet, dat juist de woorden met zwakke klemtoon in de allerlaatste plaats in de termen vallen voor „ontlening". Van Frings weten we (Aubin-Frings-Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden,* blz. 95 vv.) dat de *und*-vormen zelfs in Rijnland op Hoogduitse import berusten en dat ze op het eind der middeleeuwen vermoedelijk nog niet tot

het dialect van Trier waren doorgedrongen, laat staan tot het Ripuarisch of Limburgs.

Van het Gruuthuse-hs. verklaarde De Vreese: „Dat Duitsche dichters tot het ontstaan van dit handschrift zouden medegewerkt hebben is een materieele onmogelijkheid". Ditzelfde kan men, met de nadruk op d i c h t e r s, zeggen van de groep (Duits gekleurde) Nederlandse gedichten uit dit hs. Een leerling van mij (de heer J. van der Schaar, te Vlaardinger-Ambacht) heeft zich een rijmonderzoek getroost om zich een beeld te kunnen vormen van het eigenlijk dialect dezer gedichten. Daarbij kwam aan 't licht, dat in de overgrote meerderheid der gevallen de rijmen zo goed als niet waren aangetast. In de schaarse gevallen waarin dat wel het geval was, waren door het „Duitse" vernisje heen de „oer"-vormen gemakkelijk te herkennen en een localisering als Brabants, Vlaams, Westvlaams, Limburgs en Hollands bleek over 't algemeen, als de gedichten niet al te kort waren, wel uitvoerbaar. Verder constateerde de heer v. d. S. het met een zekere voorliefde instrooien van 1°. vormen van het gecontraheerde *hân* en *lân*, 2°. het woord *zart*, 3°. *-ald(t) voor -oud(t)*.

Afgezien van de zuiver Duitse gedichten (waarvan de bespreking buiten het bestek van dit tschr. valt), kan niet worden ontkend, dat er een reeks gedichten in het hs. voorkomen, die zo „sterk Duits getint" zijn, dat ze als pogingen tot vertaling beschouwd moeten worden. Het zou mij te ver voeren hierop verder in te gaan. Ik heb de indruk, dat we hier in hoofdzaak te doen hebben met producten van Hollandse vertalers die „een mondje Duits" kenden, maar wil de mogelijkheid niet ontkennen, dat ook Duitse vertalers hun krachten op Nederlandse gedichten beproefd hebben. Over 't algemeen is echter de vertaling van dien aard, dat de Nederlandse rijmen òf bewaard òf gemakkelijk te herstellen zijn. Bizondere moeilijkheden doen zich voor bij die gedichten waar het „Duits" niet zo zeer „Hoogduits" als wel „Ripuarisch" getint is. Hier is een uitgebreid taalgeografisch vooronderzoek nodig, om het aandeel van „dichter" en „vertaler" van elkaar te kunnen onderkennen. Dezelfde moeilijkheden gelden voor gedichten uit Nederlands- en Belgisch-Limburg.

Ik meen goed te doen, hier Kossmann's woorden te citeren: „Da die ganze Handschrift nun einem jeden zu Gebot steht, und jede Beobachtung, jede Meinung allerseits kontrolliert werden kann, wird sich gewiss Zuverlässigeres über das, was den grotesken Schreibungen zu Grunde liegt, ergeben, als was bisher aus dem Einzelnen gefolgert wurde. Man wird vermutlich verschieden gefärbte Vorlagen unter des Schreibers Wortformen aufdecken und so allmählich herausschälen, was in dieser und den verwandten Handschriften (Gruythuyse u.s.w.) nur auf Schreibermode und was etwa auf sprachlichen Tatsachen beruht. Und jedenfalls wird man doch einmal dazu kommen, das dann gewonnene Resultat sachlich, d.h. ohne Ärger, Bedauern und Hohn, zu ergründen." Als, tegenover deze behartigenswaardige woorden, bovenstaande opmerkingen over de taal een voorbarige indruk mochten maken, dan geloof ik dat dit is toe te schrijven aan de zeer bizondere hoedanigheid van de tekst, die de bepaling van een standpunt onverbiddelijk nodig maakt. Ik kan mij althans moeilijk een filoloog voorstellen die deze tekst zou lezen, zonder zich, zij het desnoods op de achtergrond van zijn bewustzijn, een denkbeeld te vormen van de te veronderstellen gang van zaken. Het taalkundig probleem dringt zich onmiddellijk op en laat den lezer het gehele boek door niet meer los. Ook door den letterkundige trouwens kunnen deze gedichten pas ten volle op hun waarde geschat worden, als hij zich van de taalkundige achtergrond van het geval een voorstelling kan maken.

Betrof het alleen de taal van d i t hs. dan zou men zich nog op de nukken van het toeval kunnen beroepen, maar aangezien we taalkundige evoluties van hetzelfde genre ook elders, en met name in het Gruuthuse-hs. waarnemen, kan men inderdaad mèt Verdam en De Vreese wel van een „mode", zij het ook een bevlieging van korte aard, spreken. Hoe die „mode" te verklaren? Al sinds lang heeft men de theorie gehuldigd, dat de invloed van de graven uit het Beierse huis hieraan niet vreemd zou zijn [1]). Deze theorie heeft

1) Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat De Vreese ons hs. op „ca. 1340" dateert (*Bouwst.* blz. 272), dus 14 jaar vóór de komst van het Beierse huis, wat rijkelijk aan de vroege kant is. Kossmann concludeert daarentegen op grond van innerlijke literaire overwegingen en het uiterlijk van het hs. tot „die Übergangszeit des 14/15ten Jahrhunderts".

inderdaad — voor Holland en Zeeland — iets zeer verleidelijks, al zou men die grafelijke invloed op de literatuur wel gaarne met nadere feiten gestaafd zien. Maar ook buiten Holland en Zeeland constateren we (denk aan het Gruuthuse-hs.!) dezelfde mode. Van dit Gruuthuse-hs. zegt De Vreese: „We hebben te maken met een volstrekt Nederlandsch, neen Vlaamsch, neen Brugsch handschrift, waaraan alle Duitsche calligraphie absoluut vreemd is. De ductus van ons handschrift is van a tot z, bij alle handen, en in weerwil van hun onmiskenbare verscheidenheid, dóór en dóór Nederlandsch". Er blijven dus nog wel enkele raadselen op te lossen, waarbij een volledig overzicht van alle, innerlijke en uiterlijke, Duitse invloedssporen absoluut noodzakelijk is. We mogen den heer Kossmann dankbaar zijn dat hij door een publicatie in deze vorm, voor het eerst de kaarten open op tafel heeft gelegd. Aan den taalkundige zowel als aan den literair-historicus heeft hij daarmee een grote dienst bewezen, die zonder twijfel een bevruchtende invloed zal hebben op het verdere onderzoek.

Leiden, Maart 1942 G. KLOEKE

INGEKOMEN BOEKEN

C. G. N. DE VOOYS, Klanknabootsing, Klanksymboliek, Klankexpressie. Meded. der Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, Dl. 5, No. 3. N.V. Noord-Holl. Uitgevers Maatschappij. Amsterdam, 1942. Prijs *f* 0.90.

J. L. WALCH, Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis, Afl. 4. Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage, 1942. Prijs per afl. *f* 1.25.

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel *f* 7.85; voor de Leden van de Maatsch. der Nederl. Letterk. *f* 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele Deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan de Secretaresse der Redactie, Mej. Dr. J. H. VAN LESSEN, Zoeterwoudsche Singel 27 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

VOORGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

XI, 238 blz. tekst. Met 18 figuren en kaarten tusschen den tekst, 76 foto's op 36 platen. gr. 8vo. Tweede, verbeterde en uitgebreide druk.
Prijs *f* 4.—; gebonden *f* 5.—

De bekende hoogleeraar geeft hier een afgerond beeld van de praehistorie van Nederland. Na een uitvoerige inleiding gaat hij over tot den bodem van Nederland en behandelt o.a. de ijstijdperken, het oude en jonge duinlandschap, de veenen, enz. In het bijzonder interessante derde hoofdstuk wordt uitvoerig gesproken over de bevolking, de rassen, de overblijfselen van in Nederland ontdekte vóórhistorische menschen, de anthropologische samenstelling van de bevolking, de Kelten en Germanen, de Friezen, Franken en Saksers.

In de volgende hoofdstukken worden beschreven, o.a. vondsten uit het Saalé-Ris glaciaal, de mensch van Hengelo, de vuursteenindustrie van St. Geertruid, de paalwoningen, de bekercultuur, de hunebedden, grafheuvels, veenbruggen, de vondsten en beschaving van den bronstijd.

Tenslotte volgt de cultuur van de urnenvelden en het einde der vóórgeschiedenis.

Het betreft hier geen zgn. „populaire verhandeling", maar het werk geeft toch op voor den *ontwikkelden leek* geheel verstaanbare wijze een betrouwbaar overzicht over deze in vele opzichten nog in nevelen gehulde materie.

De duidelijke kaarten en het groote aantal fraaie foto's verhoogen zéér de aantrekkelijkheid van het werk.

Om een gemakkelijk overzicht te verkrijgen van de onderlinge verhouding der oudheidkundige, geologische en anthropologische gegevens, is een Chronologisch Register aan het werk toegevoegd.

Deel LXII Aflevering 2

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1942

INHOUD

DRAAK, A. M. E., St. Niklaesgift 81
LESSEN, J. H. VAN, Klanknabootsing als taalvormend element (IV) 106
VOOYS, C. G. N. DE, Pharmaceutische vaktaal uit het begin van de veertiende eeuw 127
MEULEN, R. VAN DER, Sparsa (II) 135
KAMPHUIS, G., Een blikken dominee 144
MAXIMILIANUS, O.F.M. Cap., P., Buchanan en Vondel's Joannes de boetgesant 145

Boekbeoordeeling:

G. S. OVERDIEP, De volkstaal van Katwijk aan Zee. Met medewerking van C. VARKEVISSER, door C. B. VAN HAERINGEN 153

Ingekomen boeken 160

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

ST. NIKLAESGIFT

Over de 17de-eeuwse anecdotenverzameling *St. Niklaesgift, bestaende in Bevallijke Kodderyen, aertige Voorvallen, vreemde Potsen,* etc. etc., vindt men in de vakliteratuur vrijwel geen gegevens. Johannes Bolte, die in dl. 13 (= 1894) van het *Ts* een voortzetting publiceerde van zijn artikel *Beiträge zur Geschichte der erzählenden Litteratur des 16. Jahrhunderts,* en wel afd. V: *Einige spätere Schwankbücher,* vermeldt op p. 87 de volledige titel van een exemplaar van *St. Niklaesgift,* aanwezig in de Stadtbibliothek te Hamburg (uitgegeven te Amsterdam in 1647). Hij zegt niets over de inhoud van het boek. In dl. 39 (= 1920) van het *Ts* komt Bolte nog eens op *St. Niklaesgift* terug en bericht in een artikel *Zur Schwankliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts* het bestaan in de Dresdener Bibliothek van een ex. dat te Amsterdam werd uitgegeven in 1644 [1]).

Te Winkel noemt de bundel in zijn *Ontwikkelingsgang,* dl. IV (2de druk), p. 328. Hij geeft de titel en het jaartal 1647, en verwijst naar Bolte's publicatie in het 13de dl. van het *Ts.*

Dit is alles, mèt een passage in de catalogus *Nederlandsche Letterkunde, Populaire Prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw,* die de firma Frederik Muller heeft uitgegeven in 1893. Bij nr. 356 („De gaven van de Milde St. Marten", ed. van 1654, „St. Niklaesgift", ed. van 1647 [2]), en „Het Leven en Bedrijf van Klaas Nar", ed. van 1652, tezamen in één band) wordt het volgende aangetekend: „De voorrede van de St. Niklaesgift is belangrijk omdat daarin een menigte van Amsterdamsche kroegen worden opgenoemd, waar de schrijver zijn anecdoten-schat verzamelde [3])."

---

1) *T.a.p.,* blz. 93 onderaan.

2) Als uitgever wordt opgegeven: Johannes Jacot, Boeckverkooper in 't Heremijtsteeghjen. Het ex. te Hamburg vermeldt: Marcus Marcusz. Rocquius, Boekverkoper in de Stormsteeg. Misschien heeft Jacot het boekje aan Rocquius overgedaan.

3) Bewerker van de catalogus was F. Adama van Scheltema.

Men zal moeten toegeven dat het een schamele oogst is: een titel, twee jaartallen en een opmerking naar aanleiding van het voorwoord [1]). Het boekje is zeer zeldzaam; een navraag in Ned. bibliotheken leverde maar twee exemplaren op: een uitgave van 1653 en een uit 1662 — en de inhoud van deze drukken komt *niet* overeen. Exemplaren van oudere uitgaven worden in Nederland niet meer gesignaleerd [2]); het Frederik Muller-ex. van 1647 is misschien naar het buitenland verkocht.

Mijn belangstelling voor de *St. Niklaesgift* werd gewekt door het daarin voorkomen van „Aertige Fabel, van een Koning van Engelant, en de vogel Fenix", de oudst-bekende literaire variant van Aarne-Thompson 551 [3]). Speuren naar mogelijke literaire bronnen leek echter een onbegonnen werk — te meer daar bij het doorlezen van het werkje de bewering van de voorrede: dat wij te doen zouden hebben met anecdoten uit de mond van drinkebroers opgetekend, zo aannemelijk lijkt.

En tòch is deze hele voorrede met zijn ingewikkelde itinerarium (: „.... raekte ik op de nachtglas Doelen, daer hoorde ik verscheyde kodderyen onder de nieuvv-gehouden, daer zulcke ysselijke onder liepen, dat ikse niet mogt opstellen, maer die, die gaen mogten, deel ik u mede. toen tot Stoffel Pooks, daer 't al op eenen leest ging. van daer tot Trijntje de VVykamer; daer hoorde ik een deftige slag van redenen, daer Koningen, Heeren en 'er lakayen in te pas quamen, ... Ik raekte ook achter 't Stadhuys, daer 't 'er zo puynhopig uyt zag, dat ik geloofde op 't vervvoeste Troyen te zijn; hier miste ik een deel kroegen, die 'er in de vorige jaren stonden, ...zo raekte ik achter de Zuyer kerk, ..." etc. etc.) een fictie. *St. Niklaesgift* biedt ons nl. geen Amsterdamse grappen „uit de volksmond", maar Franse

1) Ik vermoed dat Bolte door een of andere omstandigheid niet in de gelegenheid geweest is, kennis te nemen van hetgeen de verzameling bevat. Het is anders volstrekt zijn gewoonte niet, geen enkele mededeling te doen over de inhoud.

2) Ook niet in de catalogus van de collectie Waller en in die van de coll. Boekenoogen, b.v.

3) Men zie mijn diss.: *Onderzoekingen over de Roman van Walewein*, p. 47-48.

anecdoten, moeizaam vertaald naar het werk van Antoine Le Métel, sieur d'Ouville; m.i. naar de oorspronkelijke redactie daarvan, die onder de titel „L'Élite des contes du sieur d'Ouville" te Parijs werd uitgegeven in 1641 [1]).

Er is geen Nederlandse bewerking vóór de door Bolte gesignaleerde uitgave van 1644. Deze zekerheid levert ons de als fictie gebrandmerkte voorrede nu weer wél. *St. Niklaes* toch (onder deze schuilnaam verbergt zich de Nederlandse samensteller), begint zijn oratie „Aen de blylevende Geneugtsoekers" als volgt: „Yder vveet hoe de milde gaven, die 'er over vier jaren uytgedeelt vvierden, by vele niet zeer aengenaem ontfangen zijn; schooner onder de zelve noch gevonden vvorden, die in plaets van 'er leven daerom te beteren, dat dagelyx verargen, dat my van jaer tot jaer geport heeft, de voorïge slag van giften aen hen te vermeerderen, tot nu, dat ik 't getal der gene, die 'er leven qualijk aenstellen, zoo eyndeloos vind, dat ik van voorneem verander, en in plaets van yders feylen t'openbaren, de kluchten, die gy onder malkander vertelt, by een raep, om die aen yder voor een jaerlijkse gift t'offeren." De „milde gaven" die vier jaar geleden werden „uytgedeelt", dit slaat op het (anonieme) geschriftje „St. Nicolaes Milde Gaven, aen d'Amstelse Ionckheyt. Ofte het laetste Quartier der Amsterdamsche Mane-schijn. Gedruckt in 't Iaer, 1640." Het boekje werd op St. Nicolaasdag 1640 in beslag genomen en had een schandaalproces ten gevolge, waarbij kwam vast te staan dat Pieter van den Broeck en Jacob Valck verantwoordelijk waren voor de tekst. De uitgever bleek Joost Hartgers, de drukker Joost Broersz. [2]).

Het geval moet heel wat stof hebben doen opwaaien dat men er vier jaar later nog naar kon ‚verwijzen'; wonderlijk is echter dat de latere drukken van *St. Niklaesgift* de bedoelde aanhef stereotiep — en nu zinloos — herhalen.

Het exemplaar van de *eerste* druk dus, heeft als titel:

---

1) Brunet, *Manuel du libraire. Supplément* (1878), p. 110: „Paris, chez la vefve Trabouillet, 1641, 2 vol. pet. in-12".

2) Men zie het artikel van Mr. Izak Prins: *Amsterdamsche schimpdichters vervolgd* in het *Dertigste Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* (1933), p. 189 volg.

(Dresd., Lit. Belg. 102) St. Niklaes-/gift,/bestaende in/Bevallijke Kodderyen, aertige Voor-/vallen, vreemde Potsen, ver-/dichte Vonden, vaerdige Vragen,/lustige Antwoorden, geneughlijke/Ontmoetingen, blaeuwe Groots-/heden, kluchtige Bedriegeryen,/vermakelijke Onnozelheden, en/andere diergelijke tijdkortingen./t'Aemsteldam,/Voor Iohannes Iacot, Boekverkoper in de/Halsteeg, in 't jaer 1644

12-mo.
Voorrede: * 3 -[*6]
Tekst: 1—232 = A—Ksb (I = J)
Geen bladwijzer; onderaan p. 232: EYNDE.
Ongeïllustreerd, afgezien van een titelprent, voorstellende St. Nicolaas op een verhoging, een boek reikend aan een jongen die voor hem knielt; rechts van den heilige een jongen en een meisje, links een man met een kruk. Twee ‚koppen' zijn nog zichtbaar op de achtergrond. In een ovaal staat: S! Nicolaes Gift, bestaende in Aertighe Vermakelijkheden.
Boven de bladzijden staat: S. Niklaes-gift aen de Ieugt.

De uitgave bevat 150 verhalen.

De editie van 1647 bevat ??[1]) Die van 1653 geeft 123 verhalen; 121 daarvan vindt men ook in de ed. van 1644, twee zijn ‚nieuw'[2]). De uitgave van 1662 brengt het aantal terug op 97, terwijl mij van mogelijke jongere drukken niets bekend is. Echter zal met de mogelijkheid — neen, de waarschijnlijkheid — gerekend moeten worden dat iedere druk afwijkt van de voorafgaande. En dit geldt ook op Frans terrein.

Want hoe is nu de verhouding van *St. Niklaesgift* en d'Ouville's verzameling? Ik noemde als rechtstreekse bron de Élite-redactie van 1641, maar ik kan het slechts waarschijnlijk maken en niet bewijzen, daar deze druk volkomen onbereikbaar blijkt te zijn[3]). Wèl beschikbaar is de grote (en definitieve?) uitgave in 4 dln. van 1644: „Les Contes avx Hevres Perdves dv Sr d'Ovville, ov le recveil de tous les bons Mots, Reparties, Equiuoques, Brocards, Simplicitez, Naïfuetez, Gasconnades, *et* autres Contes facecieux, non encores imprimez. A

1) Geen gegevens uit Hamburg.
2) Het zou kunnen zijn dat ze beide reeds in 1647 werden opgenomen.
3) Zelfs de Bibliothèque Nationale heeft geen exemplaar. Navraag in Nederland, België, Frankrijk, Engeland en Duitsland leverde geen resultaat op.

Paris, chez Tovssainct Qvinet, 1644" [1]). Herdrukt in 1651 [2]) te Parijs, in 1732 te Amsterdam [3]). Deze grote uitgave zou desnoods mogelijk zijn als bron voor *St. Niklaesgift,* daar tome I: 26 Maart 1643 [4]) geeft als datum van het „achevé d'imprimer pour la première fois", en tome II: 29 October 1643. Tome III en IV hebben data van 1644, maar uit deze delen vindt men geen verhalen in *St. Niklaesgift.* Toch acht ik de Élite als bron waarschijnlijker, daar er enige kleine afwijkingen optreden die niet te verklaren zijn uit de grote editie, maar wel uit de Élite-herdruk: Rouen, 1680, die op zijn beurt een moderne her-uitgave door Brunet beleefde in 1883 [5]). Want — om de zaak nog iets ingewikkelder te maken — ook de Élite voert een onafhankelijk bestaan, met herdrukken in 1662, 1671, 1680, 1703 etc. [6]). Hoe echter de uitgaven van de „Heures perdues" en de „Élite" zich weer onderling verhouden, is door de onvindbaarheid der exemplaren niet uit te maken; als vaststaand moet evenwel aangenomen worden dat de Élite-herdruk van 1680 *niet* gelijk is aan de editio princeps van 1641 [7]), al zijn er enige eigenaardigheden in bewaard gebleven.

Wanneer ik er dan nu toe overga verantwoording af te leggen van de mate waarin *St. Niklaesgift* afhankelijk is van d'Ouville, dien ik eerst nog te preciseren wàt vergeleken wordt. Op Nederlands gebied is

---

1) Ik gebruikte het ex. van de Bibl. Nat. — Men vergelijke verder Brunet, *Manuel,* tome 4 (1863) s.v. en *Supplément,* p. 110.

2) Niet in Brunet. De Nat. Bibl. in den Haag heeft een hybridisch ex: dl. 2, 3 en 4 van 1644, dl. 1 van de 1651-uitgave. Voor zoover te controleren viel, is het 1ste deel van 1651 gelijk aan dat van 1644 wat inhoud en paginering betreft; het zetsel is verschillend.

3) Volg. Brunet. Zijn er nog andere uitgaven?

4) Is dat misschien de uitgave die de catalogus van de Bibliothèque Nationale vermeldt als: „Les contes aux heures perdues du sieur d'Ouville. Paris, Quinet, 1643. in-8. 543 p." Of bestaat er nòg een tussen-editie?

5) „L'Élite des Contes du Sieur d'Ouville, réimprimée sur l'édition de Rouen, 1680. Avec une préface et des notes par G. Brunet". 2 tom. Paris, 1883. 8°.

6) Volgens Brunet en de Cat. van de Bibl. Nat. — De Univ. Bibl. te Leiden heeft een ex. van de ongedateerde Lyonse uitgave (colophon: A Lyon, De l'Imprimerie de Michel Talebard, Imprimeur ordinaire du Roy), 2 vols., 12mo. Ik heb het ex. geraadpleegd; voor de *St. Niklaesgift* levert het geen nieuw gezichtspunt op.

7) Het door Brunet gereproduceerde titelblad vermeldt: Augmenté en cette Edition.

dit de eerste druk van *St. Niklaesgift*; op Frans terrein de ‚Contes aux Heures Perdues' volg. de uitg. van 1644 (in het vervolg: C), en de ‚Élite'-uitgave Rouen 1680, zoals wij die kennen in de moderne heruitgave van 1883 (E) [1]).

	ST. NIKLAESGIFT	D'OUVILLE
1	Van een man, die een magere vrou had, p. 1	D'vn homme qui auoit une femme maigre: C II, p. 105; E I, p. 119
2	Yets diergelijx, p. 2	Autre sur mesme subiet: C II, p. 106; E I, p. 119
3	Van een Kok, p. 3	D'vn Cuisinier: C I, p. 167
4	Van een boerin, p. 3	Naïfueté d'vne femme: C I, p. 64; E II, p. 297
5	Van de koning Louys van Vrankrijk, p. 4	Autre au mesme [2]): C I, p. 493
6	Van den zelven, p. 5	Autre du mesme: C I, p. 495
7	Van de zelve, p. 5	Autre au mesme: C I, p. 495
8	Van een Iuffer, p. 6	Autre d'vne Dame: C I, p. 150
9	Twee mismaekte, p. 7	D'vn borgne *et* d'vn bossu: C I, p. 466 [3])
10	Van een student in de Phisionomie	D'un qui s'étudioit en la phisionomie: *niet in C*; E I, p. 52
11	Koddery van een jonge deerne, p. 8	Naïfueté d'vne jeune Damoiselle: C I, p. 136
12	Van een boerin en haer Pastoor, p. 9	D'une femme, *et* de son curé: C I, p. 48; E I, p. 51
13	Van een edelmoedige vrouw, p. 10	D'vne femme genereuse: C I, p. 293
14	Van een diemen op de Galey verwees, p. 10	Naïfueté d'vn homme condamné aux Galeres: C I, p. 77
15	Koddery van een knecht van Normandyen, p. 11	Naïfueté d'vn valet Normand: C I, p. 78
16	Een Rodomontade, p. 12	Autre sur mesme suiet [4]): C I, p. 337

1) Romeinse cijfers geven de delen aan. Indien niet anders vermeld, zijn de titels in C en E gelijk (afgezien van kleine spelling-afwijkingen).

2) De afd. heet: Des promptes reparties, en de 1e. daarvan: Repartie svbtile du feu Roy.

3) De Ned. versie is iets langer.

4) Het vorige verhaal heet: Rodomontade Gasconne.

17 Onnoselheit van een kint, dat de pot onder de rozen ontdekte, p. 13
Simplicité d'vn enfant qui découurit le pot aux roses: C I, p. 206; E II, p. 271

18 D'onnozele bastaert, p. 14
Simplicité d'un bâtard: *niet* in C; E I, p. 67

19 Van een knecht, p. 15
Naifveté d'vn valet, C I, p. 157

20 Van een Spanjaert, p. 16
Autre d'vn Espagnol: C I, p. 157

21 Van een pastoor, p. 16
Autre sur mesme sujet: C I, p. 60

22 Een Ionge dochters trek, p. 19
Naïfueté d'vne jeune fille enuers vn jeune garçon: C I, p. 58; E I, p. 65

23 Van een boer met zijn ezel, p. 20
D'vn paysan *et* de son asne: C I, p. 135

24 Van een man te biecht gaende, p. 21
D'vn homme allant à confesse: C I, p. 45

25 Van een Portugeesche Preekheer, p. 22
D'vn Predicateur Portugais: C I, p. 133

26 Van een die krieken met de bril at, p. 23
D'vn qui mangeoit des Cerises auec des lunettes: C I, p. 132

27 Van een Doctoor die rou over zijn moeder droeg, p. 24
D'vn docteur qui portoit le dueil de sa mere: C I, p. 131

28 Van een arme, p. 24
D'vn pauure: C I, p. 528

29 Van een jonge man en een jonge vrouwe, p. 25
D'vn ieune homme, *et* d'vne ieune femme: C II, p. 117; E I, p. 123

30 Van een oud man die een Ionge vrou getroud had, p. 27
D'vn Vieillard qui auoit espousé vne ieune femme: C II, p. 115; E I, p. 122

31 Koddery van een stervende zieke, p. 29
Raillerie d'vn malade en mourant: C II, p. 519

32 Ander van een man die in gevaer van te verdrenkken was, p. 30
Autre d'vn homme prest à se noyer dans la mer: C II, p. 521

33 Groote getuygenis der liefde van een vrou die 'er man zag hangen, p. 32
Grand tesmoignage d'affection d'vne femme qui voyoit pendre son mary: C II, p. 522

34 Van een jonge weduw, die een jongman troude, p. 33
D'vne ieune vefue à son mary, la premiere nuit de son second Mariage: C II, p. 18; E I, p. 8

35 Van een ridder, die een oud man, om zich aen hem te wre-
D'vn Caualier qui par subtilité fit arracher la dent à vn vieillard,

	ken, een tand dee uittrekken, p. 39	pour se vanger de luy: C II, p. 330
36	Aertigheyt aen een Rechter, p. 44	Naïfueté d'vn plaideur: C I, p. 52; E I, p. 61
37	Van een Advocaet, p. 45	D'vn Aduocat: C I, p. 251
38	Van een Bultenaer, p. 45	? [1])
39	Van een rijke boer, p. 46	D'vn riche paysan: C I, p. 331
40	Van een Notaris, p. 46	D'vn notaire: C I, p. 526; E II, p. 318
41	Van twee soldaten, p. 47	De deux soldats: C I, p. 527; E II, p. 318
42	Van een edelman en een juffer, p. 48	D'vn Gentil-homme *et* d'vne Damoiselle: C I, p. 532
43	Onnozelheyt van een Pleideur, p. 48	Simplicité d'vn plaideur: C I, p. 201
44	Van een weduw, p. 50	Naïfueté d'vne veufue: C I, p. 115
45	Aertig antwoort, p. 51	—
46	Onnozelheyt van vijf verkendrijvers, p. 52	Simplicité de quatre ou cinq porchers: C I, p. 219
47	Van een Amsterdammer, p. 53	—
48	Van een Spanjaert, en een Herder, p. 53	D'vn Espagnol *et* d'vn Berger: C I, p. 539
49	Van een edelman en een jonkvrou, p. 54	Autre sur mesme sujet: C I, p. 534; D'un gentilhomme et d'une damoiselle: E I, p. 104
50	Verwijt aen de Gaskonjers om 'er mantel stelen, p. 55	Reproche aux Gascons de dérober les manteaux de nuict: C I, p. 396
51	Van een hoorendrager, p. 56	D'vn cocu: C I, p. 518
52	Van een Ridder, sprekende van d'aerd der mannen en vrouwen, p. 57	D'vn Caualier parlant de l'humeur des hommes *et* des femmes: C I, p. 510
53	Van een diemen bidden leerde, p. 58	D'vn à qui on enseigna à prier Dieu: C II, p. [300] [2])
54	Van een die hem beroemde een Sim te leeren spreken, p. 61	D'vn qui s'estoit vanté d'apprendre à parler a vn singe: C II, p. 302
55	Van een die met die geen, die	D'vn qui se mocqua de celuy à

1) Men zie p. 95, noot 4.
2) Drukfout in paginering.

	hy gelt schuldig was, gekte, p. 63	qui il deuoit de l'argent: C II, p. 384; E I, 240
56	Van een dief die men hangen zou, p. 67	D'vn qu'on menoit pendre: C II, p. 517; E II, p. 64
57	Van een scholier die behendig een paar schoenen kreeg, p. 68	D'vn Escolier qui subtilement escroqua vne paire de souliers: C II, p. 422
58	Van een fiel, die zijn waert tot Parijs uyt streek, p. 69	D'vn Filou qui affronta vn hostelier de Paris: C II, p. 431; E I, p. 258
59	De kluchtige dief, p. 76	Autre sur mesme suiet: C II, p. 518 [1]
60	Verwijt van een vrou aen 'er man, p. 78	Reproche d'vne femme à son mary: C II, p. 135; E I, p. 131
61	Van een nieugetroude, p. 79	D'vne nouuelle mariée: C II, p. 53
62	Van een zieke, p. 79	D'vn Malade: C I, p. 302 [2]
63	Van een Spanjaert, p. 80	D'vn Espaignol: C I, p. 283
64	Van een waterdrinker, p. 81	D'vn beuueur d'eau: C I, p. 311
65	Van een qualijk getroude, p. 82	D'vn malmarié: C I, p. 312; E I, p. 92
66	Onnoselheit van een dochter, p. 82	—
67	Een bespotte Ieud, p. 83	Brocard de Iuif: C I, p. 483
68	Een bespotte vrou, p. 84	Brocard à vne femme, la taxant d'impudicité: C I, p. 484; E I, p. 100
69	Van een Spaense preekheer, p. 84	—
70	Van een Doktoor, p. 86	—
71	Van een schilder, p. 87	—
72	Van een dochter die aartig aen de vryer raakte, p. 88	—
73	Aertige antwoord van een man aan zijn schoonzoon, p. 92	Response naifue d'vn beaupere à son gendre: C I, p. 104
74	Van een nieuwe lakay, p. 92	Autre Naïfueté d'vn lacquais nouueau venu: C I, p. 88
75	Van een Spanjaert, en een Portegees, p. 94	D'vn Castillan *et* d'vn Portuguais: C I, p. 507

1) Eén zin wijkt af.
2) Eén zin weggelaten en verder nog een vertaalfout.

76 Onnoselheyt van een goede vrou, p. 96	Simplicité d'vne bonne femme: C I, p. 236
77 Van een gebruykelijke vrou, p. 96	D'vne dame de compagnie: C I, p. 239; D'une dame de campagne: E I, p. 73
78 Van een vrou en 'er man, p. 97	Autre d'vne femme et de son mary: C I, p. 240; E I, p. 73
79 Van een valse muntslager, p. 97	D'vn faux Monnoyeur: C I, p. 268
80 Van een brader, p. 98	D'vn rotisseur: C I, p. 270; E I, p. 78
81 Van een gek, p. 98	D'vn bouffon: C I, p. 298; E I, p. 87
82 Van een Dorp-paap, p. 99	D'vn Curé de village: C I, p. 309; Paroles plaisantes d'un curé à un prince: E II, p. 7
83 Van een Gaskonse Rodomont, p. 99	Autre sur le mesme sujet: C I, p. 357; D'un Gascon: E II, p. 279
84 Van een Kapiteyn, p. 103	Pour taxer vn homme d'estre une beste: C I, p. 469
85 Van een rijk man, p. 104	Autre sur mesme sujet: C I, p. 470; Repartie prompte d'un medecin: E II, p. 309
86 Een ander op 't selfde oogmerk, p. 106	Autre sur mesme sujet: C I, p. 474
87 *Geboorte Groet aen Mejuffer E. V. H.*, p. 107	—
88 *Aan d' oogen van Iuffrou H. V. W. M.*, p. 109 [1])	—
89 Van een, diemen met gewelt klisteerde, en hoe aertig die 'er zich af wrook, p. 110	D'vn à qui on fit donner un lauement par force, et par quelle subtilité il s'en vengea: C II, p. 308; E I, p. 197
90 *Wellekomst*, p. 131	—
91 Van een galeyboef, p. 133	Autre iugement du mesme Duc des forçats de Galere: C II, p. 175; Autre sur le même sujet: E I, p. 145
92 Abelheyt van die selven Hertog, p. 135	Autre gentilesse du mesme Duc: C II, p. 177; E I, p. 146

1) Nrs. 87, 88 en 90 zijn gedichten.

93	Van een jonge edelman en een jonge Iuffrou, p. 140	D'vn Gentil-homme à vne Damoiselle: C I, p. 25 [1]
94	Een geneuchelijke onnozelheyt, p. 141	Naïfueté d'vn valet: C I, p. 123; E I, p. 46
95	Van een Dorp Pastoor, p. 141	—
96	Onnoselheit van een lakay in een vreemd land, p. 142	Naïfueté d'vn lacquais en pays étranger: C I, p. 79; E I, p. 34 [2]
97	Van een ander, p. 143	Autre naïfueté d'vn lacquais: C I, p. 95; Autre sur le même sujet: E I, p. 41
98	Van de zelve iets diergelijx, p. 144	Autre sur ce mesme sujet: C I, p. 96; E I, p. 42
99	Van een edelman en een boerinne, p. 145	D'vn Gentil-homme, *et* d'vne Villageoise: C I, p. 138; E I, p. 52 [3]
100	Van een edelman en een barbier, p. 146	D'vn Gentil-homme *et* d'vn Chirurgien: C I, p. 147; E I, p. 55
101	Van te post lopen, p. 147	Naïfueté d'vne femme à son mary: C I, p. 54; E I, p. 62
102	Onnoselheit van een pagie die zijn moeder brieven wou zenden, p. 148	Naïfueté d'vn lacquais qui vouloit enuoyer des lettres à sa mere: C I, p. 82; E I, p. 36
103	Van een Gaskonjer die gegeesselt wiert, p. 149	D'vn Gascon condamné au foüet: C I, p. 385
104	Van een jongman en een dochter, p. 150	D'vn jeune homme *et* d'une jeune fille: C I, p. 20; E I, p. 106
105	Van een Iuffrou en een edelman, p. 150	D'vne Damoiselle, *et* d'vn jeune Gentil-homme: C I, p. 19
106	Vermakelijke scheut op een onverstandigen, p. 151	Brocard de bestialité: C I, p. 481
107	Scheut op een zotheyt, p. 152	Brocard de folie: C I, p. 481
108	Aertige vvraeck van een Schilder aen een Procureur, die van hem een Duyvel-jager gemaekt had, p. 152	—

1) Het verhaal klopt niet in alle opzichten.

2) Drie zinnen zijn er uit gelaten.

3) De *St. Niklaes*-bewerker heeft de namen veranderd; men zie p. 105 van dit artikel.

109 Aertig antwoord aen een laetdunckende Advokaat, p. 155	—
110 Kluchtige wedding, p. 155	—
111 Aertige antwoort van een boer op een edelmans vraeg, p. 156	—
112 Een onschijnelijke leugen door een schijnelijke betaelt, p. 157	—
113 Botte daet van een botte Hoogduitscher, p. 158	—
114 Bevallijk antwoordt, p. 159	—
115 Aertige vertroosting, p. 159	Consolation naïfue: C I, p. 111
116 Van een onwetende Doktoor, p. 160	Naïfueté d'vn Docteur ignorant: C I, p. 108; E I, p. 43
117 Van een knecht, p. 161	Naïfueté d'vn valet à son Maistre: C I, p. 146
118 Van een edelman die achterlastig wiert, p. 162	D'vn Gentil-homme pressé d'aller aux lieux secrets: C I, p. 49; E I, p. 56
119 Van een valse waerzegger, p. 163	D'vn devin feint: C I, p. 1; E II, p. 183
120 Van een verwaande, p. 174	—
121 Van een man en zijn vrou, p. 174	D'vn mary à sa femme: C I, p. 500; E I, p. 102
122 Van een koledrager en zijn ezel, p. 175	Naïfueté d'vn charbonnier: C I, p. 152
123 Behendige trek van een fiel, p. 176	Autre traict subtil d'vn Filou: C II, p. 504
124 *Verwondering over twee nieugehoude,* p. 182 [1])	—
125 Aertig verwijt aen een schoenmaker, p. 184	—
126 Van een bruydegom en zijn bruyt, p. 185	Discours d'vn homme à sa femme la premiere nuict de ses Nopces: C II, p. 28; E II, p. 275
127 Van een Prins, die by een Raadsheers vrou sliep, p. 186	D'vn Prince couché auec la femme d'vn certain quidam de Paris: C II, p. 208; E I, p. 168

1) Een gedicht.

128 Van een jonge nieugetroude Iuffrou, p. 189
129 Listigheyt van een gek, om 't geen, dat hem belooft was, te hebben, p. 198
130 Van een jonge vrou aen 'er man, p. 200
131 Een aertig scheutje, p. 202
132 Den half gehangen, p. 202
133 Het kort Recht, p. 204
134 De struyf-verwarmer, p. 206
135 Den molenaer in den hemel, p. 206
136 Den loosen sluyker, p. 210
137 Den ontrouwen pachter bedrogen, p. 213
138 Het oude spreek-woort DAER LOOPT WAT ONDER VAN SINT AN, p. 215
139 D'eene pots is d'andere waerdig, p. 217
140 Den viesen Pater, p. 219
141 Den bedrogen Biechtvaer, p. 220
142 D'ervaren schipper, p. 221
143 De bedrogen dochter, p. 222
144 De reysende Westfaling, p. 223
145 Een Snoek en een Hase te gelijk gevangen, p. 224
146 Het krijgsgebruyk, p. 226
147 De hijlickmakers, p. 227
148 Den reukeloosen boer, p. 228
149 De vijgen eter, p. 229
150 De gauwe koster en domme Pastoor, p. 230

D'vne ieune Damoiselle nouuellement mariée: C II, p. 64; E I, p. 24
Subtilité d'vn bouffon pour auoir ce qu'on luy auoit promis: C II, p. 267; E I, p. 188
D'vne jeune femme à son Mary: C II, p. 33; E I, p. 14

De vertaling is schools en niet zeer intelligent. Het komt bijv. voor dat de bewerker niet inziet, dat de hele pointe wegvalt doordat een woordspeling onvertaalbaar is:

D'un Rotisseur [1])

En vne petite ville de Normandie il y auoit vn Iuge estimé le plus grand voleur du pays. Comme il faisoit vn iour vn festin, il fut chez vn certain rotisseur de la ville demander s'il y auoit moyen de trouuer des canards de riuiere pour [le iour] [3]) de son festin. Ce rotisseur qui estoit extremement matois, luy dit, que ce n'estoit pas la saison, *et* qu'on n'en voyoit point encor. Quoy, luy dit ce Iuge, i'en vis dernierement plus de deux douzaine ensemble qui voloient? ie pense bien, Monsieur, tous ceux qui volent ne sont pas pris. Ie vous laisse à penser si Monsieur le Iuge n'auoit pas son fait, et s'il n'estoit pas bien stupide, s'il ne s'apperceuoit pas qu'on parloit à luy.

Van een brader [2])

Zeker Schout, de grootste dief van 't land geacht, op een tijd feestdag houdende, liet tot ee*n* brader van de stat vragen, of hy geen middel wist om hem endvogels op zijn feest te leveren. Deze brader, dat een kluchtige snaak was, zeyde, dat het buyten tijds waer, en dat m'er noch geen zag; hoe, seyde de Schout, ik sag 'er laest wel een dozijn by malkander vliegen. Dat kan wel, de brader weer, maer denk, mijn Heer, dat al die 'er vliegen, niet gevangen zijn. Ik laet u bedencken of mijn Heer de Schout geraekt was, en of hy niet wel bot geweest moest zijn, zo hy niet vermerkt had, dat men van hem sprak.

Men zal zelfs wel mogen aannemen dat de bewerker de woordspeling in het geheel niet gezien heeft. Een ander maal valt de pointe weg doordat de vertaler het woord waar het juist op aankomt, niet kent:

D'vn qu'on menoit pendre

Vn larron pour ses mesfaits ayant esté condamné à estre pendu *et* estranglé, comme on le menoit au gibet, son Confesseur luy disoit, mon amy que vous deuez estre heureux, en songeant

Van een dief diemen hangen zou [4])

Een dief, om zijn misdaden verwesen zijnde, om te hangen, en gewurgt te worden, wiert, so men hem naer de galg leyde, van zijn biechtvader dus toegesproken: mijn vrind, hoe geluckig moet gy

1) Ik citeer volg. de druk van 1651 (in de Nat. Bibl. te den Haag).
2) Nr. 80.
3) De tekst heeft: ie lour
4) Nr. 56.

que vous allez souper auec Dieu. Helas ce dit-il mon pere, pourueu que i'y sois bien demain à disner, ce ne sera pas mal allé. Non mon amy luy repliqua son Confesseur, il faut tenir pour asseuré que vous irez souper à ce soir, mourant contrit *et* repentant comme vous faictes, quelle felicité de se voir seruy par les Anges, en la compagnie des Saincts, auec des mets tous diuins. Ah mon Pere répondit-il vous me feriez bien plaisir, si vous y vouliez aller en ma place: car ie vous iure, que ie n'ay nul appetit. Le Cordelier qui n'en auoit nulle enuie, luy dit. I'irois fort volontiers mon amy, *mais il est auiourd'huy ieune en nostre conuent* [1]).

wesen, denckende, dat gy met God uw avondmaal sult houden. Helaes, mijn vader, seyde hy, als ik 'er maer morgen koom, zal ik niet qualijk gegaen hebben. Neen mijn vrind, hernam zijn biegtvader, men moet voorseker houden, dat gy, bedrukt, en met leedwesen ter dood gaende, gelijk gy doet, van desen avond daer sult avondmalen, wat een geluk, zich in 't geselschap der Heyligen, door d'engelen, met goddelijke banketten, gedient te zien. Ach, mijn vader, antwoorde hy, gy soud my groote vrientschap doen, so gy 'er in mijn plaets woud gaen, want ik sweer u dat ik geen honger voel; de biegtvader, die daer gants geen lust toe had, seyde, ik sou 'er gaern gaen, mijn vrint, *maer 't is heden* [2]) *middagmael in ons klooster.*

Ik laat het voorlopig bij deze voorbeelden, verderop zal ik op de wijze van-vertalen nog moeten terugkomen in verband met een ander probleem.

De vergelijking heeft opgeleverd, dat van de 146 anecdoten in de eerste druk [3]), er 108 zeker naar D'Ouville vertaald zijn. Wat moeten wij denken van de 38 niet-geïdentificeerde [4]) verhalen? Wij komen

---

1) Cursivering van mij, ook in het Ned. gedeelte.

2) Latere drukken veranderen dit *heden* in *nu.*

3) De vier gedichten (nrs. 87, 88, 90 en 124) vallen buiten deze zaak. Misschien niet overbodig hier te vermelden dat D'Ouville geen gedichten bevat.

4) Het zijn de nrs.: 38, 45, 47, 66, 69, 70, 71, 72, 95, 108-114, 120, 125, 131-150. Van nr. 38 ben ik niet zeker. Tot mijn spijt merkte ik — te laat — dat ik van dit verhaal, dat alleen in de eerste druk voorkomt, verzuimd had aantekeningen te maken. Het zou misschien C I, p. 266; E I, p. 78 kunnen zijn: „D'un bossu", of C I p. 516.

hier op het terrein van de hypothese, en de mening zal beïnvloed worden door de mate van waarschijnlijkheid die men toekent aan de „Élite-druk van 1641" als onmiddellijke bron. Als ik namelijk aanvoer dat ik geneigd ben grote waarde te hechten aan het feit dat de nrs. 10 en 18 niet te vinden zijn in C en wel in E, zal men mij tegenwerpen, dat dit toch nauwelijks gewicht in de schaal kan leggen, aangezien er zo'n groot aantal verhalen tegenoverstaan die wel in C, maar niet in E gevonden worden. Ik meen daar echter tegen in te moeten brengen dat de „Élite-druk van 1641" de grote onbekende factor is en dat C — integendeel — geen enkele nieuwe mogelijkheid biedt. Neemt men C aan als onmiddellijke bron, hoe verklaart men dan de aanwezigheid van de nrs. 10 en 18 in *St. Niklaesgift* èn in E.? Wil men mij nu weer voorhouden dat een onbekende Franse verzameling X de gedeeltelijke bron kan geweest zijn van E (die immers veranderingen heeft ondergaan) en *St. Niklaesgift,* dan moet ik deze mogelijkheid toegeven, doch dan blijf ik de mening toegedaan dat mijn hypothese minder omslachtig is en daarom verkieslijker.

Op mijn veronderstelling verder gaande, kan ik opmerken dat sommige der niet-geïdentificeerde anecdoten zich wonderwel bij het Ouville-milieu zouden aanpassen (bijv. de nrs. 69, 109-112, 114, 120 en 125), en dat ik het niet onmogelijk acht dat ze tot de Élite-druk van 1641 behoren. Nr. 95 lijkt op het verhaal „D'un predicateur", C III, p. 87, E II, p. 93: het heeft dezelfde strekking en dezelfde pointe. De anecdoten 45, 47, 70-72 en vooral 131-150 hebben een Hollandse toon, en, ofschoon zoiets bedriegelijk is [1]), elk initiatief zal men den Nederlandsen bewerker toch wel niet kunnen ontzeggen, hij heeft immers ook vier Hollandse gedichten opgenomen.

Een andere — en zeer onverwachte — ontdekking is: dat de „Aertige Fabel, van een Koning van Engelant, en de vogel Fenix" in de oorspronkelijke druk van *St. Niklaesgift* in het geheel niet voorkomt! Daaruit volgt dat wij de bron daarvan niet bij D'Ouville mogen verwachten te vinden, zèlfs niet in de Élite-druk van 1641, en dat wij,

1) Zelfs het feit dat de meeste in Holland spelen kan niet als bewijs gelden. Men vergelijke slechts het geval met nr. 99. Zie p. 105 en noot 3 van p. 91.

wat de afkomst van deze vertelling betreft, door het onderzoek dus geen stap verder zijn gekomen.

Maar was dit dan te verwachten? Was het redelijk in een verzameling van grappen, streken, woordspelingen, etc. de bron te willen zoeken van een volkssprookje?

Onredelijk was het niet. D'Ouville bergt meer sprookjesmateriaal; men vindt er: a: „D'un Seigneur de village, et de son meusnier" (C II, p. 255), een variant van Aarne-Thompson 922 [1]); b: „D'un ieune Aduocat [2]) qui iouyt de la femme d'un bourgeois sous pretexte d'estre deuin" (C II, p. 182), een verhaal dat gerekend wordt tot Aarne-Thompson 1535 [3]), en c: „D'vn devin feint" (C I, p. 1), een variant van Aarne-Thompson 1641 [4]); bovendien bespreken Bolte en Polívka „De la delicatesse de quatre femmes" (C IV, p. 141) onder Grimm nr. 155 [5]).

St. Niklaesgift nr. 119 is c, en b is in het Nederlands vertaald als: „Hoe dat een Soldaat, onder dekzel van tovery aen een goede slemp raakte" (Gaven van de Milde St. Marten, ed. van 1654, p. 61-77). Met deze constatering zijn wij ook nog langs een andere weg op het terrein gekomen van een artikel door G. J. Boekenoogen in *Volkskunde*, jg. 20 en 21 (1909-1910): „Nederlandsche Sprookjes uit de XVIIde en het begin van de XVIIIde eeuw".

In deze publicatie toch verzamelde Boekenoogen elf verschillende sprookjestypen en rechtvaardigde de beperkte oogst door uitdrukkelijk in zijn inleiding te vermelden: „Ik bepaal mij daarbij tot datgene wat werkelijk Nederlandsche sprookjes schijnen te zijn. Buiten het kader vallen dus bv. de uit den volksmond opgeteekende Duitsche sprookjes die in Bebel's Facetiae voorkomen en daaruit in het Antwerpsch Cluchtboeck van 1554 zijn overgegaan. Evenzoo de Italiaansche lezing van het bekende sprookje van den smid en den duivel, door Van der

1) Het verhaal is in de sprookjesliteratuur bekend als: „Kaiser und Abt".
2) E noemt het: D'un jeune soldat qui etc.
3) Grimm nr. 61: „Das Bürle"; ook behoort er toe Andersen's: „Lille Claus og store Claus".
4) Grimm's „Doctor Allwissend".
5) Anmerkungen, III, p. 238.

Venne verwerkt in den „vermakelijcken Hollandtschen Sinne-droom op het nieuwe Wys-Mal van den Ouden Italiaenschen Smit ....." [1]). Moeder de Gans en vertaalde bundels uit de 18de en het begin van de 19de eeuw kwamen evenmin in aanmerking.

Van vier der elf door hem behandelde typen vond Boekenoogen slechts toespelingen in onze 17de-eeuwse literatuur [2]); van zeven publiceerde hij de teksten en ..... tot deze zeven behoren: „Aertige Fabel, van een Koning van Engelant", „Van een valse waerzegger", en „Hoe dat een Soldaat, etc." [3])! De laatste twee komen nu, volgens Boekenoogen's opzet, niet langer als „Nederlandsche Sprookjes" in aanmerking, daar ze letterlijk naar D'Ouville zijn vertaald. Hoe staat het echter met de „Aertige Fabel"? Boekenoogen merkte hierover op: „Hoe echter het hierboven afgedrukte verhaal in ons land bekend is geworden, ligt nog in het duister. Litteraire ontleening, hetzij dan uit het Engelsch of Noorsch, is wel het waarschijnlijkst; maar mondelinge overlevering door zeelieden is niet uitgesloten" [4]). Ik durf niet gissen naar Boekenoogen's argumenten voor deze mening [5]), maar in verband met de stijl en vooral de syntaxis van het verhaal komt het mij waarschijnlijker voor dat wij ook hier een letterlijke vertaling uit het Frans voor ons hebben, al is het dan niet naar D'Ouville. Een vertelling die zinnen oplevert als: „Zeker Koning van Engelant langh aen 't podagra heftig ziek liggende, moest, na dat al zijn Geneesmeesters hun kunst en yver om hem te genezen te vergeefs besteed hadden, zijn toevlucht tot waerzeggers nemen: die, na eenig uytstel, hem verklaerden, dat hy van zijn quale niet verlicht zou werden, voor hy de Vogel Phenix een uur hoorde zingen", „Karel, d'oudste van drie zonen, dien de

1) *Volkskunde,* jg. 20, p. 130.

2) „Van het Roodkousje", „Van het Smeerbolletje", „Van de zingende springende loovertjes" en „Van erwtje, boontje, strootje en kooltje vuur".

3) De vier andere zijn: „Van een koopman met vijf dienaren", „Van Hans Onversaagd", „Van de drie wenschen" en „Van de bezorgde Bruid".

4) *T.a.p.,* p. 144.

5) „Noorsch" misschien omdat Boekenoogen twee Scandinavische varianten kende uit de 17de eeuw. Voor „Engelsch" lijken mij geen termen aanwezig en ik kan niet aannemen dat een Volkskunde-specialist als Boekenoogen waarde zou gehecht hebben aan het feit dat de held van het verhaal een Engelse koningszoon wordt genoemd.

Koningh had, dit ziende, door zijn vaders quael bewogen, bad hem om verlof, om mee naer dezen vogel Phenix te zoeken", en „Willem zich dan mee toerustende, trok op reys, en quam ook te Kalis, daer hy zijn broeder, in de voorverhaelde wijze van leven vont", representeert toch waarlijk geen Nederlands proza [1]), en wijst met zijn ingewikkelde tegenwoordig-deelwoord-constructies m.i. op een Frans origineel.

Mogen wij aannemen dat de „Aertige Fabel" al in de *St. Niklaesgift*-uitgave van 1647 voorkwam? Ja, Boekenoogen moet inderdaad een 1647-editie in handen gehad hebben: zijn tekst-uitgave vertoont spelling-varianten met de editie van 1653 [2]). Hun aantal is wel niet zo groot, maar ze zijn overtuigend, vooral ook omdat ze optreden in het werk van een zo nauwkeurig, betrouwbaar en geroutineerd tekst-uitgever als Boekenoogen [3]). Als nu blijkt dat het verhaal volgens Boekenoogen dezelfde plaats en dezelfde omvang in de bundel van 1647 inneemt als in de druk van 1653 (— en wel: p. 49-71 [4])), dan mogen wij daar uit met enige waarschijnlijkheid afleiden dat althans het begin van de beide drukken gelijk is. Wat echter na p. 71 komt, is onzeker.

De druk van 1653 mist de nrs. 3, 4, 8, 10, 13, 19, 23, 26, 27, 38, 39, 54, 62, 64, 66, 69, 79, 88, 95, 104, 109-113, 120, 122, 125 en 145. Daartegenover heeft de uitgave wèl een kort verhaal „Behendige vont van een straetschender" [5]) en natuurlijk de „Aertige Fabel". De druk van 1662 is gelijk aan die van 1653 tot en met nr. 118 [6]); daarna komt er een abrupt einde: men vindt dan nog slechts de nrs. 131, 134, 142 en 144.

---

1) Een mooi staaltje is ook nog de volg. zin: „Hy al dit volck vernemende, docht dat hy, nieuwe vyanden krijgende, 't zwaert noch zou moeten gebruyken: maer verstaende watze voor hadden, verklaerde hen ook zijn voornemen; invoegen datze besloten met malkander hun reyze te vorderen".

2) De spelling van 1662 wijkt zeer veel af.

3) Dat Boekenoogen het jaartal 1647 opgeeft zou zonder meer niet als bewijs mogen gelden: hij zou zich daarmee b.v. slechts formeel op de toen als oudstbekende uitgave hebben kunnen beroepen.

4) Ook 1662 heeft het verhaal op dezelfde plaats.

5) Het verhaal is het op-één-na-laatste in de bundel. In 1662 is het weer verdwenen. Het komt niet voor bij D'Ouville.

6) Wel te verstaan: er zijn ook dezelfde lacunes van 1653 tegenover 1644.

Nu blijft er nog een probleem in verband met *St. Niklaesgift,* nl.: welke onderlinge betrekking bestaat er tussen *St. Niklaesgift* en *De Gaven van de Milde St. Marten*?

Deze tweede bundel, waarvan ik geen oudere druk vermeld heb gezien dan die van 1654 [1]), is klaarblijkelijk door *St. Niklaesgift* „uitgelokt". Dit blijkt uit de voorrede, door St. Marten, patroon van Utrecht, gericht „Aen St. Niclaes, Patroon van Amsterdam, Eervvaerde Mede-Broeder". Het blijkt ook uit de inhoud, die ongeveer van hetzelfde gehalte is.

St. Marten — zoals ik de titel in het vervolg zal afkorten — dankt eveneens een gedeelte van zijn stof aan D'Ouville; hierboven kwam dit al uit naar aanleiding van het verhaal „Hoe dat een Soldaat, onder dekzel van tovery, aen een goede slemp raakte" [2]). In het begin van het boekje ontdekt men echter ook ‚Ouvilliana', bijv.:

ST. MARTEN	D'OUVILLE
Slechticheyt van een vrouw tegen haer Pastoor, p. 1	Naïfueté d'une femme enuers son Curé: C I, p. 37
Kluchtig antwoord van een vrou aen haer man, p. 2	Parole naïfue d'une femme à son mary: C I, p. 105
Bottigheydt van een knecht, p. 3	Autre naïfueté d'un valet: C I, p. 110
Van den Paus en een Pelgrim, p. 4	Du Pape et d'vn Pelerin: C I, p. 246
Van een vrouw, die voor een hoer uytgemaekt wierd, p. 4	D'un homme qui auoit appellé une femme putain: C I, p. 242
Van een zieken opsnapper, p. 6	D'vn desbauché malade: C I, p. 282

1) Het ex. van de Nat. Bibl. heeft geen titelpagina. Op de front. grav. leest men: De Gaven van de / Milde St. Marten / bestaende in kluchten koddereijen / en andre Vermakelijkheden / Amsterdam / By Kornelis Last. A°. 1654.

Het ex. van de Amst. U.B. is blijkbaar een uitg. van de tweede(?) druk (van 1657). Het heeft noch een titelpag., noch een front. grav.

De drukken zijn niet aan elkaar gelijk. — Gegevens over deze bundel vindt men in het hierboven geciteerde art. van Bolte in dl. 13 van het *Ts* (p. 92), en bij Te Winkel, *Ontwikkelingsgang,* dl. IV, p. 328. (Op een kleine onnauwkeurigheid van Te Winkel moet ik hier even wijzen: de „88 kluchten van den Heer Gaulard" zal men in de ed. van 1654 te vergeefs zoeken; wèl vindt men ze in de jongere uitgave.)

2) Men zie p. 97 van dit art.

De vertaling is vrijer dan in *St. Niklaesgift,* hier en daar zou men bij deze korte anecdoten zelfs liever de term ‚naverteld' gebruiken dan ‚vertaald'. Wie de bewerker ook moge zijn, hij is een ander dan St. Niclaes. En dit geldt ook voor het tweede deel van *St. Marten,* dat blijkbaar voor het eerst verschijnt in 1656 of 1657 [1]):

Het tweede / Deel / Van den milden / St. Marten. / Bestaende in / Verscheyde eenvoudigheden van sommighe / personen, listige treken, boose bedriegeryen, fiel- / teryen, ende dieveryen van de Gau-die- / ven ende Borse-snyders, ende an- / dere fraeye vermakelyck- / heden meer. / Tot Rotterdam, / By 'Abraham van Waesberge, Boeck-ver- / kooper. Anno 1656.

Maar de Front. grav. geeft ons in dit geval nog waardevollere inlichtingen, want daarop staat: De Verloore Vren Van / Mons. D. Ouuille Anders. het. 2e deel van / Milde. St Marte / Tot Rotterdam /Bij Abraham van Waesberge A° 1657. Hier wordt dus voor het eerst bij een dergelijke anecdotenverzameling de Franse bron toegegeven.

De voorrede is — merkwaardig genoeg — een variatie op die van *St. Niklaesgift,* zoals men uit het volgende gemakkelijk kan opmaken; zij begint aldus: „Yder weet hoe de milde gaven, die 'er over vier jaren uytgedeelt wierden, by vele niet seer aenghenaem ontfangen zijn; soo quam my inden sin (mitsdien de Persse anders hadde moeten stil staen) het tweede deel vanden milden St Marten by de handt te nemen, hopende dat dese Kluchten u wat aengenamer sullen zijn, om die aen yder voor een jaerlijcksche gift t'offeren" [2]). Ook de herbergen-fictie wordt weer ten tonele gevoerd [3]), terwijl dezelfde slotwending herhaald wordt.

De inhoud brengt naast veel nieuwe stof (het boek telt 673 pagina's), eveneens talrijke oude bekenden uit *St. Niklaesgift,* doch volkomen onafhankelijk vertaald, en nu kan men aan enige voorbeelden gemakkelijk constateren dat de bewerker van *St. Marten II* beter Frans kende dan de samensteller van *St. Niklaesgift* [4]). Men vergelijke slechts:

---

1) De jaartallen van titelpag. en front. grav. kloppen niet.
2) Men vergelijke p. 83 van dit art.
3) Met andere namen.
4) Men zie ook het meegedeelde op p. 93.

C I, p. 108
Naïfueté d'vn Docteur ignorant

Vn certain Docteur, ou soy disant tel, pour le moins luy auoit-on fait croire qu'il l'estoit, estant en compagnie, vn certain homme parlant à luy, *et* n'vsant pas du respect qu'il croyoit luy estre deu, luy dit: Est-ce ainsi comme vous parlez à vn Docteur? Docteur? répondit cet autre, excusez moy, s'il vous plaist, ie ne sçauois point que vous eussiez cette qualité-là: mais encor dites-moy, ie vous prie, en quelle science c'est. En verité, répondit le pretendu Docteur, ie n'en sçay rien, mais i'en ay les lettres chez moy.

St. Niklaesgift, p. 160
Van een onwetende Doktoor

Zeker doktoor die zich zo noemde, of die men ten minste wijs gemaakt had, dat hy 't was, in geselschap wesende, wiert van een toegesproken, maer zoo 't zo achtbaar niet was, als hy hem geloofde toe te komen, zeyde: spreekt gy zo tegens een doktoor? Doktoor, antwoorde d'ander, hou het my ten goede, ik wist niet dat gy die hoedanigheyt had: maer zeg my toch in wat wetenschap is 't? Zeker schoot'er de gaern-gewezen doktoor op. Ik weet het niet, maer ik heb'er de brieven van by my.

St. Marten II, p. 136
Van een onwetenden Doctor

Een seeckeren Doctor, of seggende sulcks te wesen, ten minsten hadt men hem doen gelooven dat hy het was, zijnde in een geselschap, een seker Persoon tegen hem sprekende, ende hem soodanighe eere als hy geloofde dat hem toequam niet bewysende, seyde tegen hem: Hoe! spreeckt ghy alsoò tegen een Doctor? zijt ghy een Doctor? antwoorde den anderen, vergeeft het my, soo 't u belieft, ick wist niet dat ghy die hoedanigheydt hadt: Maer seght my, in wat wetenschap is het? in der waerheydt, antwoorde den ghemeynden Doctor, ick en wetet niet, maer ick heb de Brieven daer van tot mijnen't liggen.

C I, p. 52
Naïfueté d'vn plaideur

Vn villageois de Normandie auoit bail-

St. Niklaesgift, p. 44
Aertigheyt aen een Rechter

Zeker boer, had een van sijn geburen

St. Marten II, p. 23
Een aerdigen treck van een Boer tegen synen Rechter

Een Boer van Normandyen hadde aen

lé à vn sien voisin vne terrinée de lait à luy garder. Quand il luy redemanda son lait, ce voisin, soit qu'il l'eust mangé ou répandu, luy dit que les mouches l'auoient mangé. Surquoy ce villageois le fait assigner: Estant deuant le Iuge, *et* ayant fait plaider sa cause, le Iuge le condamne a payer la terrinée de lait. Le voisin s'en veut excuser, disant que les mouches l'auoient mangé. A quoy le Iuge répond, qu'il les deuoit auoir tuées. Quoy? répond le paysan, est-il donc permis de tuer les mouches? le Iuge luy dit qu'oüy: en quelque lieu que ie les trouue Monsieur, répond le paysan: Oüy, dit le Iuge, en quelque lieu que ce soit, ie te le permets: Lors le paysan voyant vne mouche sur la joüe du Iuge, s'approche de luy, *et* luy baille vn beau soufflet, disant la voila la galande de mouche, ie gage que c'est vne de celles qui ont mangé mon lait. Le Iuge, quoy qu'il se sentit

een emmer met melck te bewaren gegeven, en als hy die weêr eyschte, seyde sijn buurman hem, 't sy dat hyse gegeten, oft gestort had, datse van de muggen opgeëten was, waer op de boer hem voor recht daagde; voor de Rechter wesende, en sijn saak vertoont hebbende, wees de Rechter hem de emmer melx te betalen. De buurman wilde hem ontschuldigen, seggende datse van de muggen geëten was. Waer op de Rechter antwoorde dat hy se gedoot moest hebben. Hoe! antwoorde hy, magmen de muggen dan dooden? de Rechter seyde ja; en waer ikse ook vind, mijn Heer, vervolgde de boer. Ia waer dat'et ook is, ik laet 'et u toe, antwoorde de Rechter. De boer toen een mug op des rechters wang ziende, naderde hem, en gaf hem een goe dreef, seggende, zie die schelmse mug, ik wed dat 'et een van

sijn Buerman een emmer met Melck te bewaren gegeven; als hy nu sijn Melck wederom eyschte, sijn Buerman 't zy of hyse gegeten of gestort hadde, seyde dat de vliegen die hadden uytgesogen, waer op desen Boer hem voor het Recht beriep; voor den Rechter zijnde, ende sijn saecke hebbende doen bepleyten, verwees den Rechter hem den emmer met Melck te moeten betalen. Den Buerman wilde sich ontschuldighen, seggende dat de vliegen die opghegeten hadden, waer op de Rechter antwoorde, dat hyse hadde behooren te dooden. Hoe? seyde hy, is het dan geoorloft de vliegen te dooden? Den Rechter seyde ja: Op wat plaetse ickse oock vinde, mijn Heer, seyde de Boer? ja seyde de Rechter, op hoedanighe plaetse het zy, ick gheve u daer toe verlof. De Boer siende alsdoen een vlieg op de wang van den Rechter, hem

frappé, n'osa faire aucune instance, veu la permission qu'il luy en auoit donnée.	die is, die mijn melk geëten hebben. De Rechter, hoewel hy hem geslagen voelde, durfd'er hem niet over doen, om 't verlofs wil, dat hy hem gegeven had.	naerderende, gaf hem een louteren kinnebakslag, seggende siet daer een schelmse Vlieg, ick wedde dat het een is van die mijn Melck heeft uytgedroncken. De Rechter hoewel hy sich bevondt gheslagen, derfde daer niet tegen seggen, aenghesien het verlof dat hy hem gegeven hadde.

Wat mag er voor reden bestaan hebben om een geheel nieuwe vertaling op te zetten? Heeft men de dubbele arbeid niet bemerkt? Dat is toch welhaast onmogelijk, aangezien *St. Marten* als een „pendant" op *St. Niklaesgift* is ontstaan, en de verwantschap in *St. Marten II* nog wordt geaccentueerd door de voorrede.

En is *St. Marten* een aanvulling of vervolg op een succes-uitgave òf de poging van een concurrent? Het eerste zou men afleiden uit het feit dat *St. Marten* in 1654 een uitgave is van de firma Cornelis Last te Amsterdam, dezelfde die ook de 1653-druk van *St. Niklaesgift* voor haar rekening heeft genomen. De nieuwe druk van *St. Marten (I)* en de eerste druk van *St. Marten II* is echter in handen van Van Waesberge te Rotterdam. Dus tòch een concurrentie-uitgave? En daarmee gepaard gaand, zakelijke bezwaren om het werk van den vorigen vertaler over te nemen? Hoe het ook zij: in *St. Marten II* ziet men een nieuwen bewerker van D'Ouville aan den arbeid, iemand die er niet op uit is om hier en daar de Franse herkomst van zijn anecdoten te camoufleren, zoals dat in *St. Niklaesgift* wel gebeurt [1], en waarvan ik als slot nog een tekenend staaltje wil meedelen:

1) Men zie b.v. ook in de hierboven geciteerde anecdote van den rechter: *St. Niklaesgift:* „Zeker Boer ...", tegenover het „Een Boer van Normandyen" in *St. Marten II,* en het begin van de eerste anecdote op p. 94 van dit art.

C I, p. 138
D'vn Gentil-homme, *et* d'vne Villageoise

Vne jeune villageoise couroit apres son asnesse, qui alloit au lieu où elle auoit vn petit poulain. Il passa par là vn Gentil-homme, qui la voyant assez jolie, luy dit, D'où estes-vous, mamie? De Ville-Iuif Monsieur, respondit-elle, De Ville-Iuif, dit le Gentil-homme, cognoissez-vous point là la fille de Nicolas Guillot. Ouy, Monsieur respondit la fille, ie la cognoy fort bien; Ie vous prie, luy dit-il, faictes moy la faueur de luy porter vn baiser de ma part, *et* se mit en posture de la vouloir baiser, cette jeune fille respond, Monsieur, si vous auez haste, donnez-le à mon asnesse, elle y sera plustost que moy, *et* le disant, s'eschappa de son galand, qui demeura auec sa courte honte.

St. Niklaesgift, p. 145
Van een edelman en een boerinne

Een jonge boerinne na een Ezelinne lopende, die na een plaats liep, daer sy een jong had, zo quam 'er een edelman, die haer niet lelijk speurende, vraegde, van waer zijt gy? mijn vrindinne. Van Woerden, antwoorde zy; kent gy daer de dochter van Philippus de Rees niet, zeide d'edelman. Ia, mijn Heer, antwoorde de dochter, ik ken'er zeer wel. Ik bid u, zeyde hy, doe my de gunst van haer van mijnent wegen een kus te brengen, en stelde zich in gestalte van haer te willen kussen: maer de dochter schooter strax op, mijn Heer, zo gy haast hebt, geefse aen mijn ezelinne; zy sal'er eer zijn dan ik; en ontsnapte, dit zeggende, hem, die beschaamt voor hem neer keek.

St. Marten II, p. 146
Van een Edelman ende een Boerinneken

Een jongh Boerinneken volghde een Ezelinne, die na een plaetse liep daerse een jong hadde staen. Een Edelman daer voor-by gaende, ende siende datse minnelijck en aenghenaem van wesen was, seyde teghen haer, van waer zijt ghy mijn lief? Van Villejuyf, antwoorde sy. Van Villejuyf, seyde den Edelman, kendt ghy de Dochter niet van Klaes Guillot? Ja ick, mijn Heer, antwoorde het Meysken, ick kense seer wel; ick bidt u, seyde hy tegen haer, doet my die vriendtschap geeft haer een kus van mijnen't wegen, dit seggende wilde hy haer eens kussen, maer het Meysken seyde teghen hem, mijn Heer, indien ghy daer mede soo haestigh zijt, kust mijn Ezelinne die daer voor gaet, sy salder eer wesen als ick, 't welck geseydt hebbende, ontsnackte [sic] hem, ende liet hem daer beschaemt staen.

Amsterdam

A. M. E. Draak

KLANKNABOOTSING ALS TAALVORMEND ELEMENT (IV)[1])

In deel 61 van het *Ts* heeft Dr. Heeroma van een groot aantal woorden de etymologie trachten op te sporen, en hij heeft daartoe[2]) een ruim gebruik gemaakt van mijn theorie over klanknabootsing als taalvormend element. Men kan zich daarover verbazen, omdat de schrijver in zijn 6de „aantekening" de stelling poneert dat klanknabootsingen „in verreweg de meeste gevallen ontsporingen van het woordsysteem, afvalproducten van een welgeordende taal" zijn (blz. 82). Als dit inderdaad het geval is, dan volgt daaruit, dat een etymologie die niet verder komt dan tot de definitie „klanknabootsing", den naam van etymologie niet eens verdient; immers ze is dan opgehouden op het moment dat haar eigenlijke taak pas begint: vast te stellen van welk „welgeordend" woord de onomatopee een afvalproduct is.

Evenwel, de schrijver acht het niet onmogelijk, dat er ènkele oorspronkelijke klanknabootsingen bestaan: zoo spreekt hij op pag. 45 van „min of meer direkte klanknabootsingen" en op blz. 87 (noot 1) van een „vrije" onomatopee. Dat deze of ook de „afvalproducten" oud zouden zijn, gelooft hij echter stellig niet; zijn hoofdbezwaar tegen mijn theorie is juist „dat men er de neiging door krijgt om klanknabootsende woorden, ook al zijn zij pas in de jongste tijd opgetekend, voor heel oud te houden" (blz. 81).

Voor ik mijn standpunt ten opzichte hiervan uiteenzet, wil ik eerst stelling nemen tegenover hetgeen Heeroma er op laat volgen: „Het gevaar bij archaïseren lijkt mij vooral dat hierdoor in plaats van de fictieve indogermaanse „bases" een nieuwe fictie komt, die van de onomatopoëtische „wortels" " (blz. 81 vlg.). Mijn antwoord daarop ligt voor ieder Indogermanist, dunkt mij, voor de hand: het begrip „wor-

---

1) Als nummer III van deze reeks moge men mijn opstel in *Ts* 61 beschouwen, getiteld „Over eenige werkwoorden die „kijken" beteekenen".

2) Vooral in zijn „aantekening" 1, 6 en 12.

tel" is niet nieuw en het is geen fictie, en evenmin het begrip „onomatopoëtische wortel". Om met de eerste stelling te beginnen. De benaming „wortel" is veel ouder dan die van „basis". Eerst de jongere Indogermanistiek heeft, in navolging van Hirt (die daartoe geïnspireerd was door De Saussures bekende „Mémoire" [1]) en door zekere hoofdstukken uit de grammatica der oude Indiërs), deze laatste benaming ingevoerd, toen men bij het fijnere onderzoek met wortels die onveranderlijk uit één syllabe bestonden, eigenlijk niet meer kon volstaan [2]). De naam „wortel" echter, wel verre van door mij te zijn bedacht, is zoo oud als de Indogermanistiek zelf, of eigenlijk nog veel ouder, want hij is overgenomen uit de Oudindische en de Semietische grammatica. En hij is thans ook niet beperkt bv. tot de Duitsche wetenschap [3]): ook Meillet o.a. spreekt van *racine, suffixe* en *désinance* [4]), als de drie elementen waaruit een Indogermaansch woord is opgebouwd.

In de tweede plaats is het begrip „wortel" geen fictie; wèl, dat geef ik toe, een abstractie, langs inductieven weg verworven, maar die een hypothese van zoo groote waarde representeert, dat de comparatieve taalstudie er zonder ondenkbaar zou zijn [5]). Welnu, over geen andere soort van wortels heb ik in de door mij ontvouwde theorie gesproken. Ik meen echter wel, dat een *onomatopoëtische* wortel zich in één belangrijk punt onderscheidt van die van andere woorden: hij hoeft niet heelemaal een abstractie te zijn, kan nl. wel degelijk een „factor in het werkelijke taalleven" (blz. 82) wezen. De klanknabootsende wortel

---

1) F. de Saussure, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (Leipzig 1879).

2) H. Hirt, *Idg. Grammatik* (Heidelberg, 1921), 2, § 124 vlg. en laatstelijk H. Hirt, *Die Hauptprobleme der Indogerm. Sprachwissenschaft,* herausgeg. u. bearbeitet von H. Arntz (Halle/Saale 1939), 117 vlg.

3) Zie bv. Brugmann en Delbrück, *Grundriss*[2] (Strassburg 1906), II, 1, 5: „Das soeben als Grundelemente bezeichnete Wortstück heisst herkömmlicherweise Wurzel" *enz.*

4) A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des Langues indo-européennes*[5] (Parijs 1922), 116.

5) Merkwaardig is, dat de schrijver, die aan wortels vrijwel alle waarde ontkent, als beginnend etymoloog zoo begeerig is geweest „een flink stuk taalkundige *prehistorie* te *reconstrueren*" (blz. 81).

vertoont zich immers herhaaldelijk als interjectie, de onmiddellijke imitatie van het geluid, zonder „suffixe", zonder „désinance". Verder hoef ik daar op dit oogenblik niet op in te gaan, want de verhouding van interjectie tot substantiva, verba, adjectiva en adverbia van zulke wortels heb ik uitvoerig besproken in mijn opstellen in *Ts* 55 en 57.

Volgens Heeroma nu is het begrip „wortel" niet alleen een „nieuwe fictie", een wortel „kan ... ook geen eigen betekenis hebben: het is vrijwel zo, dat iedere „wortel" alles kan betekenen". „Hoe nu", zal men zeggen, „is het begrip *klap* hetzelfde als *plomp*, *tik* hetzelfde als *bons*?" Natuurlijk heeft de schrijver het zoo niet bedoeld, maar ik vermoed, dat hij zal antwoorden: „Voor al de vrouwelijke substantiva, namen van concreta, kan men toch, als men wil, als oudste beteekenis aannemen „primitief voorwerp" of „vormeloos lichaam"; daar is immers van een klankimitatie, ook in de oudste opvatting, niets te bespeuren". Ook hier meen ik te moeten opponeeren en te mogen verwijzen naar *Ts* 55, 252, waar men leest: „Het behoeft nauwelijks te worden gezegd dat men niet bij iederen verklankenden wortel voor het hier bedoelde vrouwelijke znw. van eenzelfde grondbeteekenis zal moeten uitgaan, doch veeleer van den naam van dat voorwerp dat in staat is den in ieder afzonderlijk geval bedoelden klank na te bootsen die ontstaat wanneer tegen het voorwerp wordt gestooten of wanneer het bv. wordt neergeworpen". Het voorwerp dat het eerst *klad* genoemd werd, moest wel degelijk zoo zijn, dat het, wanneer het werd neergeworpen of wanneer men er een slag op gaf, een *klad*-achtig geluid veroorzaakte. Een woord als *plemp* kan ook nu nog niet gebruikt worden bv. voor een hol vat, maar is òf een hoeveelheid vocht die in ééns wordt uitgegoten en neergestort, òf een instrument waarmee men in het water slaat om zekere soorten van visch te vangen. Voor *prol* als stofnaam heb ik in *WNT* als oudste beteekenis opgegeven „week lichaam, weeke massa die (bij het koken) het geluid „prol" maakt". Later is die naam dan ook overgedragen op stoffen en voorwerpen die zoo'n geluid niet kunnen geven.

Het komt mij voor dat Heeroma dit feit te veel uit het oog heeft verloren; dat blijkt op verschillende plaatsen van zijn betoog. Op blz. 47 bv. zegt hij: „Het woord *puf* is interessant omdat het ...

een collectivum is, waarbij een grondbetekenis „vormeloze massa" duidelijker naar boven komt, dan bij vele andere onomatopoëtische visnamen". Doch mij dunkt dat ook wel degelijk gedacht moet worden aan de massa die met een „puf" wordt uitgestort (d.w.z. met een zachteren slag dan *pof* aanduidt). Op blz. 55 (noot 4) leest men: „de *plas* zal misschien eerder naar het „plassende geluid" dan naar zijn „massa" heten". Mijn antwoord is: „een *plas* is een hoeveelheid vocht die bij storting het geluid „plas" maakt; geen enkele echte onomatopee heet *alleen* naar zijn massa"

Dit verschil tusschen Heeroma's redeneering en die van mij ligt stellig hierin, dat hij met onomatopee een veel ruimer begrip is gaan benoemen, dan ik heb gedaan; hij heeft het nl. identiek gemaakt met „gevoelswoord", een term die zoo vaag is, dat de grenzen van het daardoor aangeduide begrip niet meer te zien zijn. Mij althans is het onmogelijk een gevoelstoon te ontdekken in woorden als *wammes, bakkes* en *vulles* [1]; als er nog een grens bestond, zouden naar mijn idee deze woorden er zeker buiten vallen, en het is mij gebleken dat anderen daar net zoo over denken [2]. Mijns inziens ligt bij Heeroma ten slotte het eenige criterium nog in den vorm van het woord; men leze daarvoor hetgeen hij zegt over de „structurele wetten" waarnaar de wortels van nieuwe gevoelswoorden worden gemaakt (blz. 85). Daarin wordt van de beteekenis of de ontwikkeling er van in het geheel niet gerept. Ik vrees, dat helaas de tweede stelling die ik destijds in mijn eerste opstel over klanknabootsing *(Ts* 55, 256) heb geformuleerd, de oorzaak is van Heeroma's zooveel stoutmoediger wetten, omdat ik het daarin heb over woorden die geacht mogen worden van klanknabootsenden aard te zijn, zelfs wanneer van het klanknabootsende element bij de historische beteekenis niets is te bespeuren. Niettemin blijft er een groot verschil: het directe verband met de geluidsimitatie mag in mijn theorie zijn losgelaten, het indirecte niet; bij Heeroma echter is ook dit laatste verbroken. Naast de gevallen van *klad, plemp* en *prol,* die ik hierboven heb genoemd, zal ook het volgende voorbeeld dit duidelijk kunnen maken. Toen ik naar de

1) Zie blz. 84.
2) Zie bv. G. Royen, in *Levende Talen* no. 117 (Dec. 1941), blz. 353.

etymologie van *pril* [1]) zocht, heb ik niet alleen gewezen op hd. *prallen* en *prellen,* maar ook op mogelijke verwantschap met eng. *to prill,* dat „kabbelend stroomen" beteekent; m.a.w. ik heb het verband met echte onomatopeeën trachten aan te toonen. Bij *wammes, bakkes* en *vulles,* die door „taalafbraak" zijn ontstaan, blijkt van eenige verwantschap met verklankingen echter niets, terwijl ze wel gevormd zijn naar Heeroma's „structurele wetten". Ze vallen dus buiten mijn grenzen, maar binnen de zijne.

Om nu te komen op de kwestie van den ouderdom van klanknabootsingen: met nadruk moet ik verklaren, dat ik nooit heb beweerd en ook niet geloof, dat klanknabootsingen bepaald oud moeten zijn. Ten bewijze geef ik een aanhaling uit mijn opstel in *Ts* 55 (blz. 246): „Ik ... ben meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat klanknabootsing a l t ij d een zeer belangrijke kracht voor taalvorming is geweest, e n w e l l i c h t o o k n u n o g i s". Wel heb ik gezegd dat een klanknabootsing die thans nog als zoodanig wordt gevoeld, heel goed van hoogen ouderdom kàn zijn, ook al zijn er geen oude bewijsplaatsen in de literatuur gevonden, omdat zoo'n woord zich blijft richten naar het geluid dat het tracht na te bootsen, zich daardoor onttrekt aan alle klankwetten en dus geen stempel van zijn ouderdom draagt (zie *Ts* 55, 259 vlg.). Dat ik daarom de neiging heb ze bepaald voor oud te houden, ontken ik; als ik dien indruk mocht hebben gewekt, ben ik misleidend geweest.

Ik geloof echter wel dit (en ook daarmee is Heeroma het oneens [2])), dat onomatopeeën behooren tot de primitieve taal (zie reeds *Ts* 55, 252), maar „primitief" is niet identiek met „oud"! Ze zijn in alle tijden [3]) de meest directe taalreactie op geluidsindrukken, en

---

1) Op Heeroma's afleiding van *pril* via het Friesch uit het Fransch (zie *Ts* 61, 101 vlg.) ga ik hier niet in.

2) Zie blz. 82: „Voor het ontstaan van klanknabootsingen is volstrekt geen primitieve taalgemeenschap nodig".

3) Schuchardt (zie *Hugo Schuchardt-Brevier* 192 vlg.) zegt: „Für solche [onomatopoetische] Symbole hat allerdings Paul den Namen Urschöpfung eingeführt; aber der bezieht sich auf die Entstehungsweise, nicht auf die Entstehungszeit; Urschöpfungen hat es von allem Anfang an bis auf den heutigen Tag gegeben".

bij volken met een hooge cultuur zal men ze dus moeten zoeken in de volksklassen en bij kinderen; en ook bij de taalscheppers bij uitnemendheid, de dichters. Daarom maken onomatopeeën een jongen indruk, om het even of ze eeuwen oud zijn of gisteren gevormd; ze lijken een eeuwige jeugd te hebben. Het komt mij voor dat die schijn voor Heeroma misleidend is geweest; hij beschouwt, naar het mij lijkt, onomatopeeën per se als jonge vormingen (al neemt hij dat begrip jong, zooals later [1]) blijken zal, wel ruim), jonger in elk geval dan de „welgeordende woorden". Die opvatting acht ik onjuist.

Het niet voorkomen in de literatuur is voor Heeroma nl. reden genoeg om ten aanzien van een woord de suspicie te hebben dat het jong is. Een voorbeeld daarvan is het volgende. Handelend over de woorden die „wit vlies op dranken, laag schimmel" beteekenen, schrijft hij (blz. 89): „De *m*-vormen zijn bij deze bet. ook veel ouder dan bij de bet. „vetkaan": *kaam* is mhd. en mnd. en treedt in het Ndl. sinds de 16de eeuw op, *keem* komt voor bij Marin, *kiem* sedert Kiliaan, *kim*, dat o.a. in Groningen de inheemse vorm is, echter pas in de 19de eeuw". Inderdaad, de laatste vorm „treedt op" bij Krecke in zijn *Chemische Technologie*, bij Hugo de Vries, in het *Album der Natuur*, en, volgens Ter Laan, ook bij Molema, maar wat zegt deze boekstaving in de 19de eeuw omtrent den ouderdom er van? Is het niet zeer wel mogelijk, dat zoo'n huiselijk woord lange tijden van geslacht op geslacht mondeling is overgedragen en is het daarom niet gevaarlijk in zoo'n geval waarde te hechten aan de oudste vindplaats? Ik kom op deze woorden trouwens later nog terug en hoop de hier gestelde vraag dan bevestigend te kunnen beantwoorden.

Ook een paar andere gevallen kunnen nog demonstreeren, hoe weinig waarde de bewijsplaatsen hebben voor het bepalen van den ouderdom bij een „gemeenzaam" woord. Beziet men bv. in *WNT* het woord *hekkenspringer*, dan vindt men als oudste citaat één uit het begin der 19de eeuw (Loosjes, *Historie van Mejuffrouw Susanna Bronkhorst*), doch in zijn „Bijvoegsels en Verbeteringen" kan Beets, kennelijk tot zijn genoegen, „voor dit zoo jong schijnende woord" een

1) Zie bv. blz. 120.

plaats meedeelen uit 1545, nl. uit het zinnespel *De Hel van 't Brouwersgilde* [1]), dus ruim 260 jaar ouder, dan zijn tot dan toe oudste vindplaats. Of ook dit: de „slang"-uitdrukking *ik heb er geen puf in* heb ik altijd beschouwd als te zijn ontstaan bij mijn leven. In den mond van mijn ouders zou ik mij die bv. niet kunnen voorstellen. Niettemin staat in Bredero's *Griane* (vs. 1622) „'k Heb in myn Man geen *puf*, Noch lieffelijck ghevoel", en dat nog wel in een lyrische uitboezeming van Griane, als zij de bruid is van Tarisius. Hieruit blijkt, dat het woord reeds kort na 1600, ook buiten de „slang"-sfeer, gangbaar was. En eindelijk heb ik nog onlangs (*Ts* 61, 227) aangetoond, dat *piepen* in den zin van „slapen" reeds in 1700 in het Engelsche Bargoensch voorkwam, terwijl dat woord bij ons toch piepjong lijkt.

Maar niet alleen is het mogelijk dat een woord (het zij dan van klanknabootsenden aard of niet) een hooger ouderdom blijkt te hebben, dan men, afgaande op zijn eigen taalgevoel, zou meenen; ook het volgende is bestaanbaar. Als voorbeeld neem ik *voet*, een woord welks etymologie Heeroma zeker „mooi" [2]) zal noemen. Het komt in zeer veel Idg. talen voor en de relatie der verschillende vormen tot elkaar is volkomen helder. De wortel er van is **ped*, of met „ablaut" **pod*, maar wie zal zeggen of die wortel misschien niet van verklankenden aard is? De bloote voet zou dan het voorwerp zijn dat op een vlakken, harden bodem bij het gaan het geluid „ped" maakt. Die onderstelling mag, ik geef dat toe, onzeker en onbewijsbaar zijn; onmogelijk is zij niet. Ik kies nog een ander geval. De jongste onderzoekingen hebben trachten aan te toonen, dat de Idg. wortel van lat. *capio* **qap* is, met de beteekenis „grijpen, vatten" (*q* is daarbij de transcriptie van de velare explosief, die ook door *k* kan worden weergegeven), en als nadere verklaring daarvan vindt men [3]) „wohl eine Lautgebärde des raschen Zugreifens, Schnappens". Het is bekend

1) Zie thans de editie van Dr. B. N. Erné (Groningen 1934), blz. 18, vs. 591.

2) Zie voor deze qualificatie zijn opstel op blz. 81 en blz. 115.

3) Zie Walde-Hofmann, *Lat. Etymol. Wtb.*[3] (Heidelberg 1938) 159, ook aangehaald door J. Gonda, in *Ts. v. Ind. T.-, L.- en Volkenk.* 80 (1940), 161. Ernout en Meillet gaan uit van **kəp* met daarnaast **kēp* en **kōp* als „Vollstufen".

dat ons *heffen* (got. *hafjan*) met *capio* identiek is en niemand zal beweren dat *heffen* niet een „welgeordend woord" is; toch acht men een verklanking zijn meest waarschijnlijken oorsprong. Die wortel **qap* zou in principe zelfs identiek kunnen zijn met dien welken ik voor ndl. *kapen* heb ondersteld [1]); dit laatste woord zou dan zeer dicht bij den oorspronkelijken onomatopoëtischen vorm zijn gebleven, terwijl *heffen,* daarvan losgeraakt, naar behooren alle phonetische veranderingen heeft ondergaan [2]). Daarmee wil ik echter niet zeggen dat beide woorden aan één imiteerende taalschepping hun ontstaan danken: zulk een nabootsing kan op verschillende plaatsen en tijden zich zeer wel herhalen; omtrent plaats en tijd van ontstaan tast men bij onomatopeeën nu eenmaal in het duister [3]).

Men vraagt zich af, wat er met de voorafgaande beschouwingen voor oogen overblijft van Heeroma's onderscheiding tusschen „mooie" etymologieën en zulke die een klanknabootsing als verklaring te hulp nemen: vormveranderingen kunnen ook bij onomatopeeën plaats hebben, en omgekeerd kunnen ook woorden waarvan het verklankende karakter nog duidelijk in het oog springt, oud zijn. Een essentieel verschil bestaat niet.

Wel zijn er sommige woorden die zich aan ons voordoen als „welgeordend" en andere waarvan de beteekenis „in de gevoelssfeer" ligt, om in Heeroma's terminologie te spreken. (Ik zou liever zeggen: die in de „slang"-sfeer thuishooren.) De verhouding van beide soorten tot elkaar beschouw ik echter principieel anders dan Heeroma: terwijl hij meent dat de tweede soort als „afvalproduct" van de eerste is ontstaan, geloof ik mijn opvatting het best te kunnen aanduiden door den nadruk te leggen op het woord „geordend", dat opvattend als een part. perf. pass., niet, zooals Heeroma, als een adjectief. Er zijn nl. aan den eenen kant woorden die lijken op een vloeibare massa (mijn leermeester Kluyver placht te spreken van „taalbrij"), omdat hun vorm onvast is, terwijl andere meer hebben van stollingen, van

1) *Ts* 61, 217 vlg.
2) Verg. *Ts* 55, 260.
3) Er is hier veeleer sprake van zg. elementaire verwantschap; zie Schuchardt, *Brevier* 194 vlg., aangehaald in *Ts* 55, 261.

een vaste substantie. Zou het nu niet zoo zijn, dat die „stollingen", die geconsolideerde, „geijkte" vormen, in een tijd en plaats van hoogere cultuur zijn ontstaan uit wat eenmaal vloeibaar en onvast was? Ik kan ook een ander beeld kiezen, en wel dat van Schuchardt [1]), die van de wildernis met haar weelderige, onregelmatige plantengroei spreekt, tegenover het park met zijn geordende, verzorgde bloembedden („gepflegte[n] Blumenbeete[n]"). Daar waar de cultuur heeft ingegrepen heerscht regelmaat en vastheid, terwijl de wildernis een grootere ordeloosheid [2]), maar tegelijkertijd een grooteren overvloed te zien geeft. Een paar voorbeelden kunnen dat nader demonstreeren.

In mijn opstel over werkwoorden die „kijken" beteekenen heb ik gesproken over *kapen, gapen* en mnl. *kipen,* en prof. Muller heeft mij er naderhand aan herinnerd, dat er ook een ww. *gijpen* bestaat, met de bet. „met open mond naar adem snakken". Werkwoorden die „gapen" beteekenen kunnen soms overgaan tot de opvatting „begeeren" en zoo tot „pakken, grijpen of stelen" en zoo zou men naast *gijpen* misschien *grijpen* kunnen noemen. Doch mnl. *prigen* scheelt in vorm van *grijpen* weer heel weinig en van *prigen* tot *krijgen* is de afstand ook weer niet groot. Ziedaar een aantal verba die als in een keten met elkaar verbonden zijn naar vorm en beteekenis, ofwel die als planten in een wildernis in elkaar op en door elkaar heen zijn gegroeid, maar die in oorsprong als zelfstandig moeten worden beschouwd. Het lijkt mij geheel willekeurig daarvan bv. *gapen, grijpen* en *krijgen* tot welgeordende woorden te promoveeren met een „mooie" etymologie en bv. *kapen,* mnl. *kipen, gijpen* en mnl. *prigen* als „afvalproducten'" op te vatten. Wèlke woorden zich boven de „slang"-sfeer zullen gaan verheffen, wèlke taalbrij tot vaste massa zal worden geconsolideerd, wèlke „wilde" planten door de cultuur zullen worden „geordend", valt niet te voorspellen, daar zulk een proces afhankelijk is van onnaspeurlijke oorzaken, om niet te zeggen

---

1) Zie *Ts* 55, 245.

2) Dat ook in ongecultiveerde taal nog een tamelijk groote symmetrie en regelmatigheid te vinden is, heb ik in mijn artikel in *Ts* 61, blz. 213 vlg. probeeren aan te toonen.

van het toeval. Een ander voorbeeld. In mijn proefschrift [1]) heb ik gehandeld over drie oorspronkelijk synonieme adjectiva, die in den vorm ook groote overeenkomst vertoonen, nl. *kies, vies* en *ties*. Het laatste is alleen in Groningen bekend, doch alle beteekenen aanvankelijk „kieskeurig, fastidiosus" en hebben naar alle waarschijnlijkheid een *î* als stamvocaal [2]). Moet men nu zeggen, dat *ties* een „afvalproduct" is van *vies* of *kies* of van beide? Is het niet veeleer zoo, dat van drie synonieme vormingen twee carrière hebben gemaakt en in de algemeene taal zijn opgenomen en dat die zich naast elkaar hebben kunnen handhaven, doordat er een differentiatie in de beteekenis is gekomen; en dat één op een lager niveau is blijven staan? Nog een geval vindt men in de beide synonyma *dreutel* en *deutel,* bij Aubin [3]) genoemd voor een soort van houten pluggen die bij den scheepsbouw worden gebruikt [4]) en ook *nagelplug* of *nagelprop* heeten. Dr. Knuttel geeft in *WNT* den vorm met *r* wel op, maar niet in de hierbedoelde opvatting; toch zal men in dezen op Aubin wel mogen vertrouwen. Ook nu weer kan men hetzelfde alternatief stellen: moet een van beide vormen als „afvalproduct" van den ander worden opgevat, en zoo ja, welke is dan primair? Of zijn beide formaties veeleer als primitieve probeersels te beschouwen, waaruit in dit geval door de officieele taal geen keuze is gedaan, omdat ze daar eigenlijk niet in thuishooren? Mij dunkt, dat het antwoord niet moeilijk is.

Het ligt nu voor de hand de voorbeelden te gaan onderzoeken die Heeroma zelf tot staving van zijn theorie heeft bijeengebracht. Het belangrijkste is zijn etymologie van *kaan* (blz. 89). Ik heb getracht een schema op te stellen van Heeroma's opvatting omtrent de filiatie der vormen en heb daarbij een zeer ingewikkelde constructie gekregen,

---

1) Van Lessen, *Samengest. Naamw.* (Groningen 1928), 38 vlg.

2) De poging, door Van Haeringen (*Suppl.*) gedaan, om oudeng. *cis* als *cíes* op te vatten en zoo met *kiezen* in verband te brengen, stuit m.i. af op de verouderde Nieuweng. vormen *chis, chise, chys(e),* middeleng. *chīs* en op den Nederd. vorm *kiis,* die alle *î* representeeren (zie mijn dissertatie en de opmerking in *NED* op † Chis: „it is difficult to connect it with the root of *céosan* to choose, although the meaning favours this").

3) Aubin, *Dictionnaire de Marine* (Amsterdam 1702).

4) Zie *a.w.* op Epite.

waaruit in hoofdzaak dit in het oog springt, dat uit **kaan,* dat in de bet. „schimmellaag" in het Nederl. niet voorkomt (wel in het Mhd.), *kaai* is ontstaan (in den zin van „vetkaan") en daaruit weer gelijkbet. *kaan.* De eerste, hypothetische vorm zou een ontleening zijn uit lat. **cana,* den gesubstantiveerden vrouwelijken vorm van het adj. *canus,* „lichtgrijs", welk woord zou zijn meegekomen met den Romeinschen wijnbouw. Uit *kaan* is misschien *koon* ontstaan, of wellicht eerder uit *kooi,* dat uit *kaai* is vervormd; uit *kaan* ook *kaam,* uit *koon *koom* en *tjoon,* uit *kaam keem, kiem* (*kien*) en *kim.* Na deze opsomming voelt een etymoloog zich onbevredigd. In de eerste plaats omdat van eenig bewijs niets valt te bespeuren: het blijft bij een rangschikking van vormen, terwijl er toch omtrent hun ouderdom uit het Nederlandsch alleen weinig of niets met zekerheid valt te zeggen. En zelfs al zou de schrijver het, wat die dateering betreft, bij het rechte eind hebben (wat ik op grond van hetgeen ik op blz. 111 en vlg. heb gezegd en ook om hetgeen zoo aanstonds omtrent deze woorden nog zal blijken, betwijfel), dan nog is elk „post" geen „propter" of „ex". Maar bovendien heeft Heeroma in zijn betoog, op één uitzondering na [1]), geen gewag gemaakt van al hetgeen over *kaam,* „schimmellaag" en *kaan,* „uitgebraden vet" reeds door anderen is bijeen en te berde gebracht. Als ik het goed zie, zijn die onderzoekingen alle gebaseerd op hetgeen Hildebrand in *D.Wtb.* 5, 31 vlg. over hd. *kahm* heeft gezegd. Ook al zal men bij de interpretatie van de door dezen geleerde gegeven vormen op het oogenblik een grootere voorzichtigheid in acht nemen, het materiaal is van belang. Interessante gegevens heeft ook W. de Vries (*Ts* 34, 221 vlg.) meegedeeld, inzonderheid dialectische Engelsche woorden (ontleend aan Wright's *Eng. Dialect Dictionary*), maar ook Friesche. Uit al die vormen [2]), samen met die

1) T.w. de studie van Grootaers en Pauwels in *Leuv B* 21, 73 vlg.

2) Voor het Duitsch kunnen o.a. genoemd worden: mhd. *kân, cham* (Diefenbach, 15de eeuw), *konen* (Dasypodius), *kaum,* beiersch *keim* (*kaim*), *kuhn* (te Henneberg), *kiem* (*Brem. Wtb.* 2, 771; ook Mensing, *Schl.-Holst. Wtb.*), *kym* (Richey), *kiensel, kînsel* (te Emden); bnw. mhd. *kâmig,* nd. *kâbig, kiemig* (Mensing), opperd. (tirol) *kömig.* Voor het Engelsch *coom,* „roet", *keam,* „schuim" (Wright), *kean, keean, cain, cane, calm* (d.i. spelling voor hetgeen phonetisch *kām* luidt; zie Wright); bnw. *keamy, kimy, kiney* (Wright).

van Heeroma, blijken twee dingen, dunkt mij, duidelijk. In de eerste plaats hetgeen Hildebrand als volgt uitdrukt: „Von dieser mannigfaltigkeit der gestaltung ... wird mehr alt sein als die kargen zeugnisse erkennen lassen" (*a.w.* 5, 32) en verder wat De Vries, en in navolging van dien ook Van Haeringen, zegt: „ De *î*-vormen staan, zonder dat de verhouding te bepalen is, naast de *â*-vormen". Van Haeringen concludeert dan verder: „In ieder geval pleiten deze vormen sterk tegen de mening, dat k a a m enz. aan vulgairlat. **câna* ... zou zijn ontleend". Daarmee ben ik het eens; dat van den aanvang af *â*- en *î*-vormen naast elkaar hebben gestaan en evenzeer *m*- en *n*-vormen, lijkt mij voldoende bewezen. Hoe alle overige varianten moeten worden opgevat, is niet eenvoudig op te lossen. Sommige zullen wel jong zijn, zooals misschien het Zwabische *kaum* [1]); dit met eng. *keam* < oudeng. **céam* tot een Oudgerm. **kauma-* te combineeren, zooals Hildebrand doet, lijkt nogal gewaagd. Of Franck (*Etym. Wdb.*) met eng. *keam* < **kêmi-* (naast *coom* < * *kêma-*), dichter bij de waarheid is? Mogelijk ware ook, dat die dialectische Engelsche vormen een niet-gediphthongeerde lange *î* hebben, zoodat de schrijfwijzen *ea, eea, i* alleen zouden dienen om dien klank weer te geven, zonder een etymologische beteekenis te hebben. *Cane* (*cain*) moet wel een Ogerm. *ă* hebben en zou, wat de vocaal betreft, op een lijn kunnen staan met mhd. *kadel,* mnl. *cade.* De *j*-vormen komen niet alleen in N.- en Z.-Nederl. voor (zie *Leuv B* 21, 78 vlg.), maar ook in het noorden van de Rijnprovincie, in Brandenburg en Pommeren (*kojen*; zie *Teuthon.* 3, 63). Zijn deze uit vormen met dentaal ontstaan? Noodig is dat niet, maar de mogelijkheid had Heeroma onder het oog moeten zien.

Doch om op de hoofdvormen, die met *î* en *â* (< *ê*) terug te komen: merkwaardig is de gelijkheid tusschen **kîm* en **kâm* aan den eenen, **strîm* en **strâm* aan den anderen kant [2]), twee vormen waarbij de *m* ook formantisch is. Beide komen zoowel sterk als zwak voor, zoodat men kan besluiten tot een *ma(n)*-suffix [3]). Mocht iets dergelijks met

1) Wellicht onder invloed van *schaum* ontstaan?
2) Reeds Hildebrand heeft *t.a.p.* op deze parallelie gewezen.
3) Zie *WNT* op S t r a a m.

**kîm* en **kâm* het geval zijn, dan zou *kiem*, „germen" misschien als nauwverwante vorm mogen worden genoemd; ook hier immers is de *m* geen deel van den wortel, zooals uit got. *keinan* en het part. perf. *uskijanata* (*Luc.* 8, 6), os. *kîð*, oudeng. *cíð*, ohd. *frumikîdi*, ndl. *keest* zeer duidelijk blijkt. Of echter de zeer uiteenloopende beteekenissen van *kiem*: „schimmellaag, schuim, roet, vuile aanslag, vlies van uitgebraden spek" met *kiem* „spruitsel" te vereenigen zijn, door aan te nemen, dat het in het eerste geval als collectivum is gebruikt [1]) en dat men schimmel en schuim reeds oudtijds als „kleine fijne deeltjes of bolletjes" onderkende, waag ik niet te beslissen. Eén feit schijnt in die richting te wijzen, nl. dat evenals gron. *koorn*, ook hd. en nd. *grieben* en *graupen* [2]), benamingen voor „vetkaan", mogelijk in verband staan met woorden die „korrel" beteekenen. Hoe dit ook zij, er bestaat geen twijfel aan, dat de *î*-vormen oud zijn en *kiem* en *kim* dus geen jonge „afvalproducten".

Na al deze omzwervingen meen ik te mogen concludeeren, dat Heeroma's stelling om *kaan* op te vatten als een woord dat in de „gevoelssfeer" is geraakt en daardoor „afval" heeft geproduceerd, voor een belangrijk deel onhoudbaar is. Mij dunkt dat ook hier de vormenveelheid meerendeels het best kan worden verklaard als probeersels uit een primitieve periode, waaruit, wat het Nederlandsch betreft, *kaam* en *kaan* (en waarschijnlijk ook *kiem*) carrière hebben gemaakt en in de officieele taal zijn geconsolideerd, ieder met een eigen beteekenis.

Ik wil nu nog drie van Heeroma's voorbeelden bespreken, en wel *fiets*, *prol* en *veek*. Een verklankenden wortel **fîts* of **fits* kan men, dunkt mij, met evenveel recht aannemen als **futs* (waaruit het stellig onomatopoëtische *futselen*; de afl. *futselare* komt reeds bij Maerlant voor) en **fats* (waarvan *fatsen* [3]) en waarschijnlijk ook *vadzig*). Ik zie niet in, waarom een representant van dien wortel, bv. het in Zuid-Afrika gebezigde *fiets*, zonder nader onderzoek voor heel jong moet worden gehouden, zoodat het vast zou staan dat hij pas na de 17de

1) Iets dergelijks ziet men bij *keest* gebeuren. Zie *WNT* in voce.
2) Zie *Teuthon.* 3, 63, de kaart van Grieben.
3) Zie *WNT* op Fadsen.

eeuw (dus na de koloniseering van de Kaap) geboren zou zijn. Dr. Knuttel behandelt den vorm [1]), mij dunkt met recht, in verband met het reeds bij Kiliaan genoemde *vits,* waarvan ontleening aan fr. *vite* op zijn minst dubieus is. Of *fiets* als naam voor het rijwiel in oorsprong los staat van den zoojuist besproken wortel en inderdaad een verbastering is van *velocipède,* zooals Heeroma zonder eenig voorbehoud aanneemt (blz. 83), doet aan het feit dat die wortel bestaat al niets meer af. Mij persoonlijk echer heeft die etymologie der verbastering nooit behaagd. Men moet dan immers aannemen, dat van het inderdaad vroeger voorkomende *fielesepee,* waaruit met omzetting *fieselepee* werd, alleen de eerste, onbetoonde syllabe *fies* is overgebleven. W. de Vries heeft daarover reeds opgemerkt [2]), dat *fies* in elk geval geen product kan zijn van ongemerkte slijting, maar van opzettelijke inkorting, „en dit maakt", zegt hij, „klanksymboliek aanneemliker dan hypercorrektheid [3]) bij wat toen een nieuw modesnufje was". Hij wijst er verder op dat *vite, fiet, fieter* en *fieteren* in verschillende gewesten bestaan voor „snel bewegen". Ik geloof met hem dat het woord in geen geval zonder invloed van (reeds bestaande) onomatopeeën is gevormd; wellicht is het zelfs een zuivere onomatopee.

Dat *prol,* de verkorting van *proleet,* invloed zou hebben ondergaan van den verklankenden wortel **prŭl, prŏl,* die zijn bekendsten representant heeft in het Noordhollandsche boerenwoord *prol,* „brij", lijkt voor een woord dat zonder twijfel „op het asfalt der groote steden is geboren" echter al heel onaannemelijk. Daarvoor zullen er te weinig menschen zijn die beide woorden tot hun taalschat kunnen rekenen. En waarom kan *prol* uit *proleet* niet even goed als „slang"-woord zonder steun van een homoniem ontstaan zijn als *prof, stud. lab* en zooveel andere? Wel bestaat het gevaar dat latere etymologen, wanneer ze naar mijn systeem te werk gaan, beide woorden zullen identificeeren (althans indien ze de ware afleiding van *prol* uit *proleet* over het hoofd zien). Daarmee is dan aangetoond dat dit systeem de mogelijkheid

1) Zie *WNT* op Fits (II).
2) *Med KA, Lett.* 67, 121.
3) Als een hypercorrecten vorm verklaart ook Heeroma, naar hij mij meedeelt, *fiets* echter niet.

tot het begaan van fouten in zich bergt, hetgeen betreurenswaard is, maar voor elke hypothese geldt.

Wat Heeroma ten slotte zegt over de verhouding van *deek* en *veek*, lijkt, ik moet het bekennen, verleidelijk. Maar de schrijver vergeet de door Opprel (*Ts* 56, *222*) voorgestelde etymologie van *veek* te weerleggen: Zooals *deek* en zijn bijvormen waarschijnlijk uit **Þêka-* verklaard moeten worden, kan *veek* volgens Opprel misschien uit **fêka-* zijn ontstaan, en die beide woorden zouden dan parallel gaan met *dak* en *vak* (resp. uit **Þaka-* en **faka-*). Nu is het eerste woord op een evidente manier verbonden met den Oeridg. wortel **(s)teg*, die zeer vruchtbaar is geweest voor allerlei begrippen die met bouwen te maken hebben, maar het Idg. **þāĝ* (naast **þĕĝ*) is in dit opzicht weinig minder belangrijk, zoodat men de verklaring van Opprel langs den ouden weg niet zoomaar kan negeeren. Als Heeroma nu poneert dat *veek* is ontstaan uit *deek* (de geografische verbreiding van beide vormen zou voor zulk een onderstelling kunnen pleiten), doordat het in de „gevoelssfeer" is geraakt, dan zou ik daartegen willen opmerken dat die „gevoelssfeer" dan al van ouden datum is [1]), omdat de overgang van *Þ* tot *d* in „anlaut" vóór de Middelgermaansche periode, althans op het vasteland, reeds een feit was, en de „ontaarding" in *f* alleen uit *Þ* kan zijn geschied. Verder zou men graag hebben gezien, dat de schrijver nog eenige vormenparen had gegeven die onderling dezelfde verhouding vertoonen als *deek* en *veek*: doordat hij slechts op dit eene voorbeeld afgaat, onthoudt hij zijn stelling den noodigen steun.

Wanneer men eindelijk Heeroma's theorie beschouwt, niet getoetst aan de bijzondere feiten, maar als systeem, dan leidt die, dunkt mij, tot deze vraag: indien werkelijk zooveel woorden in jonger tijd ontstaan zijn als afbraak van „welgeordende" woorden, doordat ze in de „gevoelssfeer" zijn geraakt, zijn er dan in wat men zich in het vage als de oudste periode der taal voorstelt alleen „welgeordende" woorden geweest, en mag men zich de taal in die periode denken als een systeem van „echte" woorden met „mooie" etymologieën? Afgaande

1) Men vergelijke daarmee hetgeen hierboven op blz. 111 is gezegd.

op hetgeen hij zelf heeft geponeerd, moet men tot de conclusie komen dat de schrijver zooiets voor mogelijk houdt, en dat hij in principe kan gelooven aan een „aetas aurea" waarin de geheele taal „welgeordend" was, niet verontreinigd door „afvalproducten". Zou een scherpzinnig etymoloog die taal zonder rest kunnen ontleden door „mooie" etymologieën, of zou misschien blijken, dat die ideale taal heelemaal onetymologiseerbaar was, en dat men zou staan voor niets dan onverklaarbare verbindingen van begrip en klank? Zoo ja, dan zou Heeroma's theorie leiden tot een standpunt dat wel heel ver van het mijne was verwijderd [1]).

Evenwel, geen van ons beiden is tot een extreem standpunt gekomen. Heeroma erkent immers het bestaan van enkele weinige directe klanknabootsingen; ikzelf heb van den beginne af met de mogelijkheid rekening gehouden dat woorden eerst lang na hun ontstaan als onomatopeeën werden opgevat [2]), en in de praktijk heb ik daarvan ook wel gebruik gemaakt. Ik moge bv. verwijzen naar het artikel *Preutsch* in *WNT*, waar men leest: „Dat het woord als een ontleening aan ofr. *preus* ... in het Nederl. is gekomen, staat wel vast ... . De bijvormen met dentaal en die met *sc(h)* bewijzen echter dat het woord reeds vroeg ... in verband is gebracht met den Germ. klanknabootsenden wortel **prŭt* ..., zoodat *preuten* en *preutelen* naast *preutsch* kwamen te staan als *pratten* naast *pratsch* en *pruttelen* naast *prutsch*". Voor *fiets* zou, indien de etymologie die het uit *fielesepee* afleidt de ware is, iets dergelijks kunnen gelden, maar men vergete in het eene en andere geval niet, dat de verklankende woordfamilie al bestond, toen de vreemdelingen daarin werden opgenomen en er aan geadapteerd.

Bij een ander woord ga ik zelfs een stap verder dan Heeroma. Op blz. 47 van zijn artikel spreekt hij over *bok* en *bom*, „namen van platboomde vaartuigen, die mogelijk in oorsprong klanknabootsingen zullen zijn", doch in een noot oppert hij omtrent het tweede een andere mogelijkheid [3]): dat het een verkorting uit *bomschuit* zou zijn en dat

---

1) Verg. ook Schuchardt, *Sprachursprung* I, in *Sitzungsberichte d. preuss. Akad. d. Wissensch.* 1919, 718 vlg.

2) Zie *Ts* 55, 244.

3) Zie *WNT* op Bom (VI).

dit weer uit **boomschuit* verklaard zou kunnen worden. Door een toeval nu ben ik in staat te bewijzen, dat die laatste onderstelling de waarheid geeft. Ik ontving nl. in Januari van dit jaar een brief van mej. J. I. H. Mendels, die toen werkzaam was bij de Leeuwenhoeck-commissie der Nederl. Akademie van Wetenschappen. Daarin maakt zij melding van een brief van Leeuwenhoeck uit het jaar 1685 waarin hij verschillende kristallen beschrijft. De eene soort vergelijkt hij naar den vorm met een „plad bodemschuijtge", een andere met een „scharp bodemschuijtge" en hij geeft daar teekeningen bij. Die vormen nu komen, naar de heer C. Varkevisser te Katwijk aan Zee de schrijfster op haar verzoek heeft verzekerd, geheel overeen met die van de thans verdwenen bommen of bomschuiten, zoodat men veilig mag aannemen dat *bodemschuit* de oudste vorm van het woord is. Een geval van taalafbraak dus? Ja, maar niet in Heeroma's zin, want hier kunnen alle overgangen phonetisch verantwoord worden, zoodat *bom* in principe geen ander geval is dan bv. ndl. *laars* < **lēderhōse* of *mes* < **mati-sahsa-*.

Hier zou ik kunnen eindigen, want ik heb in één opzicht al meer gedaan dan noodig was. Door nl. mijn opvatting over *kaan* en *veek* te plaatsen tegenover die van den schrijver ben ik buiten mijn onderwerp geraakt. Immers niemand zal die beide woorden voor onomatopeeën houden, en tot handhaving van mijn theorie hoefde ik Heeroma's afleiding dus niet te weerleggen.

Hetzelfde geldt van drie categorieën van woorden waarover ik tot slot nog iets wil zeggen, omdat ze naar mijn idee een veel vruchtbaarder object zijn voor Heeroma's onderzoek, dan de verklankingen: ik bedoel de vloeken, de verkorte voornamen van personen en de kindertaal, de „lallwörter", zooals de Duitschers zeggen. Deze drie groepen kan men zonder moeite rekenen tot de gevoelswoorden, en ze hebben voortdurend door afbraak te lijden. Men kan zich daarom verwonderen, dat ze bijna geheel aan schrijvers aandacht zijn ontsnapt; over de eerste soort spreekt hij heelemaal niet, de tweede noemt hij terloops in een noot (blz. 95) [1]), en van de derde heb ik maar

1) In dit verband kan ik Heeroma een studie van Leo Spitzer aanbevelen, getiteld *Puxi, eine kleine Studie zur Sprache einer Mutter* (München, 1927), omdat

enkele voorbeelden bij hem aangetroffen, nl. *bibs* en waarschijnlijk ook *fik* voor *vinger*. Dat zulke vormen in principe met klanknabootsing niets hebben uit te staan, is dunkt mij duidelijk. Daar ze er echter in den vorm groote overeenkomst mee vertoonen (ook dit is primitief taalmateriaal en daardoor is het, evenals de onomatopeeën, primitief van formatie), moest Heeroma beide soorten wel verwarren: zijn eenig criterium om een onomatopee te onderkennen is immers in den vorm gelegen? [1])

Resumeerende meen ik dit te kunnen zeggen: het is Heeroma tot nu toe niet gelukt van een woord dat ik als een klanknabootsing beschouw, of als van klanknabootsenden oorsprong, te bewijzen, dat het uit taalafbraak is opgebouwd. Van andere woorden, nl. die in zijn zooveel ruimer begrip van gevoelswoorden passen, kan hij het ten deele wel bewijzen (*bibs, fik*), maar voor een ander deel acht ik zijn conclusie òf onjuist, òf voorbarig. Onjuist is zijn voorstelling van de vormenveelheid bij *kaan* (al is het mogelijk, dat van die veelheid een deel jonge woekering is, er zijn meer oude vormen bij dan hij heeft gemeend), voorbarig zijn bewering omtrent de verhouding van *deek* en *veek*. Hoe men echter over Heeroma's afbraak-hypothese ook mag oordeelen (dat ikzelf ten opzichte van veel verschijnselen die hij er door wil verklaren een andere opvatting heb, is uit mijn uiteenzettingen wel duidelijk), zooveel lijkt mij zeker, dat deze *naast* de mijne over klanknabootsingen staat, niet, zooals ik aanvankelijk meende, daar*tegenover*. Zijn studie heeft mij duidelijker dan te voren de grenzen van mijn eigen terrein van onderzoek leeren onderscheiden; daarvoor ben ik hem dankbaar.

Ook naar aanleiding van twee andere artikelen, nl. die van prof. de Vooys [2]) en Dr. Kruyskamp [3]), wil ik nog iets zeggen. Beide geleerden

---

in dit onderzoek van vleinamen veel materiaal is te vinden voor iemand die zich voor taalafbraak en taalwoekering interesseert.

1) Zie blz. 109 hierboven.

2) C. G. N. de Vooys, *Klanknabootsing, klanksymboliek, klankexpressie. Med NA, Lett,* NR 5, 113 vlg.

3) C. Kruyskamp, *Iets over klankschildering of expressieve klankwaarde. Ts* 62, 1 vlg.

zijn het, in tegenstelling met Heeroma, met mij eens, dat het Nederlandsch, zoo goed als andere talen, over een groot aantal oorspronkelijke onomatopeeën beschikt. Daarnaast echter plaatsen zij een aantal woorden wier expressieve waarde De Vooys den naam van *klanksymboliek,* Kruyskamp dien van *klankschildering* heeft gegeven. Kruyskamp is overtuigd dat een deel daarvan zijn klankschilderende waarde ontleent aan zijn klanknabootsenden oorsprong (als voorbeeld noemt hij (blz. 3) het bnw. *plomp*) en dat een ander deel die waarde pas achteraf, steunende op de ontwikkeling der beteekenis, heeft gekregen (blz. 6; hier geeft hij als voorbeeld *hannesen*). Maar daartusschen ligt naar zijn meening nog een groote groep van woorden die aan spontane klankschildering hun ontstaan danken.

Dit laatste is De Vooys met hem eens, doch ik geloof dat beide geleerden hier een begrip invoeren dat bij het bepalen van de etymologie van een woord onbruikbaar is. Dat een „gevoel van toepasselijkheid" een realiteit is en leeft in het taalgevoel van den woordgebruiker, kan ik Kruyskamp (zie *Ts* 62, 13) gereedelijk toegeven, niet echter dat het noemenswaard zou meewerken aan het vormen van nieuwe woorden; een „factor in de woord*vorming*" is het m.i. niet, wel in de *semantische ontwikkeling* van woorden. Naar mijn idee is klankschildering (De Vooys' klanksymboliek) een verschijnsel dat ten deele (en voor een heel wat grooter deel dan Kruyskamp aanneemt) is te reduceeren tot klanknabootsing, doch voor een ander deel berust op secundaire interpretatie van woorden wier oorsprong buiten de gevoelssfeer ligt; aan een derde, daartusschenliggende groep geloof ik niet, of althans ik acht die van heel weinig belang. Ik heb den indruk dat tusschen klankschildering (voorzoover ze niet in den grond klanknabootsing is) en expressieve klankwaarde principieel geen verschil is; dat beide berusten op reïnterpretatie. Het tweede verschijnsel is alleen een fijner, edeler vorm van het eerste.

Bij zijn scheiding tusschen klanknabootsing en klanksymboliek is De Vooys dogmatischer dan Kruyskamp, en a fortiori dan ik: aan klanknabootsenden oorsprong van een klankschilderend woord gelooft hij niet. Als voorbeelden kiest hij *wapperen* en *fladderen,* en hij zegt (blz. 128) dat „we (hier staan) op de grens van de eigenlijke klank-

nabootsing en klanksymboliek", waarmee hij waarschijnlijk zeggen wil, dat die woorden nu eens op de eene, dan weer op de andere manier verklaard moeten worden. Etymologisch gezien echter lijkt het mij onmiskenbaar, dat bv. *wapperen* aan klanknabootsing zijn ontstaan te danken heeft, t.w. aan het plapperende, flapperende geluid van het door sterken wind bewogen vlaggedoek. Dat het ook wordt gebruikt voor die beweging alleen (zonder het geluid) is voor de etymologie van geen belang: die beteekenis zal secundair zijn [1]). Hetzelfde geldt mutatis mutandis van *fladderen*. Van *tintelen* geeft het *Mnl W* een beteekenis „klinken, weergalmen" op; men moet aannemen dat De Vooys (zie zijn studie, blz. 130) het in die opvatting als niet identiek beschouwt met *tintelen*, „flikkeren" en „prikkelen", doch zulk een scheiding lijkt mij onnoodig en geforceerd. Verdam heeft de beteekenissen „klinken"' en „prikkelen" dan ook in één artikel behandeld, en het feit, dat *tinkelen* en *tingelen* klanknabootsingen zijn, pleit voor de onderstelling dat *tintelen* er een zal wezen.

Als *flakkeren* als klanknabootsing mag worden verklaard (ook Kruyskamp doet dit; zie *Ts* 62, 4 vlg.), dan is hetzelfde voor *flikkeren* om die reden al zeer waarschijnlijk. Doch het Groningsch kent bovendien een znw. *flik* voor „klap, slag" (zie *WNT* III, 4549; heel gewoon is in Groningen bv. de verbinding *een flik veur 't gat*); Ter Laan noemt verder de „ablautende" „interjecties *flik - flak* (*-flander*) en *flic flac* is ook in het Fransch als onomatopee bekend (zie Littré 2, 1701*b*). *Flikkeren* kent het Groningsch voor „weerlichten", „slaan, gooien", „vallen" en „kiskassen"; ik zou niet graag met Kruyskamp willen beweren, dat het in de eerste opvatting het oudst is, en geloof.

---

1) Eenzelfde opvatting uit professor Gonda in zijn opstel *Some remarks on onomatopoeia, sound-symbolism and wordformation à propos of the theories of C. N. Maxwell. Ts. v. Ind. T.-, L.- en Volkenk.* 80 (1940), op welke studie professor de Vooys zoo vriendelijk was mij attent te maken. Men leest daarin (blz. 164), „It may often be the case that not only the sound produced by the movement, being the impression made by that movement on the ear, but also the movement itself is denoted by the onomatopoeic word. Many a time the movements expressed by such words are even not to a large extent characterized by loud sounds. The audible element may be entirely wanting, thus many expressions for sudden or rapid movements are formed in this way".

dat de hierboven gegeven feiten inderdaad voldoende zijn om den klanknabootsenden oorsprong van *flikkeren* te bewijzen. Ik meen nl. tot zulk een oorsprong te mogen besluiten, wanneer een woord verwant is met andere die evidente geluidsimitaties zijn, en ben overtuigd dat die kwalificatie niet „tot begripsverwarring" hoeft te „leiden" (zie De Vooys, blz. 116).

Als een voorbeeld van reïnterpretatie kan men *zigzag* noemen (De Vooys, blz. 129), een woord dat evenals *kriskras* een heen- en weergaande beweging aanduidt. Klankschilderend is daarin de aaneenvoeging van stammen met afwisselenden klinker, maar over den oorsprong van de stammen *zig* en *zag* geeft die aanduiding geen opheldering. Dat blijkt al daaruit, dat *kriskras,* dat een soortgelijke klankschilderende functie heeft, stellig etymologisch beschouwd daar niets mee heeft uit te staan. Van de meeste door Kruyskamp genoemde voorbeelden, voorzoover ze geen onomatopeeën zijn, geloof ik evenmin als van *zigzag,* dat ze hun *ontstaan* te danken hebben aan hun subjectieve gevoelswaarde; een uitzondering zou men misschien kunnen maken voor *vertikken* (blz. 5).

Ten slotte nog dit. Hetgeen De Vooys op blz. 156 in zijn „Toelichting" zegt, lijkt mij in strijd met wat op blz. 120 staat: Als Franck-van Wijk zegt, dat *jouwen* en *juichen* zijn gevormd van de interjecties *jouw* en *jûch,* wat wil dat dan anders zeggen dan dat *jouw* en *jûch* „einmorphologiert" zijn? Op dezelfde manier is naast de interjectie *kwak* toch ook *kwakken* gemaakt en bv. *bonzen* naast *bons*? Er is m.i. geen reden om *jouwen* en *juichen* als uitzonderingen te beschouwen. Evenmin lijkt het mij noodig die onomatopeeën uit te zonderen die volgens Van Wijk van Indogermaanschen oorsprong zijn. Hoe oud een klanknabootsing is, doet niet ter zake, en evenmin of hij phonetische veranderingen heeft ondergaan. Ik geloof bovendien, dat Van Wijk het met die Idg. bases niet altijd bij het rechte eind heeft gehad, maar die kwestie kan hier buiten beschouwing blijven.

Leiden, Febr./Aug. 1942 J. H. VAN LESSEN

PHARMACEUTISCHE VAKTAAL UIT HET BEGIN VAN DE VEERTIENDE EEUW

In mijn artikeltje *Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis* in dit tijdschrift [1]) wees ik terloops op de traktaten van medische en pharmaceutische aard, achterin hetzelfde Utrechtse handschrift, die m.i. een taalkundig onderzoek verdienen. Het was mij toen niet bekend dat reeds twee jaren te voren een gedeelte van deze tekst door Prof. P. van der Wielen gepubliceerd was in het *Pharmaceutisch Weekblad* van 1916 [2]). Onlangs is in dit *Weekblad* opnieuw een groot stuk afgedrukt [3]), zodat nu bijna de gehele tekst gemakkelijk geraadpleegd kan worden. Aangezien de beoefenaren van het Middelnederlands deze publicatie licht over het hoofd zouden zien, kan het nuttig zijn er hier de aandacht op te vestigen en er een korte beschouwing aan te verbinden.

Deze teksten, van dezelfde hand als de voorafgaande teksten in het oude perkamenten handschrift van ± 1325 [4]), zijn blijkens de woordvoorraad — gelijk wij weldra zullen aantonen — van Noordnederlandse, waarschijnlijk van Utrechtse oorsprong [5]). De stof is verwant met de door De Vreese uitgegeven *Middelnederlandsche geneeskun-*

---

1) *Ts* XXXVII (1918), blz. 271-277. Zie de laatste noot op blz. 277.

2) N° 27. onder de titel: *Een middeleeuws Nederlandsch kruidenboek.* Afgedrukt is fol. 8-28.

3) *Pharm. Weekblad* 1941 N° 26 en 27: *De Pharmacie in Nederland in de Middeleeuwen* II. Afgedrukt is fol. 28v-fol. 51v. De tekst is letterlijk weergegeven zonder interpunktie of verklaring. Enige onnauwkeurigheden zijn later verbeterd.

4) Dr W. de Vreese heeft zich m.i. vergist, toen hij in de *Bouwstoffen* dit handschrift een eeuw jonger schatte en de oorsprong op ± 1440 stelde. Ook de Utrechtse bibliothekaris Dr Hulshof en Dr Lieftinck zijn van mening dat het uit de eerste helft van de veertiende eeuw dagtekent.

5) Zie de beschrijving in de Utrechtse *Catalogus* onder N° 1328. Van de 56 folio's zijn nu nog ongepubliceerd fol. 1-8 (*Boec van medicinen*) en fol. 52-56: de aanhef van een interessante vertaling van *De regimine sanitatis,* die op blz. 56v afgebroken wordt. Hoeveel daaraan ontbreekt is moeilijk na te gaan.

dige recepten (Gent 1894; na één aflevering gestaakt), de *Middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolaï* (ed. W. S. van den Berg, Leiden 1917), *Een Vlaamsche Leringe van orinen* (Leids proefschrift van J. Munk, 1917) en de geschriften van de Yperse chirurg Jan Yperman, door Van Leersum uitgegeven.

De Utrechtse teksten zijn in de eerste plaats interessant door de taalvormen. Strenge eenheid is daarin niet te bespeuren: men vindt er *scarp, warp, warmoes* naast *scerp, werp* en *wermoes*; *oevel* naast *evel, cleynsen* naast *clensen, nase* naast *nese, tieghen* (= *tjegen*) naast *teghen, gemecht* naast *gemacht, es* naast *is*. Maar bij nader toezien zijn de Noordnederlandse vormen overheersend. Regelmatig wordt het voorzetsel *mit* gebruikt; naast *duutsch, lude, ruken, duden* vindt men geen afwisselende vormen met *ie*. *Vluus* (= *vlies*), dat *sune* (= *dat sien* = het gezicht) [1]) zijn kenmerkend voor de eigen taal van de schrijver, evenals de *o* van *grone, overvlodich*, de *ei* van *vleisch, heilen*, de substantieven zonder slot-*e*: die *steect* (= pijn), die *hitt* (= hitte), het ontbreken van *ge*: *swel* (= *gheswel*). Een enkele maal komt de Noordhollandse *ft* voor den dag (*kraft*). Naar het Oosten wijzen *caren* (= *coren* = braken), *gebraken* (= gebroken), *swevel* en het bovengenoemde *gemecht*. Dit alles maakt het waarschijnlijk dat de schrijver in Utrecht thuis was. Maar — zal men vragen — kan hij niet een Zuidnederlandse tekst afgeschreven hebben? Hij heeft toch ook de *Natuurkunde van 't Heelal* naar een Zuidelijk voorbeeld gecopieerd? Dat hij Vlaamse of Brabantse bronnen geraadpleegd of gevolgd heeft, is op goede gronden aan te nemen. Er is zelfs een duidelijk bewijs: de recepten voor „syrope van rosen" op fol. 35 (in de uitgave van 1941 op blz. 62) vindt men met dezelfde inhoud, maar zonder woordelijke overeenkomst, in de door De Vreese uitgegeven Recepten No. 53 en No. 54. Enkele Brabantse vormen (b.v. het hoofd *kemmen, ghelas* = glas; misschien ook vormen zonder intervokalische *d: gebayt* van baden) maken het mogelijk dat hij ook Brabantse recepten kende. Merkwaardigerwijze trof ik eenmaal een gediftongeerde *i* aan; nl. *spleyt* = splijt, imper. van het ww. *spliten* (fol. 47*v*). Er

1) De vorm *sune* was tot nu toe niet aangetroffen. Elders in dit hs. staat: „tghesien der oghen".

zijn ook Oostbrabantsche elementen als *vreysom* en *wasom,* terwijl *bestopden* milte aan Limburg doet denken. Dat alles wijst op compilatie uit teksten van verschillende afkomst. Dat hij evenwel een volledige tekst woordelijk gevolgd heeft, achten wij onwaarschijnlijk. Dan zou hem wel eens een Vlaams *up,* een infinitief met *e* (*te makene*), een *ou* in dr*ou*f, d*ou*ck e.d. ontsnapt zijn. Maar de doorslag geeft de typisch Noordelijke woordvoorraad. Wij kennen soortgelijke Vlaamse teksten, die hiervóór vermeld zijn, en daarin de telkens weerkerende woorden, waarvoor wij in onze tekst bijna zonder uitzondering het corresponderende aequivalent vinden: *borne* × *water*; *hanke* × *hoepe*; *corts* × *rede*; *huuf* × *huuch*; *zeem* × *honigh*; *slaep* of *tempel* × *dunninge*; *fledercijn* × *gichte*; *vede* × *manlijcheit*; *gansen* × *genesen*; *orboren* × *besighen*; *walken* (= kneden) × *bouwen* [1]); *claersen* × *claren*; *sugen* × *suken.*

Hoe is dan de boven aangeduide verscheidenheid te verklaren? Men zou kunnen denken aan taalmenging in een zo centraal gelegen plaats, een bisschopstad bovendien, met wisselende bevolking. Behalve overneming uit geraadpleegde bronnen kan er echter ook opzet in het spel zijn. Het viel mij op, dat de wisselvormen soms vlak bij elkaar staan. *Herne* is het Noordelijke woord voor het later algemeen geworden *hersene.* Op fol. 11 lezen wij: „dat sterct die *herne* ende maket goede *hersen* in allen menschen". Even verder, op fol. 12: „Nem pulver ende blaset in die *nese*; dat stopt tbloet ter *nasen*". Wanneer een afschrijver zich tot taak stelde, een tekst te normaliseren, of wanneer een auteur zijn eigen taal hanteert, dan zou dat ons een slordigheid lijken. De Middeleeuwer hield van zulke variatie, ook in zijn spelvormen. Ik herinner mij een aardige vergelijking met de Middeleeuwse houtsnijder, die in de mensen- of dierenkoppen aan een zelfde koorbank steeds naar verscheidenheid streeft.

Dat de Mnl. woordgeografie interessante gegevens kan putten uit een vergelijking van de Utrechtse teksten met soortgelijke en bijna gelijktijdige Vlaamse, is reeds duidelijk geworden uit de weinige opgesomde voorbeelden, die nog met verscheidene andere te vermeerde-

1) *bouwen* is, blijkens het gebruik van Yperman, ook Westvlaams.

ren zijn [1]). Daarnaast leveren ze enige lexicografische aanwinsten, aangezien nòch Verdam voor het *MnlW*, nòch H. Heukels voor zijn Plantennamen [2]) dit handschrift geraadpleegd heeft.

Averute (= *abrotanum*). De naam *averuit* komt nog voor (Heukels, blz. 28), maar als oude naam werd door hem, op gezag van Dodonaeus, slechts *averone* opgegeven [3]); het *MnlW* geeft *aefruy* en *averuy*.

Mercke of *merc*, synoniem van *eppe*, wordt nòch door Heukels, nòch door Van den Berg vermeld. Heukels (blz. 25) noemt echter wel een oude samenst. nl. *Joffrouwmerk* (ook in enigszins andere vormen).

Doder (= custuca) [4]) = warkruid, komt overeen met de moderne naam *doderkruid* (Heukels, blz. 81, waar het onder de oude namen ontbreekt. Verdam heeft het nergens aangetroffen).

Aurine (= centaurea) komt onder de zeer talrijke oude en nieuwe namen van deze soort bij Heukels (blz. 58-60) niet voor.

Beverswijn, dat herhaaldelijk voorkomt, is een volkseigen vervorming van *beversijn* (*Mnl HandW*). Het *MnlW* kent slechts het synoniem *beverscul*: daar wordt reeds verondersteld dat het ook een plantnaam is.

Scelwortel (= celidonia) [4]) ontbreekt bij Van den Berg; zie echter Heukels, blz. 62. Het *MnlW* kent als bijvorm *schelleworte*.

Peperraep is blijkbaar een vervorming in de volksmond van *peperradic*, dat Heukels (blz. 70) als een oude naam voor de mierikswortel vermeldt.

Levercruut komt ook bij Heukels (blz. 118) als oude naam voor, naast *leverbloeme* en *leverworte*. Het *MnlW* noemt slechts *leverbloeme*.

Billensaet. Het *MnlW* heeft slechts *billencruut*, als vervorming van *bilsencruut*. Heukels (blz. 123) geeft uit *Den grooten Herbarius* (a°. 1514) *bilsaet*.

---

1) o.a. *bouwelude* en in den *bouw*, *eemte* (mier), *keseling* (door Kil. „Sax. Sic. Holl." genoemd) en het voegwoord *thent* = *totdat*.

2) H. Heukels: *Woordenboek der Nederlandscht volksnamen van planten*. (Amsterdam — W. Versluys — 1907).

3) W. S. van den Berg (blz. 194) citeert uit het Brusselse *Herbarius*-hs: averone of iagerande.

4) De Latijnse naamsvormen zijn niet de officiële, doch die van het hs.

Dolre [1]) (= lolyum) [2]) = raaigras. Heukels (blz. 143) geeft als tegenwoordige en als oude naam *dolik,* bij Kiliaen *dolck* (wellicht drukfout voor *dolek*?). Hoe *dolre* daarmee samen kan hangen is niet duidelijk.

Papple (= malva) is een bekend woord (Heukels, blz. 149), maar ons handschrift onderscheidt *huuspappel* en *groetpappel,* „die men heet *hoemse*". Dit laatste woord, dat later terugkeert in *hoemswortel,* vindt men bij Heukels op blz. 16 onder het opschrift *heemst* (vgl. ook *MnlW* i.v.).

Almente of *alment* (= mentha) komt nòch in het *MnlW* nòch bij Heukels voor. Als samenstelling met *mente* kent Verdam alleen *hofmente* [3]). Daarnaast kent ons handschrift ook *rosment* (vgl. *rossement* bij Heukels, blz. 155) en *steenment,* dat bij Heukels niet voorkomt.

Steenclever of melloet (= mellilotum) [2]) = honigklaver. In de tekst staat: „oec heytment *coninx crone*". Heukels (blz. 154) vermeldt deze namen geen van beide onder de oude namen; onder de nieuwe namen geeft *steenklaver* en *steenkloover.*

Kaernote of *kaernenote* is een nergens elders aangetroffen vertaling van *nux vomica;* het reeds hiervoor genoemde werkwoord *caren* (= *coren* = braken) en het daarvan afgeleide *caringe* komen in deze tekst herhaaldelijk voor.

Mancopsaet (= papaver). Het *MnlW* kent *maencop* en *maensaet.*

Verkensvencoel wordt bij Heukels (blz. 178) onder de oude en de nieuwe namen genoemd, maar ontbreekt in het *MnlW.*

Berchpoley (= polium). Zie voor deze samenstelling met *poleye* (*MnlW*; Heukels, blz. 155) *WNT* XII, 3114.

Lamstonghe, synoniem van *bredeweghe* (= plantago) = weegbree. Eigenaardig is dat onder de tientallen namen die Heukels verzamelde (blz. 186-188) juist deze niet voorkomt; wel *lamsooren* en *schapetongen* in Utrecht en *schaapsooren* in Vlaanderen; daarnaast op veel

---

1) Aldus in het opschrift. De paragraaf begint met *olre,* waarbij waarschijnlijk een hoofdletter D weggevallen is.

2) Zie noot 4) op de vorige blz.

3) Ook Van den Berg (blz. 241) geeft als Nederlandse naam alleen *hofmente.*

plaatsen: *hondetong.* Wij vestigen ook de aandacht op de eigenaardige, volkseigen omzetting *bredeweghe* uit *weghebrede,* die intussen reeds bij Verdam vermeld is.

Peperwort (= *rafanus*) [1]) = radijs. Heukels (blz. 208) geeft dit woord niet onder oude of nieuwe benamingen. Zie echter *MnlW* i.v. peperradic.

Zukarey of weghenwise. Een aardig bewijs hoe oud de volksetymologische vervorming van *cichorei* reeds is. De andere naam is wel in het *MnlW* (i.v. wegewise) opgenomen, maar Heukels (blz. 67) kent onder de oude en nieuwe namen slechts *weghewaert* (*wegenwaart, wegenwachter*). Als Latijnse naam geeft ons handschrift niet *cichorium,* maar de dichterlijke naam: *sponsa solis.*

witgummi (= *sercocolla*) troffen wij in geen woordenboek aan.

serpentine (= *serpillum*) [1]). Bij Heukels (blz. 190) komt dit woord voor als naam voor een andere plant; bij Van den Berg (blz. 263) weer voor een andere (= *hertstonghe*). Het *MnlW* kent *serpentine* alleen als naam van een steen.

fiolenbloem. Onder dit hoofd komt als afleiding het nog niet opgetekende woord *fiolaet* voor, een stroop, die ook met de samenstellingen *zukerfyolaet* en *syroepfyolaet* genoemd wordt.

Uit het verdere deel van het handschrift noemen wij nog als plantennamen *lubbesteec* (*MnlW* alleen *lubbestekel* en *lubbestock*), *roeloke* (= *tormentilla*) en wellicht *bocsbloet,* dat in een recept (fol. 32v) tussen plantennamen voorkomt. Een raadselachtig woord is *hennenkerse* (fol. 49) voor herderstas (*bursa pastoris*).

Deze teksten brengen, behalve de plantennamen, nog enige lexicografische aanwinsten. Van het reeds genoemde *dunninc* = slaap van het hoofd kende Verdam geen enkele bewijsplaats. Het was hem bekend uit de *Teuthonista,* het Middelnederduits, terwijl hij schrijft: „Nog heden is *dunegge* in Overijssel de gewone benaming." De vele plaatsen in dit handschrift zijn dus welkom.

Een ander woord dat het *MnlW* zonder bewijsplaats opnam, is de ziektenaam *vreissem.* Deze vindt men op fol. 26v: „Dit cruut nuch-

1) Zie noot 4) op blz. 130.

teren ghegheten verdrijft dat vreysom ende slinct ghezwollen vreysom."

Een aardige vondst is ook het werkwoord *vrewen* = van koude verstijven. Het *MnlW* kent één plaats van *vervrewen*, „maar een ww. v r e u w e n ... is nergens gevonden." Het komt in dit handschrift op twee plaatsen voor: Dit cruut ghedroncken mit wine en laet dat lichaem niet vrewen (fol. 16). — „Mit dien water wrijf die ghevrewet is, hi sal ghenesen" (fol. 18).

Het woord *boemwol* = pluksel van katoen ontbreekt in het *MnlW*, maar daar het opgenomen is in het *HandW* zijn er dus reeds meer plaatsen opgetekend. Dat zelfde geldt voor *hons appetit* = razende honger, dat slechts het *HandW* onder *honthonger* vermeldt.

Versmert = ontveld kan men bij Kiliaen vinden, maar het *MnlW* kent maar één plaats uit Maerlant, waar het „bezoedeld" schijnt te betekenen. Ons handschrift heeft een duidelijke plaats: „Is dat kijnt versmert erghent, nem subtile blomen van ghersten mele" etc. (fol. 46).

Enige afleidingen en samenstellingen, toevallig nog niet aangetroffen, zijn, behalve de reeds genoemde: *swiminghe* (*MnlW swimel* en *swimelinge*), *caringhe* (= het braken) en *blootcaringhe* (= bloedspuwing), *hantevel, ghesproet* (= sproeterig), *vleysesode* (= vleessap).

Met ongewone betekenis noteerden wij: *droefheyt der oeren* (= hardhorigheid; het *MnlW* kent slechts de betekenis: troebelheid); *regioen* „omtrent den regioen vander leveren" (in het *MnlW* slechts de betekenis: landstreek); *regeren* = medisch behandelen: „men sal den zieken regeren als in cotidiaen" (fol. 51; vgl. *'t regiment der ghesontheit*).

Andere vreemde en bastaardwoorden uit deze vaktaal zijn: *secundine* („Secundine dat is die humoer die in der moeder blivet als die vrouwe van kijnde gheneset" fol. 8); een mij niet duidelijk *passarien* („van passarien ter medicinen", in een opschrift op fol. 30), *gespumeert*, gezegd van honing, en *collys* („dat sop van eenre hennen of dat collys daer af", fol. 50).

Ten slotte noemen wij nog enige woorden, waarvan de verklaring mij twijfelachtig lijkt, of waarin de betekenis mij duister gebleven is:

fol. 12v: „Nem dijsel ende scone *breke* ende sietse in wijn ende drinc dat."

Vermoedelijk is met *breke* de steenbreke (*saxifraga*) bedoeld, maar deze afkorting is in het *MnlW* niet vermeld.

fol. 17v. „Ziede ment in water ende azijn ende maec daer in een doec nat ende lechen heet op die maghe of *ette* die mente in wermoes."

Een werkwoord *etten* (causatief van *eten*) = doen eten past goed in het verband, maar in het Mnl., en nog in Westfriesland, komt het uitsluitend voor in de betekenis: doen afgrazen.

fol. 31v. Opschrift: „Water ter gheesten ziecheyden van binnen ende ter krancheit der *ruueren*" (afgedrukt in de tekst als ruveren). Dit woord heb ik nergens aangetroffen, evenmin als *gleyen* in de volgende passage:

fol. 50. Bi urine die gheelachtich is of roedachtich ende vet ende die inden rinc een luttel *gleyt* of omtrent den rinc een luttel doncker is".

Van de juistheid van deze lezingen heb ik mij overtuigd door de uitgegeven teksten met het zeer duidelijke handschrift te collationneren. De zinstorende fouten bleken niet talrijk. Alleen waren herhaaldelijk *c* en *t* verwisseld, b.v. *scadelike* voor *stadelike, scamine* voor *stamine* (= zeefdoek, zie *MnlW* i.v.). Mijn collatie (nl. van de tweede publicatie) is afgedrukt in het opvolgende nummer van het bovengenoemde *Pharmaceutisch Weekblad.*

Utrecht, Sept. 1941 C. G. N. DE VOOYS

SPARSA (II)

K a r b a s. Over dezen scheepsnaam schreef ik in den 57sten jaargang (blz. 57-62) van dit tijdschrift. Het is geen omzetting van *barkas,* maar een ontleening aan Russisch *kárbas* (waarnaast *kárbaz*), dat zelf ontleend is aan Finsch *karvas*: „boot". Op blz. 58 leest men: „naast *kárbaz* hoort men ook *karbáz* met het accent op de tweede lettergreep, bepaaldelijk in Transbaikalië" en op blz. 59: „de *karbáz* van Transbaikalië (is) een „parom" d.i. een praam of pont". In den gewonen vorm *karbas* geschreven vond ik dit woord in de Russische vertaling (door H. Ruhe en A. Wolff; Berlijn 1891) van het bekende werk van den Amerikaanschen journalist George Kennan over Siberië op blz. 293 in het begin van het 12de hoofdstuk, getiteld: „Een tocht door Transbaikalië", waar sprake is van het overzetten over een rivier door middel van zoo'n *karbas,* die aan den overkant lag en welks veerman sliep, weshalve de reizigers luidkeels moesten schreeuwen: *karba-a-a-s*! *karba-a-a-s*! met het accent op de tweede lettergreep, terwijl dit elders in Rusland op de eerste valt.

Aan het slot van het artikel kwam ik, naar aanleiding van Finsch *karvas*: Russisch *karbas,* te spreken over de verhouding van Finsch *laiva* en Litausch *laivas* „boot, schip"; het eerste is aan het laatste ontleend (en niet andersom), niet alleen volgens K. Buga, maar ook reeds volgens Vilh. Thomsen in diens verkeerdelijk door mij ald. in noot 2) aangehaalde werk, dat dus in noot 3) zou moeten staan, terwijl noot 2) met datgene waar zij op slaat zou moeten vervallen.

K a v i a a r. Het oudste voorbeeld van het gebruik van dit woord in onze taal is volgens het *WNT* uit het jaar 1595, dus uit het eind der 16de eeuw. Men vindt die bewijsplaats bij Van Zuiden, *Bijdragen tot de kennis van de Hollandsch-Russische relaties in de 16de-18de eeuw,* blz. 8. De wellicht oudste vermelding van dit woord in onze taal, die tot het einde der middeleeuwen teruggaat, vindt men in *'t Voyage* van Mher Joos van Ghistele, gedaan in de jaren 1481-'85, al werd het werk eerst in 1557, 32 jaar na 's schrijvers dood, uitge-

geven. In Bouck VIII, Cap. VI leest men daar: „In de voorzeyde twee rivieren vangt men zo veel Stueren dat men van den Kyten maect een spyze oft zwarten Caes ware oft dier ghelijcke, de welcke men in verden landen te coope voert tot Roomen ende al Italien duere, ghenaemt *Caviare* ende is een zonderlinghe spyze, men eetse met der olyen van oliven".

K i p p i g. Dat *kippig*: „bijziende" van *kip*: „hoen" komt, wordt nu wel algemeen aangenomen, zie het *WNT* VII, 3134. Niet altijd evenwel heeft men dit zoo grif willen toestemmen. Zoo schreef Franck in zijn *Etym. Wdb.*: „Eerst in het Nnl., van duisteren oorsprong" en Verdam in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Taal,* blz. 162 verklaarde zich beslist tegen de bovengenoemde afleiding die hij voor volksetymologie hield: „*Kippig,* een volksuitdrukking voor „slecht van gezicht", is door het volk in verband gebracht met *kip,* al geeft dit ook geene verklaring van den term; in werkelijkheid zal het wel een woord zijn, verwant met het mnl. *kipen,* bekend in de uitdrukking *kipen ende kapen,* d.i. rondkijken en op de loer liggen" en in het *MnlW* III, 1445 leest men i.v. *Kipen:* „Zich moeite geven, zijn best doen, zich inspannen. Misschien ook is de bet.: turen, staren, op de loer liggen, en dus synon. van *capen,* waarmede het allitereerend verbonden voorkomt. Is dit zoo, dan zou van dit woord kunnen komen nl. *kippig,* d.i. bijziende, eig. starende, turende". Hier drukte Verdam zich dus wel iets voorzichtiger uit omtrent deze afleiding van mnl. *kipen,* die eigenlijk reeds van E. Laurillard afkomstig is (*Navorscher* 29, blz. 575), doch die door Beets in het Woordenboek terecht als „onwaarschijnlijk en onnoodig" wordt verworpen.

In dit verband is het misschien niet geheel van belang ontbloot er op te wijzen, dat er in verschillende Slavische talen een verband bestaat tusschen het woord voor: „kip" en de benaming van gebreken aan het oog. Zoo wordt de zoogenoemde „nachtblindheid (hemeralopie)", een oogziekte, waarbij het gezichtsvermogen bij daglicht normaal, maar in de schemering en bij lamplicht sterk verminderd is, in het Russisch, Poolsch en Servisch *kipsche* of *kippige blindheid* (Russ. *kurinaja, kurjač'ja slepota*; Poolsch *kurza ślepota*; Serv. *kokošinja slepoća*) genoemd, omdat de kippen voor donker op stok gaan. En in

het Tsjechisch en het Polabisch (het in de 18de eeuw uitgestorven Elbe-Slavisch) is het woord voor „kip" een afleiding van het bnw. „blind" (Tsjechisch *slepice*; Polabisch *slëpaića)*, zooals Miklosich in zijn *Etym. Wtb. der Slavischen Sprachen* zegt: „wenn es richtig ist, der name beruhe auf den halbgeschlossenen augen des thieres: č. od mhouráni očima, jako slepý činivá)"; vgl. Grieksch *μύωψ*, Fransch *myope,* Ndl. bijziende, van Grieksch *μύω*: „(de oogen) sluiten, luiken".

Ten slotte vergelijke men voor *kippig*: „bijziende", „kortzichtig" als tegenstelling van „verziende" de volgende plaats in het tweede bedrijf van de tragedie *Smert' Ioanna Groznago* (De dood van Iwan de Verschrikkelijke) van A. K. Tolstoj, waar Iwan tot Boris Godunow zegt:

Ne na den' ja, ne na god ustrojaju
Prestol Rusi, no v dolgotu vekov;
I čto v dali provižu ja, togo
Ne videt' vam *kurinym* vašim *okom.*

(Niet voor een dag, niet voor een jaar bouw ik
Den troon van Rusland, maar voor lange eeuwen;
Wat ik vooruitzie in de verte, dat
Kunt gij niet merken met Uw *kippenoog.*)

L a z a r e t. In Van Haeringen, *Suppl.* leest men naar aanleiding van dit woord het volgende: „It. *lazzaretto* is wsch. een contaminatie van *Nazaret* en *Lazaro*: op een eiland bij Venetië lag in de 15e eeuw de kerk *Santa Maria di Nazaret,* die tot pesthuis was ingericht; vandaar it. *nazareto,* dat later naar *Lazarus,* den schutspatroon der leprozen is vervormd", waarbij wordt verwezen naar de desbetreffende artikelen van de Romanisten Spitzer en Nyrop. Ik zou naar aanleiding hiervan de vraag willen doen, of tot de vervorming van *nazareto* in *lazareto* ook niet kan hebben bijgedragen een eigenaardigheid van het Venetiaansche dialect, dat somtijds wisseling van *n* en *l* aan het begin van een woord blijkt toe te laten. In Boerio's *Dizionario del dialetto veneto* vond ik daarvan de volgende voorbeelden: *lumero* voor: *numero* (getal); *lanfa* voor: *nanfa* (oranjebloesemwater); en omgekeerd: *ni(n)ziol* voor: *lenzuolo* (beddelaken).

Levertraan. In het *WNT* wordt van dit woord geen oudere bewijsplaats gevonden dan uit de 19de eeuw, nl. uit het *Nederlandsch Handelsmagazijn of Algemeen zamenvattend woordenboek voor handel en nijverheid,* dat te Amsterdam in 1843 verscheen. Dat het reeds in de 17de eeuw gangbaar was, blijkt uit een meer dan twee eeuwen oudere plaats bij S. Muller Fz., *Geschiedenis der Noordsche Compagnie,* blz. 69: „Moscovitse, robben en berger *leuertraen*" (a°. 1636).

Lichtekooi. Over de etymologie en de vermoedelijk oorspronkelijke beteekenis van dit woord zie men het *WNT* VIII, 1960 vlg., Van Haeringen, *Suppl.* alsmede Heeroma in den 61sten jaargang (blz. 98-99) van dit tijdschrift. De laatste wijst het woord reeds aan in het midden der 16de eeuw, terwijl de aanhalingen die het Woordenboek van het gebruik van het woord geeft niet verder teruggaan dan tot het begin der 17de eeuw. Aan het slot van het woordenboeksartikel leest men de volgende Aanm.: „Ongewoon is het gebruik van *lichtekooi* in toepassing op een man", waarbij als bewijsplaats dient een citaat van den Bruggeling Prosper de Vynck uit zijn werk *Wekelyck Vermaeck, geseyt Evangelischen Raedsman* (1, blz. 37), dat te Brugge in 1645 verscheen: „Lichte koy, pampiere vriendt".

Naar aanleiding hiervan is het misschien niet zonder belang er hier op te wijzen, dat het woord *lichtekooi* als mannelijke eigennaam, vermoedelijk oorspronkelijk als scheld- of spotnaam die tot familienaam of van kon worden, reeds in de middeleeuwen voorkomt, waardoor het woord *lichtekooi* dus reeds als middelnederlandsch beschouwd kan worden. In den *Inventaris van het archief der stad Hoorn,* uitgegeven door C. J. Gonnet en R. D. Baert de la Faille, leest men in de Regestenlijst onder de n°s 857-859 het volgende over zekeren schipper *Jacob Gerytz. Lichtekoey* in den jare 1474: „857. Zonder datum (vóór 10 Juli en 3 Aug. 1474). Schipper *Jacop Gheritz.* (*Lichtekoey*) beklaagt zich bij den rijkdom van Hoern over de behandeling door het gerecht der stad, dat hem blijkens den brief van 3 Aug. 1474 tot het voldoen van eene schuldvordering heeft veroordeeld. 858. 1474 Juli 10. Hoern schrijft aan Jaen Litla en Hilko Stinna, in den Lemmer, dat het weigert aldaar met zekeren (*Jacob Gerytz.*) *Lichtekoey* dag te houden, aangezien deze zonder reden de stad zijne vijandschap

heeft aangekondigd. 859. 1474 Augustus 3. Hoern verzoekt Douwe „hoeftscip" (hoofdling) te Franeker, *Jacob Gerytz. Lichtekoey* in zijn gebied gevangen te nemen en te houden, aangezien hij de stad zijne vijandschap heeft aangekondigd, na door het gerecht te zijn veroordeeld, om een priester van Stienwijkerwoud zijne schuld te voldoen."

Zou deze schipper uit het Noorden van ons land (of een zijner voorouders) dien eigenaardigen bijnaam te danken (of te wijten) kunnen hebben aan een eigenaardige wijze van loopen, had hij „zeemansbeenen", zoodat hij min of meer wijdbeens liep? Men denke aan Plantijn's *„gerdegaten, gerdekoyen:* de beenen te wijt van een setten int gaen. Marcher tortuement et entreouvrant trop les jambes. Varicare, vel varicari"; bij Kiliaen: „incoxare" en bij hem niet zooveel verschillende van *„gherde-beenen.* Varicare, varicari: crura divaricare, vel diducere". En zou hier de (onschuldige) oorsprong misschien kunnen liggen van de latere ongunstige vrouwelijke beteekenis van het woord? Men zou hierbij dan van de opvatting uit moeten gaan, dat *lichtekooi* eigenlijk beteekent: „iemand die (bij het loopen) de *kooi* (d.i. den aars, het achterste) (op)*licht*", wat evenwel toch misschien niet zoozeer van toepassing kan geacht worden op den gang, de wijze van loopen van schippers en zeelieden. Maar het woord *lichtekooi* laat nog een tweede opvatting toe, zooals men in de bovengenoemde woordenboeken kan lezen en welke door Heeroma zeer aannemelijk is gemaakt door te wijzen op den 16de-eeuwschen versregel: „een hoerken of een *licht kooiken*", t.w. die van: „lichtzinnig, losbandig persoon". Zou dit ten slotte misschien niet veeleer ook de beteekenis kunnen zijn van den naam van den in 1474 gesignaleerden, door het gerecht veroordeelden schuldenaar *Jacob Gerytz. Lichtekoey*? En zou die „lichte-koy, pampiere-vriendt" bij Prosper de Vynck ook niet een soort van „losbol", „lichtmis" of erger zijn geweest, die te voren genoemd wordt:

„Twiste-voeder, dobbel-grondt,
Beurse-luyser, valsche-mondt,
Sacke-vulder, penningh-dief,
Penne-splijter, nestel-brief"?

L u i l a k. Over den oorsprong van dit nog altijd raadselachtige woord, dat in de 17de eeuw en ook nog later *luie lak* luidde, kan ik

niets nieuws in het midden brengen. „Wat ook de oorsprong van het tweede lid moge zijn", zegt Van Haeringen in zijn *Suppl.*, „de alliteratie met het eerste lid heeft wsch. bij de vorming meegewerkt en zeker de verbreiding bevorderd." In dit verband zou ik willen wijzen op de variant *luilap*, die niet vermeld staat in het *WNT* en die ik ook in geen enkel ander woordenboek heb aangetroffen. Een bewijsplaats vindt men in het werkje van J. A. Brand, *Nieuwe en Nauwkeurige Reisbeschryving van 't Mark Brandenburg, Pruissen, Courland, Litthauwen, Lyfland, Pleskovien, Groot-Naugardien, Tweerien en Moscovien* (Utrecht 1703), blz. 242: „De Stad Plescouw (*Pskow*)... is wel bevolkt, hoewel 'er ook niet weinig *luilappen* en lediggangers langs de Straten lopen, die ons dikwils zoo omcingelden, en met neus en mond zoo sterk aanzagen, dat wy qualijk de Straat gebruiken, en voortgaan kosten."

Het zou verleidelijk zijn *luilak* te verklaren als een contaminatievorm uit *luibak* en *luilap*, indien het oude *luie lak* het niet verbood, althans niet tot voorzichtigheid maande. *Luilap* is misschien ook wel de jongste vorm van de drie, vgl. het jongere Osnabrücksche *schubbelappe* naast het oudere Nederduitsche *schubbejack*, Nederlandsch *schobbejak* (zie *D.Wtb.* IX, 1818). Toch is *luilap* (a⁰. 1703) niet zooveel later aangetroffen dan *luibak* bij v. Winschooten, *Seeman* (a⁰. 1681) en zelfs *luilak* of *luie lak* schijnt niet ouder dan de tweede helft der 17de eeuw (*WNT* VIII, 3240). Synoniemen zijn verder: naast *luibak* het eveneens bij v. Winschooten, *Seeman* (a⁰. 1681) voorkomende *luiwagen*; en naast *luilap* het eveneens sedert omstreeks 1700 aangetroffen *luiwammes* alsmede in de eerste helft der 19de eeuw (Van Moock) *luibuis* en het Antwerpsche *luibroek* (Cornelissen en Vervliet).

M a l e f ij t. In een elders verschenen mededeeling [1]), getiteld *Over een naam van het stormvogeltje: malefijt*, kon ik op geen oudere bewijsplaats wijzen dan die, welke ik vond in de *Handleiding tot het practicale of werkdadige gedeelte van de Stuurmanskunst* van Cornelis Pietersz., te Amsterdam in 1779 verschenen. En ook een volgende mededeeling [2]) onder den titel *Malefijt: Portugeesch malfeito?*

1) *Med KA, Lett*, Dl 83, Serie A, n⁰. 4 (Amsterdam 1937).
2) *Med KA, Lett*, N R, Dl 2, n⁰. 13 (Amsterdam 1939).

moest ik besluiten met de woorden: „Blijft alleen een lichte bevreemding dat het woord betrekkelijk zoo laat is aangetroffen". Want een woord dat men zou meenen ontleend te zijn aan de taal der Portugeesche zeevaarders verwacht men eerder sedert het einde der 16de of desnoods in het begin der 17de eeuw aan te treffen dan eerst in de tweede helft der 18de eeuw. Thans ben ik in staat zoo'n oude bewijsplaats aan te halen [1]). In den *Spieghel der Australische Navigatie* [2]) door Jacob Le Maire leest men in dato 24 November 1615: „Door dit onweder saghen wy veel groote en cleene Meeuwen op het water. *De Malefiten tickten int water ghelijck Jan Huyghen schrijft;* ontrent den noene claerdet op, en sagen een groote Walvisch by het Schip." In de werken van Jan Huyghen (van Linschoten), waarin ik ook reeds vroeger had gezocht, is het mij niet gelukt den naam van het vogeltje te vinden [3]), maar zelfs voor het geval dat men hier te doen mocht hebben met een lapsus memoriae van Le Maire, dan zou daar toch, dunkt mij, althans uit blijken, dat voor het gevoel van dien zeevaarder het woord tot den tijd van Jan Huyghen (van Linschoten), den leerling der Portugeezen, teruggaat, waarmede men dus in het laatste kwart der 16de eeuw zou zijn gekomen en waardoor de Portugeesche oorsprong er nog des te aannemelijker op zou worden.

De hier voorkomende meervoudsvorm *malefiten* (1615) is natuurlijk identiek met de *malefieten* of *malefijten* van Cornelius de Jong (1792) en met de *mallevieten* van Cornelis Pietersz. (1779); *malefijten* staat voor *malefeiten* (vgl. de jongere verlenging *malefeiters* (1875)), welks enkelvoud *malefeit* m.i. ontleend kan zijn aan Portugeesch *malfeito*: „die (den storm) oproept", zooals ik in mijn tweede mededeeling meen aannemelijk te hebben gemaakt.

Ten slotte wil ik er nog even op wijzen, hoe aanschouwelijk hier

---

1) Ik dank deze aan de vriendelijkheid van den heer J. Kikkert, oudste en eerste assistent bij de redactie van het Woordenboek der Nederlandsche Taal, die haar vond bij het verzamelen van het materiaal voor het woord *Tikken.*

2) Uitgegeven als derde stuk (met afzonderlijke pagineering) in de *Nieuwe Werelt anders ghenaempt West-Indien* (Amsterdam 1622): blz. 15*a*.

3) Naar hij zoo vriendelijk was mij mede te deelen, is ook Professor J. C. M. Warnsinck den naam niet tegengekomen bij zijn bewerking van Linschoten's *Reysgheschrift* voor de werken der Linschoten-vereeniging (1939).

het over het water loopen van deze vogeltjes in den woedenden storm is uitgedrukt: *De Malefiten tickten int water,* welke woorden als 't ware een parallel vormen met die van den Engelschen zeevaarder Dampier in zijn *Voyages* (a°. 1703): „As they fly ... they pat the Water alternatively with their Feet, as if they walkt upon it", aan welke laatste eigenaardigheid zij door de vergelijking met den apostel Petrus volgens de Engelsche zeelieden den naam *petrel* te danken hebben, een volksetymologie, zooals ik in mijn eerste mededeeling meen aangetoond te hebben, aangezien *Peter* hier oorspronkelijk niet de naam van den apostel, maar van den duivel is.

M a m m o u t h. In een elders gepubliceerde mededeeling [1]), getiteld *De naam van den mammouth,* heb ik de aannemelijkheid betoogd, dat in de historische spelling van dit woord de *th* ontstaan zou kunnen zijn uit de *th* van den *Behemoth,* waarmede de geleerde wereld in de 17de eeuw den voorwereldlijken olifant (*Elephas primigenius*) in verband bracht (Byron laat *mammoth* en *Behemoth* nog op elkaar rijmen). De spelling met *ou,* die in alle Europeesche talen — behalve het Engelsch — is overgegaan — of met *u* in die talen, welke de *ou-* of *oe*-klank zoo schrijven —, berust op een foutieve schrijfwijze voor *on,* welke men vindt in den eersten druk van het bekende werk van den Amsterdamschen burgemeester Nicolaas Witsen *Noord en Oost Tartarye* uit het jaar 1692, waar men op blz. 472-473 den vorm *mammout* leest voor den Russischen vorm *mamont.* En ten slotte wees ik er op, dat deze vorm in het Russisch door paragoge van een *t* moet zijn vervormd uit een ouderen vorm *mamon,* in oorsprong de naam van den Nieuw-Testamentischen *Mammon,* doch met de beteekenisnuanceering welke die naam (*mamon, mamona*) in sommige Slavische talen, met name het Klein-Russisch of Oekraiensch en het Poolsch, heeft gekregen t.w. die van „booze geest, onheilbrengende verschijning, schrikaanjagende gestalte, monstrum".

Volgens Brückner in zijn Etym. Wdb. der Poolsche taal [2]) wordt *mamut* (uit Duitsch *mammut,* dat op Witsen's *mammout* teruggaat) in het Poolsch zoowel gebezigd voor een „zwierz", als ook voor een

1) *Med KA, Lett,* Dl. 63, Serie A, n° 12 (Amsterdam 1927).
2) *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Krakau 1927).

„człowiek kopalny", d.w.z. zoowel voor de overblijfselen van een fossiel dier, als ook voor die van een fossiel mensch. Zijn deze meer uitgebreide beteekenissen — die ik evenwel in geen enkel ander woordenboek aantrof — juist, dan zullen zij allicht ook eigen geweest zijn aan den oorspronkelijken Russischen vorm *mamon*. En dan is het misschien in dit verband niet van belang ontbloot voor de oudste geschiedenis in Rusland van de oorspronkelijke benaming *mamon* hier te wijzen op de volgende plaats in Cornelis de Bruyn, *Reizen over Moskovie door Persie en Indie* (Amsterdam 1714), blz. 79*a*. De bekende reiziger en schrijver is daar op de Wolga op reis van Kazan naar Astrachan en bevindt zich op 12 Mei 1703 ten Noorden van Samara: „Ten 10 uren zagen wy ter slinke zyde in de vlakte van 't geboomte eenen hoogen ronden bergh, waer op aen twee zyden tot boven toe maer eenigh geboomte stont. Men noemt hem *Sariol Kurgan* (lees: *Sariof Kurgan* d.i. *tsarengrafheuvel*). Het byzondere, dat ik hier kon vernemen, was, dat de Russen wisten te vertellen, dat daer een Koning (anderen zeggen een Tatarisch Keizer, genaemt *Mammon*) zoude begraven zyn: die weleer met 70 Koningen uit Tartarie den Wolgastroom was opgekomen, om geheel Ruslant te overweldigen. Dat deze Vorst hier gestorven zynde, zyne soldaten, die hy in grooten getale met zich gebragt had, in hunne stormhoeden en schilden zoo veel aerde tot zijne grafstede aenbragten, dat deze berg daer uit zoude gerezen zyn." Een Tartarenvorst — koning of keizer — die den naam *Mammon* heeft gedragen, heb ik nergens kunnen vinden; de groote Russische encyclopedie van Brockhaus-Efron spreekt op *Tsarew Kurgan* (dl 37, blz. 803) slechts van „een zekeren machtigen tsaar" (po prikazaniju nekoego mogučestvennago tsarja). Aan den bekenden *Mamaj*, die in 1380 de nederlaag leed op het Snippenveld (Kulikowo pole) bij den Don tegen den Moskovitischen grootvorst Dmitrij Donskoj, valt hier niet te denken, aangezien *Mamaj* eenige jaren later niet aan de Wolga, maar te Kaffa op de Krim zijn leven eindigde. Zou het woord *Mammon* voor dezen legendarischen Tataarschen vorst (*tsaar*) in dezen vermoedelijk zeer ouden grafheuvel (*kurgan*) aan de Wolga hier niet gebezigd kunnen zijn in de door Brückner nog aan Poolsch *mamut* toegekende beteekenis van „człowiek kopalny" d.i. een fossiel mensch, zooals een „zwierz

kopalny" d.i. een fossiel dier als bepaaldelijk de *Elephas primigenius* of *mammouth* (*mammoet*) gevonden wordt in de hooge oevers der Siberische rivieren?

M a r m e l a d e. De oudste bewijsplaats van dit woord, dat bij Kiliaen in den vorm *marmelaete* voorkomt, in het *WNT* is uit de Antwerpsche *Spelen van Sinne* van 1562. Een een kwart eeuw oudere plaats vindt men in den *Inventaris van het oud-archief der stad Middelburg* door J. H. de Stoppelaar onder n^{0}. 1593 uit het jaar 1536: „Brooden zuykers, *marmeladen,* zuyckaden ende diergelycke properteyt".

R. VAN DER MEULEN

(Wordt vervolgd)

EEN BLIKKEN DOMINEE

Een aanvulling op Dr. V. d. Meulen's verklaring van bovenstaande uitdrukking vond ik in „Tim's Herinneringen" van Dr. Aeg. W. Timmermans (A'dam, 1938, p. 256). De schrijver vertelt hier, hoe hij als gymnasiast door Willem Kloos, die toen op de H.B.S. ging en die hem van de lagere school oppervlakkig kende, werd nageroepen.

> „Hij (Kloos) riep „blikke", omdat hij gehoord had, dat ik Dominee moest worden — beware! — en er toen in Amsterdam een soort marktprediker met een groote tractaatjestrommel — er werden toen ook wel oblieën in trommels gevent — rondliep, hevig stampende met de dikke stok, waar hij op voortstrompelde, die in de wandeling — inderdaad! — „blikke Dominee" genoemd werd."

Hieruit blijkt dus, dat er in Amsterdam omstreeks 1875 een dergelijk straattype rondliep als op het eind van de eeuw in Rotterdam, met dit verschil echter, dat de eerste wèl een soort oefenaar was. Timmermans schijnt overigens het adjectief „blikken" in verband te brengen met 's mans tractaatjestrommel.

Dr. V. d. Meulen's meening, dat deze uitdrukking niets met orthodoxie en stijfheid te maken heeft, vindt in het bovenstaande een duidelijke bevestiging.

G. KAMPHUIS

BUCHANAN EN VONDEL'S JOANNES DE BOETGEZANT

De Gentse, niet Leuvense [1]) oud-hoogleeraar en Leidse hoogleeraar, J. M. Schrant [2]), Van Lennep [3]) en de W.B. IX, 687 vlg. trachtten op goede gronden de gewijde en profane schrijvers aan te geven, onder wier invloed Vondel in zijn heldendicht *Joannes de Boetgezant,* bewust of onbewust werkte. De W.B. IX, 980 merkt van Schrant op: „Zijn uitvoerige aantekeningen hebben vooral waarde door het opgeven van vele plaatsen uit de H. Schrift ter verklaring van het gedicht." Die aantekeningen werden door de W.B. dan ook alle overgenomen. Verder wijst de W.B. t.a.p. nog op invloed van G. Buchanan: „Ook herinneringen aan Buchanan's Joannes zijn in Vondel's Boetgezant te vinden." Die herinneringen heeft Schrant genoteerd, maar ze werden in de W.B. weggelaten.

De verhouding van Vondel tot Buchanan in het algemeen en in het bizonder tot diens *Jephthes* heeft Dr. A. J. de Jong in zijn kort geleden verschenen uitgave van Vondel's Jeptha, uitvoerig en inzichtelijk uiteengedaan [4]). We zouden daaraan nog kunnen toevoegen, dat Vondel in het *Berecht van de Salmoneus* zich tegenover de tegenstanders van bijbelspelen o.a. beriep op het voorbeeld van Buchanan. Eveneens dat Vondel al vóór 1640 nagenoeg het hele laatste toneel van Buchanan's *Jephthes* vertaalde met het opschrift: Uit Buchanan's Jephta. Dr. W. de Vreese drukte heel die vertaling met de oorspronkelijke tekst van Buchanan af achter zijn artikel over het Petersburgse hs. van Vondel's Tasso-vertaling in *Med VA,* 1911, blz. 113-152 [5]). Prof. Molkenboer wees er nog op, dat Vondel de naam van zijn held weer Jeptha spelde naar het voorbeeld van

1) WB. IX, blz 980.
2) *Joannes de Boetgezant,* Leiden, 1840.
3) *De Werken van Vondel,* X, 21 vgl.
4) *Vondel's Jeptha,* Pantheon-serie [1940], blz. 8 vlg.
5) Zie Sterck, *Oorkonden over Vondel en zijn Kring,* Bussum, 1918, blz. 92.

de Engelse humanist [1]). Ook nog is Vondel bij Buchanan in de leer gegaan voor de Horatiaanse versmaten van zijn *Harpzangen* [2]).

Wat nu de verhouding van Vondel's *Boetgezant* tot Buchanan's *Baptistes* betreft, Vondel vermeldde dit treurspel van de Schotse schrijver in zijn *Berecht van Salmoneus* naar diens *Jephthes*. Voorzover mij bekend heeft Schrant in zijn uitgave van de *Boetgezant* er het eerst op gewezen, dat Vondel Buchanan's treurspel heeft benut [3]). In zijn verklaringen heeft hij een paar malen het heldendicht met het schooldrama vergeleken [4]).

Om met zekerheid de verhouding van Vondel's episch gedicht tot Buchanan's drama te bepalen is het nodig meteen te onderzoeken of en in hoeverre Vondel de Nederlandse bewerking benut heeft, die Jeremias de Decker van Buchanan's stuk heeft gemaakt. Schrant heeft een enkele maal Vondel's werk met het stuk van De Decker vergeleken (V, 597), maar is verder op de verhouding van Vondel tot Buchanan en/of De Decker niet ingegaan. De Decker's vertaling dateert van 1652, en werd in 1656 door J. Kolom uitgegeven; in 1659 verscheen er een tweede editie van. Vondel was met het werk van De Decker bekend. Hij noemde hem, vertelt Brandt, een dichter „van een cierlijke netheit." Vondel's *Klinkdicht voor de keuze van zijne Heiligheid Alexander VII* (1655) is een reactie op De Decker's *Op de keuze van syne Heyligheyd Alexander den Sevenden* [5]).

Om Vondel's verhouding tot Buchanan en/of De Decker te bepalen is het nodig De Decker's vertaling met het origineel te vergelijken en daarna Vondel's *Boetgezant* met beide [6]).

---

1) *Vondelkroniek*, 1941 (12) blz. 116. In de latere edities van Buchanan, in die De Jong en in die ik zelf gebruikte (resp. van 1609 en 1715) is de spelling echter Jephthes.

2) Ibid. 1932 (3) blz. 179-180; — W.B. VIII, blz. 980.

3) t.a.p. blz. XV.

4) Bij Boek V, vs 84, 207 en 518.

5) *Vondelkr.* 1933 (4) 35.

6) Dr. Karsemeyer heeft in zijn dissertatie *De Dichter Jeremias de Decker* Amsterdam 1934, blz. 109-118 een onderzoek ingesteld naar de verhouding van het werk van De Decker met dat van Buchanan. Hij heeft daarin hoofdzakelijk de verandering in bouw aangewezen. Voor ons doel is een gedetailleerde vergelijking van de tekst nodig.

Het stuk van Buchanan begint met een proloog en heeft verder de volgende inhoud:

I. Het opent met een gesprek tussen de Farizese Rabijn Malchus en de eerwaardige Jood Gamaliël. De eerste valt Joannes aan, de tweede springt voor hem in de bres. Malchus zal Joannes uit de weg trachten te ruimen, en roept daartoe de hulp van Herodes in. Het koor zingt over de schijndeugd der mensen.

II. De koningin poogt Herodes tegen Joannes op te zetten, maar Herodes wil daar niet van weten. Alleen brengt hij Joannes onder het oog, wat de Joden tegen hem hebben en zijn eigen grief, dat hij zijn huwelijk met Herodias afkeurt. Het verwijt van Joannes aan hem zelf zou hij kunnen laten passeren, maar wat het volk tegen hem heeft, is erger. Joannes verdedigt zich en wijkt niet. Dan besluit Herodes hem te verwijderen, omdat hij hem zijn huwelijk verweet. Het koor bidt tot God om redding.

III. Joannes is gevangen gezet en het goed gezinde volk lijdt met hem mee. Malchus tracht Joannes te bepraten, maar deze verwijt hem en de Farizeën hun hebzucht. Malchus noemt Joannes een fortuinzoeker en zweert zijn dood. Koor: de zieke is bang voor het geneesmiddel, het geweten van de huichelaar knaagt; zalig de zuiveren van harte.

IV. Malchus wantrouwt de koning. — Neemt het volk de dood van Joannes slecht op, dan zal de koning de schuld op Malchus werpen, anders neemt hij die voor eigen rekening. Daarom zet hij de koningin nog meer op. Het koor zingt: Joannes zal sterk staan in de strijd.

V. Het koor stelt Joannes op de hoogte van het gevaar, maar Joannes is onverschrokken en hij zingt een loflied op de dood. Het koor zingt daarna over de dood van goeden en bozen, en dat het zelf van het lichaam wenst ontslagen te worden.

VI. Herodias heeft haar dochter overgehaald de dood van Joannes te vorderen als loon voor haar dans. De dochter vraagt om het hoofd. Na een redetwist geeft de koning toe en schuift alle verantwoording op de koningin. Het koor klaagt over de verwording van Israël, voorziet overweldiging van vreemden.

VII. Een bode deelt mee, dat de dochter het hoofd van Joannes

heeft meegenomen. Hij weent niet, maar juicht om zulk een luisterrijke dood. Het koor: wij mensen zijn ten onrechte bang voor de dood.

De Decker bracht de volgende wijzigingen aan:

Om het drama de meer klassieke vorm van 5 bedrijven te geven en om de dans aan het gastmaal en het hoofd ter tafel meer te laten uitkomen, zoals van het einde der 16e eeuw af in beeldende kunst en literatuur gebruikelijk werd [1]), heeft hij de proloog laten vervallen en de bouw van het stuk veranderd, te beginnen na de dialoog van IV. Maar wat voor ons vooral van belang is, behalve een paar kleine fragmenten, één in het tweede bedrijf, waarin gesproken wordt van het a.s. geboortefeest van Herodes, en één midden in het vierde, waarin Malchus de koningin aanspoort haar dochter het hoofd van Joannes te doen vragen, heeft hij er drie grote stukken ingevoegd: 1. Een klacht van Gamaliël over de samenzwering van Malchus en de koningin, midden in het vierde bedrijf, 2. In het begin van het vijfde bedrijf een gesprek van Gamaliël met de Rey, waarin G. klaagt over het kwaad, dat de dronkenschap meebrengt, en het verhaal doet van de dans, 3. Vóór het verhaal van de Bode (Buchanan VII) laat hij de dochter de schotel met het hoofd van Joannes ter tafel brengen. Zij jubelt over haar werk en verhaalt er verder, dat Joannes opgetogen stierf en de ballingschap van Herodes en de koningin voorspelde.

Vondels *Boetgezant* heeft de volgende reminiscenties aan fragmenten en situaties, die tegelijk bij Buchanan en De Decker voorkomen.

1. Bij Buchanan [2]) en De Decker [3]), wordt van de godsdienstige toestand onder het Joodse volk gesproken: Vondel opent met een verslag van de godsdienstige gesteldheid van het Joodse land I, 59-66.

2. De Farizeër Malchus, die bij Buchanan en De Decker Joannes uit de weg wil ruimen, is bij Vondel een tempelknaap, overigens in dezelfde functie. Bij Buchanan (l.c. 30) en De Decker

---

1) Knipping, *De Iconografie van de Contrareformatie in de Nederlanden*, I, 180-181, Hilversum, 1939.

2) Ed. Edinburgh 1715, blz. 23, 24, 28, 34.

3) *Gedichten* 1656 blz. 12, 14, 30, 31, 45.

(l.c. 37) gaat Malchus naar de koningin om haar nog meer tegen Joannes op te zetten. Bij Vondel wordt Malchus met hetzelfde doel naar Herodias gezonden (V, 201-19). In Baptista (Buch. l.c. 30, De Decker 39) wordt Malchus door de koningin in vertrouwen genomen: in Vondels *Boetgezant* (V, 516-519) eveneens. Deze Malchus is blijkbaar ontleend aan Joes 18, 10, waar hij vermeld staat als de dienstknecht van de Hogepriesters, die Christus mee gevangen kwam nemen.

3. Evenals bij Buchanan (l.c. 31-32) en De Decker (l.c. 51-52) komt er bij Vondel een lofrede voor op de dood, hoewel korter en anders (V, 568-587).

4. Op het einde van het derde bedrijf bij Buchanan en De Decker, zingt het koor, dat de zieke bang is voor het geneesmiddel. Zij gebruiken dit beeld om aan te duiden, dat de Farizeën bang zijn om de waarheid uit Joannes' mond te horen. Vondel heeft hetzelfde beeld (V, 1-8) toegepast op Herodias.

Er zijn bij Vondel nog een paar reminiscenties aan beide voorgangers, waarmee hij evenwel nauwer bij De Decker dan bij Buchanan schijnt aan te sluiten.

5. Bij Buchanan schildert de koningin in het begin van het tweede bedrijf een volksoproer aldus (l.c. 25):

> Fingi fieri, quod fore
> Tandem necesse est, concitari mobile
> Ad arma vulgus, cuncta passim lugubri
> *Ardere* bello, vasta linqui *praedia*
> *Urbes cremari, virgines* per vim *rapi.*

De Decker vertaalde dat als volgt (l.c. 17):

> Maer als ghy 't woeste graeu, (want dit wil toch 't besluyt
> Noch worden van dit spel) door sijn' doortrapte treken
> In wapen siet alom, alom uw Rijck ontsteken
> Van 't *vier* des droeven krijgs, verlaten *'t platte land,*
> *De Dochteren geschend,* de Steên in lichten brand.

Vondel tekent de opstandelingen na Joannes' preek aldus (III, 157-159):

Soldaeten, afgerecht op moedtwil en gewelt,
Brantstichters, rovers in de *steden,* en op 't *velt,*
En vrouweschenders staen verbijstert, en verlaeten.

Bij alle drie is er sprake van steden, brandstichten, roven. Bij Buchanan van maagden ontvoeren, bij De Decker èn Vondel woordelijk van vrouwen-schenden; bij De Decker en Vondel ook nog van „'t platte land" of „'t velt".

6. In de *Boetgezant* als in *Baptistes* en de vertaling prikkelt de koningin Herodes tot de moord op Joannes. Bij Buchanan (l.c. 33) aldus:

Tantine sanguis hujus erit homunculi,
Ut tu diebus sollicitus ac noctibus
Non conquiescas?

De Decker vertaalt (l.c. 43):

Hoe? sal een hand vol bloed,
U kostelijcker zijn als een gerust gemoed?

Bij Vondel heet het in dezelfde situatie (V, 38):

Ontzietge met een hantvol bloets mijn' moedt te koelen?

„Het bloed van dat mensje hier" bij Buchanan is bij Vondel als bij De Decker „een handvol bloed". Het *WNT* V, 2025 verwijst naar deze uitdrukking bij Vondel en rangschikt „handvol" in dit verband onder de „niet door het gebruik geijkte toepassingen".

De volgende twee plaatsen in de *Boetgezant* herinneren aan twee van de drie bovengenoemde grotere stukken, die De Decker in zijn bewerking invoegde.

7. Bij De Decker klagen in het begin van het vijfde bedrijf Gamaliël en de Rey over de rampzalige gevolgen van de dronkenschap (blz. 46-48). Ook bij Vondel uiten de leerlingen daarover hun klachten (V, 597 vgl.).

8. Tegen het einde van het vijfde bedrijf van De Decker (blz. 56) vertelt de dochter, dat Joannes de ballingschap van Herodes en de koningin voorspelde:

't Is waer, hij neemt mij 't hoofd: maer God sal hem 't besit
Eens nemen van sijn rijck, sijn kroon een' ander geven,
En hem in ballingschap ellendig om doen sweven.

Vondel laat Jesus dezelfde voorspelling doen (VI, 242-4):

Wy zien Areta noch zijn schoonzoons hof bevechten,
En vorst Herodes, met Herodias de boel,
Van Rome in ballingschap geschupt uit zijnen stoel.

Deze ballingschap wordt verhaald door Flavius Josephus [1]) en wellicht nog in andere geschriften, maar opmerkelijk is dat Vondel evenals De Decker de ballingschap laat voorspellen.

Dat Vondel evenals De Decker het verhaal opstuwt naar het noodlottige gastmaal, kan gebeurd zijn in afhankelijkheid van De Decker, maar vindt voldoende verklaring in het tijdsverschijnsel, waarvan we boven spraken. Hiertoe beperkt zich, voorzover ik heb kunnen nagaan, de invloed, die Vondel's *Boetgezant* van Buchanan en De Decker onderging.

Twee plaatsen (7 en 8) kunnen slechts teruggaan op de bewerking van De Decker, twee andere (5 en 6) schijnen nauwer bij De Decker aan te sluiten, de andere vier (1-4) kunnen evengoed tot de Decker als tot Buchanan worden teruggebracht. Hieruit volgt, dat Vondel zeker De Decker, maar niet zeker Buchanan heeft benut; alle reminiscenties zijn tot De Decker terug te brengen, niet alle tot Buchanan.

Naar aanleiding van herinneringen van Vondel aan De Decker rijst de vraag of een paar teksten niet anders moeten verklaard worden dan tot nu toe gebruikelijk is.

a) *Boetg.* Bk. V, vs. 38:

Ontzietge met een hantvol bloets mijn' moedt te koelen?

De W.B. verklaart: „mijn' moedt: mijn gemoed, mijn wraaklust." De Decker heeft daar, zo we zagen (no. 6):

Hoe? sal een hand vol bloed,
U kostelijcker sijn als een gerust gemoed?

1) *Joodse Oudh.* 18, 7.

Herodias beroept zich op haar liefde. Zij vraagt de wond in haar hart te genezen (vs. 27):

Gy weet hoe diep een wonde ick in mijn harte draegh.

Uit de volgende verzen blijkt, dat Joannes haar die wonde heeft toegebracht door haar bloedschande te verwijten. En dan: Herodes moest gevoelen, zegt ze, wat dat betekent! Dat is dus *niet* haar *wraaklust,* maar de smart om het verwijt, haar hevige verstoordheid, haar verbolgenheid, haar *gloeiende gramschap.* Die zal verdwijnen als gij, Herodes, de verwijten uit de weg ruimt. (Vgl. *WNT* VII, 4940: zijn moed koelen.) Even verder (vs. 83) zegt Herodes dan ook, dat hij al haar „leedt" aan deze woestijnier zal wreken.

b) De klacht over de ellendige nasleep der dronkenschap in het treurspel van De Decker heeft haar parallel bij Vondel, *Boetg.* Bk. V, vs. 597: „wat werckt een droncken toren!"

De W.B. geeft ter plaatse geen verklaring. P. Zey S.J. in de Torentrans-editie VI, 528 vat dit zo op: „Wat kan een dronken mensch in zijn toorn al niet bewerken!" Schrant verklaarde het al in dezelfde zin: *toren* is vertoorndheid, toorn, *droncken* is een adjectief. Bij De Decker staat evenwel, dat de dronken mens zo veel leed en ellende veroorzaakt (zie no. 7). Nu blijkt „toren" bij Vondel niet enkel vertoorndheid te betekenen. Dr. Michels tekende bij *Herscheppinge* V, 644 aan: „toren: verontwaardigde smart" [1]). En Prof. De Vooys bij *Hippolytus* vs. 345 (Dat dartel blinckend wicht vol toren): „vol toren: verwekker van leed" [2]). Bovendien, ware *droncken* een adj., dan zou Vondel, die zich levenslang er op toelegde om geslachten en naamvallen te onderscheiden en daarvoor de *n* van adjectieven op *en* en van sterke participia te laten vervallen ook in de onderwerp-functie bij mannelijke woorden [3]), eer *droncke* geschreven hebben. Als voorbeeld moge dienen *Eneas* XI, vs. 170: „De *goedertiere* vorst vergunt het hun met recht"; — *Jos. in Egypte* vs. 191: „En komt *verbode* lust nog boven?"

De onderhavige plaats schijnt dus te betekenen: Wat veroorzaakt een dronkene een leed.

P. MAXIMILIANUS O.F.M. Cap.

1) W.B. VII, 575.
2) W.B. III, 212. — Dr. L. C. Michels maakte mij daarop opmerkzaam.
3) Zie Van Helten, *Vondel's Taal,* Groningen 1838, § 100, en De Vooys, *Gesch. van de Ndl. Taal,* Groningen, 1931, n°. 52.

BOEKBEOORDEELING

G. S. OVERDIEP, De volkstaal van Katwijk aan Zee. Met medewerking van C. VARKEVISSER. — Antwerpen, 1940. — 247 bldzz. — Prijs ƒ3.05 of ƒ 4.10.

Dit boek over de Katwijkse volkstaal berust op aantekeningen door den auteur in zijn studententijd gemaakt, en op latere verzamelingen en stenografische opnamen door den heer Varkevisser, directeur van de Visserijschool en zelf oud-visser. Beiden hebben voor hun stof de liefdevolle, enigszins idealiserende belangstelling van de romantische bewonderaars der „ongerepte" volkstaal. De sfeer waarin men zich hier beweegt, is een andere dan die van de strak beschrijvende en inventariserende germanistische dialectgrammatica of van het exacte kaartwerk der dialectgeografen.

Een voordeel van deze houding tegenover het materiaal is dat het boek in sommige gedeelten een zekere populariteit in de goede zin verkrijgt, waardoor het aantrekkelijk wordt ook voor den ontwikkelden lezer, die niet bepaald taalkundige of dialectoloog is, en toch voor zijn dialect dezelfde belangstelling koestert als voor andere eigenaardigheden van zijn geboortegrond en het milieu waarin hij is opgegroeid.

Men waardeert dit voordeel te meer, als de behandeling gedragen wordt door degelijke kennis van zaken. Die eigenschap nu zien wij al dadelijk in het interessante hoofdstuk „Oud-Katwijk", voor een groot deel van de hand van den heer Varkevisser, dat een levendige schildering geeft van het vissersbedrijf uit de tijd van de boomschuiten. Beheersing van de stof spreekt ook uit verscheiden gedeelten van de eigenlijke taalkundige beschrijving, vooral die van stilistisch-syntactische aard, waarin Prof. Overdiep de levende taal op heterdaad betrapt.

Een gevaar van de licht romantische beschouwing van de volkstaal is dit, dat de aldus gezinde bewerker vooral aandacht schenkt aan het bijzondere, het karakteristieke van zijn dialect, waardoor de beschrijving te veel gaat worden een verzameling van curiosa. En

de taalkundige lezer, die meer prijs stelt op systematische behandeling, kan hierdoor het gevoel krijgen van een zekere onvolledigheid en eenzijdigheid. Dit te eerder, omdat de keuze van wat vermelding en bespreking verdient, in zo hoge mate afhankelijk is van het inzicht en de persoonlijke neiging van den bewerker. Ik kan mijn bedoeling verduidelijken door te herinneren aan sommige oudere en ook wel recente dialectwoordenboeken die door de auteurs terecht „idiotica" zijn genoemd. Deze boeken geven vooral het eigenaardige, het van de cultuurtaal afwijkende in de woordenschat van het dialect, maar streven er niet naar een volledige lexicografische beschrijving te leveren. Het grote publiek zal dit waarderen: de ongeschoolde belangstelling voor de volkstaal gaat vooral uit naar het „typische", het aparte. De vakman ondergaat evenzeer de bekoring daarvan, maar voelt toch een tekort, wanneer een dialectboek uitsluitend aan deze dingen aandacht schenkt.

Deze voorkeur voor het aparte zien wij hier en daar ook in Overdieps beschrijving. Sommige gedeelten in zijn werk hebben dat min of meer anecdotische, waardoor men geneigd is het te typeren als een grammatisch idioticon. Zelfs de afdeling „zinsleer", waar de schrijver in zijn element is, en waar de lezer keer op keer de fijne waarneming en ontleding bewondert, vertoont enigermate dit beeld.

Al dadelijk komt dat karakter van verzameling van curiosa uit in de volgorde van de eerste hoofdstukken. Na de „Inleiding" en het hoofdstuk „Oud-Katwijk", waaraan de heer Varkevisser veel heeft bijgedragen en dat terecht vooropstaat, volgt een hoofdstuk III over „vreemde woorden", hoofdstuk IV over „woordbetekenis, woordaccent en woordgebruik", hoofdstuk V over „omschrijving" en hoofdstuk VI over „woordvorming". Alle vier korte monografische opstellen met onmiskenbare kwaliteiten, maar zoals ze daar vooropgaan, meer aandoende als enkele interessante grepen uit het dialect dan als onderdelen die hun weloverwogen plaats innemen in het geheel van de beschrijving.

In al deze hoofdstukken vinden wij belangrijke gegevens, die wijzen op nauwkeurige en uitgebreide waarneming. Ik noem uit hoofdstuk III de Katwijkse vormen van plaatsnamen, waarbij inzonderheid

de lijst van aardrijkskundige namen uit Engeland de indruk van volledigheid maakt. In de hoofdstukken IV en V zien wij soms, als gevolg van de autonomisering der „volkstaal", dat feiten als bij uitsluiting kenmerkend voor die volkstaal worden voorgesteld, die in allerlei groeptalen en ook in de cultuurtaal gewoon zijn.

Ernstige bedenkingen zijn in te brengen tegen hoofdstuk VII „de klanken", dat trouwens met weinig enthousiasme door den auteur is bewerkt: „en ten slotte", zo heet het in het voorbericht, „om ook den „grammaticus" te genoegen, een poging tot karakteristiek van de klanken." Er zullen niet veel „grammatici" zijn, die in dit overzicht van het Katwijkse klanksysteem onverdeeld genoegen scheppen. Daarvoor is het te ongelijkmatig van bewerking. Soms doet het historisch-germanistisch aan, bv. wanneer gesproken wordt over „oude *ô*" en „oude *ai*". Zonder overgang echter worden bij de *ei*-achtige tweeklanken, die naar aanleiding van die oude *ai* ter sprake komen, andere aangesloten die historisch van geheel andere aard zijn, als de *aai* = *ui*[2] van het Algemeen Nederlands. Maar van een niet-historisch phonologisch overzicht heeft het verder heel weinig. Soms schijnt het zich opzettelijk dilettantisch tot het grote lekenpubliek te richten, als Katwijkse klinkers zonder enige rubricering naar phonetische of historische gezichtspunten eenvoudig naast die van het beschaafde Nederlands worden gesteld, b.v. „Katw. *ee* voor *eu*" (87: gevallen als *krepel*); „Katw. *u* voor *ŏ*" (88), waar *Burrekom* ᶜBorkumᵓ, *butter* ᶜboterᵓ en *Zundag* broederlijk samengaan; „Katw. *ö* voor *e*" (87): onder dit hoofd worden *r*-verbindingen behandeld. Bij dit en andere veel besproken punten toont Overdiep een zo goed als volkomen onafhankelijkheid van de bestaande vakliteratuur en de daardoor min of meer gemeengoed geworden termen en begrippen: een onafhankelijkheid waarmee de zuiverheid der voorstelling lang niet overal is gebaat. Het heeft weinig zin, dit verder met bijzonderheden te illustreren uit een gedeelte dat de liefde van den auteur naar eigen bekentenis niet heeft gehad. Liever wijs ik op een trek die waardeering verdient in Overdieps behandeling van klankverschijnselen, nl. de meermalen, ook in andere hoofdstukken, voorkomende pogingen tot vaststelling van stilistisch-expressieve waarde

van klankvarianten, zoals *məkandər* tegenover *məkâar* (130). Wel kunnen zulke subtiele onderscheidingen tot subjectiviteit leiden. Zo zullen wellicht sommige lezers betwijfelen of het verschil in gebruiksfeer van *kwáeme* en *kwamme* (146/7) aan de werkelijkheid geheel beantwoordt. Een dergelijke twijfel kan opkomen bij p. 151, waar het gebruik van *stierd'ie* dan wel *stierde-n-ie* afhankelijk gesteld wordt van de „aanloop" *toe* dan wel *dan*. Voorzichtiger doet de uiteenzetting over *hadde* naast *hâai* aan (153 vlgg.).

De indifferentie van den auteur tegenover al wat met phonetiek of phonologie verband houdt, uit zich het hele boek door in de houding op het punt van transcriptie. Zo wordt de onduidelijke vocaal zonder enig systeem nu als *e* dan als *ə* geschreven; meermalen komen beide transcripties in één zin voor. Uit de spelling *-sch* in *ət men***sch** leide de lezer vooral niet af dat de Katwijker hier iets anders dan *s* spreekt; trouwens op pag. 129 komen vlak onder elkaar voor *op te Holland***sch***e wal* en *Asset Pae***s***e was*. Ook met andere schrijfwijzen heerst de grootste grilligheid: een geval als *ezâa***d** naast *ezâa***t** ᶜgezegdᵓ op twee opeenvolgende regels (185) is slechts een voorbeeld van afwisseling zoals men er op langere afstand talloze betrappen kan.

Hoofdstuk VIII over „de zelfstandige naamwoorden" bevat hoofdzakelijk gegevens van „vormleer": afwijkende en antieke eigenaardigheden van het Katwijks worden hier gesignaleerd. Hieronder valt een degelijke beschrijving van *-e* en *-s* als exponent van de casus obliquus, vooral bij eigennamen (108 vlgg.): *Aries, Janne* e.d. Heel anders is de opzet van hoofdstuk IX (door een drukfout XI genummerd) over „het bijvoeglijk naamwoord". Dit hoofdstuk geeft enkele morphologische feiten, grotendeels echter semantisch-stilistische bijzonderheden over afzonderlijke adjectieven, waaronder de volgende groeperingen de aandacht trekken: „kleuren en tinten" en „negatieve" tegenover „positieve adjectieven". „Negatief" is hier dan op te vatten als „ongunstig waarderend": er komen adjectiva als *kaai, lelijk, mis, schraal, vuil* ter sprake; de positieve adjectiva zijn dan die welke een gunstige waardering of intensiteit uitdrukken: *gul, knap, stijf* ᶜkrachtig, flinkᵓ e.d.

Na een levendige beschrijving van voornaamwoordelijke vormen

en hun gebruik, waarin o.a. een nauwkeurige uiteenzetting voorkomt over *ie* en *die* als enclitisch voornaamwoord van de 3e persoon, en een stilistisch even belangrijke bespreking van het telwoord, volgt hoofdstuk XII over „de vormen der werkwoorden", dat, zoals de titel doet verwachten, een meer stelselmatige vormleer geeft tegenover het stilistisch-syntactisch gerichte hoofdstuk XIII over „gebruik en verbindingen van werkwoorden". In XII bij *glòòve* ᶜgeloven³ (143) blijkt niet of te Katwijk, evenals elders in Zuid-Holland, de *g-* „stammhaft" geworden is, zodat men een deelwoord *gegloofd* aantreft. Bij *worde - wiere - wiere - eworde* (147) zal het eerste *wiere* wel drukfout voor *wier* zijn. In hfdst. XIII is Overdiep in zijn kracht, en een schat van interessante waarnemingen aan springlevend taalmateriaal vinden wij hier bijeen.

Op dezelfde wijze is ingericht hoofdstuk XIV over „voorzetsels, bijwoorden en voorzetsels in hun syntactisch gebruik". Uit het vele belangwekkende dat hier te lezen staat, noem ik alleen de beschouwingen over de oorspronkelijke ontkenning *en,* die in het Katwijks in bijzinnen op merkwaardige wijze voortleeft, niet meer alleen in de oude functie, maar ook eenvoudig als een rythmische vulling; de voorwaarden voor het gebruik gaat O. met fijn taalgevoel na.

Het beste wellicht van het hele boek vormen de laatste zes hoofdstukken over de „zinsleer". Ook hier is, zoals reeds gezegd, een zekere voorkeur voor het bijzondere merkbaar, maar hier schaadt dit weinig, omdat inderdaad de bouw van enigszins uitgebreide zinnen in de „volkstaal", of, zoals O. formuleert bij de aanvang van hoofdstuk XVII, in de dagelijkse omgang en in het gemoedelijke verhaal — ook van mensen die niet geacht kunnen worden „volkstaal" te spreken — sterk en bijna doorlopend verschilt van de synthetisch gedachte en gebouwde vormen van de geschreven taal en wat daar in het gesprokene nauw bij aansluit. Het is zelfs de vraag, of men in de aard van dat verschil het juiste inzicht krijgt, wanneer men van die synthetisch-logische zinsvormen als de normale uitgaat en die van de volkstaal als daarvan afwijkend daarnaast stelt. Oude grammatische traditie en practische overwegingen mogen deze wijze van doen verklaren en billijken — het is genetisch beschouwd onjuist met

een term als „gesplitste zinsvorm", ook door O. gebezigd, den lezer te suggereren dat de zin als grote eenheid het normale is. Hetzelfde bezwaar kan men maken tegen termen als „ontsporing en prolepsis" (217). Het is immers zó, dat de niet door systematisch denken en abstraheren geschoolde spreker aan de synthetisch-logische zinsvorm niet toekomt. Wij moeten deze laatste eerder beschouwen als een eindstadium in een ontwikkeling, als een product van het abstracte denken en gedisciplineerde spreken, als behorende tot een vervolmaakte kunsttaal. De volkstaal vertegenwoordigt een minder geavanceerd stadium op de weg van die ontwikkeling.

Daarmee stemt overeen, dat veel van de door Overdiep besproken verschijnselen geenszins beperkt zijn tot „het volk", maar evenzeer voorkomen bij geschoolde intellectuelen, wanneer die iets minder overdachte taal spreken: bij dezulken gaat dan de oude natuur boven de leer of boven de kunst. Een aardig voorbeeld hiervan is de dubbelzijdige verbinding van een zinsdeel, door Overdiep op blz. 218 besproken: constructies als *We visten met de eb visten we; Toen moesten ze allemaal een voor een moesten ze voorkomen.* Deze herhaling van de persoonsvorm heb ik eens ettelijke malen gehoord uit de mond van een hoogleraar, die een niet van te voren opgeschreven toespraak hield tot een jubilerenden collega. Ook een zin als *dat weet ik nog als de dag van gisteren* door Overdiep, uitgaande van de logisch gemodeleerde zin, als „foutieve verkorting" vermeld (215), hoort men in gemoedelijk spreken van beschaafden meermalen.

Voor de waarde van de beschrijving der feiten is het overigens van minder belang, of men aldus uitgaat van de logisch-grammatisch volkomen zin, dan wel of men de meer analytische en logisch onvolkomen zin als een genetisch oudere vorm beschouwt, al ligt deze laatste beschouwing het meest in de gedachtengang van hen, die in de volkstaal vooral het primitieve, het ongecultiveerde willen opmerken. Men kan trouwens de laatste opvatting huldigen en toch, uit overwegingen van duidelijkheid of gemak voor den lezer, bij de beschrijving zich richten naar de wijze van doen en de opvattingen die in grammaticis den lezer het best vertrouwd zijn. Mijn opmerkingen hebben dan ook niet ten doel iets af te doen op kleinigheden in de

opzet van dit hoogst belangrijke gedeelte van Overdieps werk, maar om getuigenis af te leggen van de belangstelling waarmee ik de heldere ontleding der verschijnselen heb gevolgd.

Wij bezitten in Overdieps beschrijving van het Katwijks een dialectboek, dat veelszins afwijkt van wat wij totnogtoe in de dialectologische literatuur gewoon waren. Ten aanzien van de klankleer vooral is dat afwijkende niet als vooruitgang aan te merken. In de vormleer moge hier en daar een tekort aan systematiek te constateren zijn, dit gemis wordt ruimschoots vergoed doordat de vormen voortdurend in hun gebruik en stilistische waarde worden beschreven. Hierdoor heeft het morphologische meer leven dan een abstract paradigmatisch overzicht. En wat eindelijk het syntactische betreft, daarin heeft Overdieps werk de verdienste van volle aandacht te hebben geschonken aan een kant van de volkstaal, die totnogtoe te veel verwaarloosd was.

Den Haag, Februari 1942 C. B. VAN HAERINGEN

INGEKOMEN BOEKEN

H. E. BUISKOOL, Over het Ontstaan en de Vorming van nieuwe Woorden. Mededeeling No. 3 der Centrale Taalcommissie voor de Techniek. 's-Gravenhage 1942.

SVEINN BERGSVEINSSON, Grundfragen der isländischen Satzphonetik. Phonometrische Forschungen, Reihe A, Band 2. Einar Munksgaard. Kopenhagen — Verlagsanstalt Metten & Co. Berlin, 1941. Prijs Kr. 15.—

E. KRUISINGA, Diminutieve en affektieve Suffixen in de Germaanse Talen. Meded. d. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, Dl. 5, No. 9. N.V. Noord-Holl. Uitgevers Maatschappij. Amsterdam 1942. Prijs *f* 0.90.

J. REIJERS, W. E. de Perponcher. Een Bijdrage tot de Kennis van zijn opvoedkundige, literair-aesthetische en maatschappelijke Denkbeelden. Academisch Proefschrift. W. J. Thieme & cie. Zutphen, 1942.

WALTER BAETKE, Das Heilige im Germanischen. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1942.

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel *f* 7.85; voor de Leden van de Maatsch. der Nederl. Letterk. *f* 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele Deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan de Secretaresse der Redactie, Mej. Dr. J. H. VAN LESSEN, Zoeterwoudsche Singel 27 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

Zooeven verscheen in de

LEIDSCHE DRUKKEN EN HERDRUKKEN UITGEGEVEN VANWEGE DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

GROOTE REEKS II

VAN DEN VOS REINAERDE

* *

EXEGETISCHE COMMENTAAR

DOOR PROF. DR J. W. MULLER

1942. XVI, 235 blz. Lex. 8vo. Prijs ingen. *f* 6.30; geb. *f* 8.—
Voor leden der Mij. der Ned. Lett. *f* 5.10; geb. *f* 7.—

INHOUD:
Voorrede. — Afkortingen en teekens. — Exegetische Commentaar. — Proloog Vs. 1—40. — Reinaert I A, door Aernout. — Reinaert I B, door Willem. — Woord- en Zaakregister op den Commentaar. — Concordantiën.

Zooeven verscheen in dezelfde serie:

GROOTE REEKS III

D. V. COORNHERT

ZEDEKUNST

DAT IS WELLEVENSKUNSTE

VERMIDS WAARHEYDS KENNISSE VANDEN MENSCHE, VANDE ZONDEN ENDE VANDE DUEGHDEN NU ALDER EERST BESCHREVEN INT NEERLANDSCH

UITGEGEVEN EN VAN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR PROF. DR B. BECKER

1942. XXXIV, 528 blz. Met facsimile van het titelblad van den eersten druk. Lex. 8vo. Prijs ingen. *f* 10.—; geb. *f* 12.—
Voor leden der Mij. der Ned. Lett. *f* 8.—; geb. *f* 10.—

INHOUD: Inleiding. - Zedekunst dat is Wellevenskunste. - Woordenlijst. - Register van persoonsnamen in de „Zedekunst". - Register van persoonsnamen in Inleiding en Aanteekeningen. - Lijst van afgekorte en verkorte titels.

P. 1997/3. Verantwoordelijk voor den geheelen inhoud Mej. Dr. J. H. van Lessen, Leiden; uitgever en drukker E. J. Brill, Leiden.

K 1652

Deel LXII Aflevering 3

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1943

INHOUD

MINIS, C., De *ἀπὸ κοινοῦ*-constructie, vooral in den *Ferguut* . . 161
ENKLAAR, D. TH., Studiën over het Antwerpsche Liedboek.
I. Het liedeken van Sint Jacob 185
II. Het liedeken Vanden reghenboghe 198
VERDENIUS, A. A., Opmerkingen over 17de-eeuwse relicten met eu < ô 201
——, Oetoe (oerdoe) rakkert, een fries relict 208
MEULEN, R. VAN DER, Sparsa (III) 210
SCHALIJ, J. M., Richard van St. Victor en Hadewijchs 10de brief 219
MINIS, C., Heimelijkheid der heimelijkheden, Vs. 1617 vlg. . . 229

Boekbeoordeeling:

PROF. DR. J. L. WALCH, Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis, door A. ZIJDERVELD 232

Ingekomen boeken 240

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

DE ΑΠΟ ΚΟΙΝΟΥ-CONSTRUCTIE, VOORAL IN DEN FERGUUT

Het is reeds een uiterlijk teeken van onsystematische behandeling van de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr., dat Prof. Overdiep in de *Inleiding tot den Ferguut* [1]) eenerzijds eenige voorbeelden noemt in het hoofdstuk over *ἀπὸ κοινοῦ* (CXVI), anderzijds terloops in ander verband (CXVII), in een voetnoot (CXVII, 2), en tenslotte naast den tekst, met of zonder verwijzing naar de *Inleiding*. Dit feit heeft mij ertoe gebracht, de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr., die ten onzent stiefmoederlijk behandeld, zelfs heelemaal over het hoofd gezien of met andere constructies over één kam geschoren is, te bespreken en Prof. Overdiep's gevallen op den zoo verkiegen toetssteen te onderzoeken.

1. De studie, die het diepst tot de natuur van de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. doordringt, is van de hand van F. Karg, die dit stijlelement naar zijn acustische structuur en zijn syntactische functie onderzoekt [2]). In aansluiting aan Delbrück [3]), die met behulp van het gesproken woord het ontstaan van de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. tracht te verklaren, meent Karg in de omgangstaal opgemerkt te hebben, dat niet eerst een volledige zin gevormd wordt, maar dat steeds voor het *κοινόν* een pauze ligt, waarna dan met het *κοινόν* het tweede lid een volledigen zin vormt, bv.

Geef mij eens / *dat boek* daar wil ik hebben.

---

1) Leiden z.j.

2) *Die construction ἀπὸ κοινοῦ im mittelhochdeutschen,* in *Beiträge zur Gesch. der deutschen Sprache u. Lit.* (*Beitr.*) 49 (1925), 1-63. In 1929 „durchgearbeitet und erweitert" in *Syntaktische Studien,* bij Max Niemeyer, Halle uitgegeven. Daar de studie echter geen essentieele verandering heeft ondergaan, beperk ik me tot den tekst in de *Beitr.*, die voor iedereen bereikbaar is. Herzieningen in de uitgave van 1929 worden, waar het te pas komt, vermeld.

3) *Verhandlungen der 53. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner* Leipzig 1922, blz. 63 vlg.

Het spreekt van zelf, dat het hier gaat om dengene, die deze constr. bij het spreken of schrijven vormt. De lezer legt steeds de caesuur na het κοινόν, hier *dat boek,* zooals mij uit een kleine enquête gebleken is. Dit geldt ook voor den onvoorbereiden voordrager. Volgens Karg zou dezelfde rythmische structuur (caesuur vóór het κοινόν), ook in het middeleeuwsche vers te constateeren zijn, bv. *Kudrun* 538 *dô spranc von dem gesidele | her Hagene alsô sprach.*

Fr. Maurer maakt in de bespreking van Karg's studie [1]) verschil tusschen ἀπὸ κοινοῦ uit de spreektaal en uit de romans der M.E. Hij wil die constr., die in haar geheel slechts één gedachte uitdrukt, zooals het bovengenoemde voorbeeld: *geef mij eens* dat boek *daar wil ik hebben,* wel gelijkstellen met de middeleeuwsche: *do kom von himele* der gotes engil *erschein im do,* waarin ook slechts een gedachte gecontamineerd uitgedrukt wordt. In het voorbeeld *Kudrun* 538 *dô spranc von dem gesidele* her Hagene *alsô sprach* heeft geen contaminatie plaats gehad; de beide deelen drukken geheel verschillende gedachten uit. Zeker, dit verschil is er; maar dat maakt Karg ook. Het betreft het ontstaan van de ἀπὸ κοινοῦ-constr. en niet de rythmische structuur. Trouwens in de spreektaal zal het type *Kudrun* 538 ook wel voorkomen, bv. *Hij vroeg mij* dat boek *bracht ik hem,* zoodat men bij de beoordeeling van de middeleeuwsche constr. wel van de hedendaagsche uit mag gaan.

Vóór Maurer betwistte reeds Behaghel in zijn *Deutsche Syntax* (Deel 3, blz. 536) de identiteit van de middeleeuwsche constr. met die uit de spreektaal. Met recht voert Karg (1929 blz. 52 vlgg.) daartegen aan, dat ἀπὸ κοινοῦ, uit de spreektaal in de geschreven taal gekomen, in een andere sfeer komt en daardoor een stilistische functie kan krijgen, die deze constr. van huis uit niet bezit. Aan de gelijke rythmische structuur doet dit niets af. En toch zou ik dat verschil tot een minimum willen beperken, daar de middeleeuwsche dichter zijn werken niet schreef, maar voordroeg. Moge dan ook niet

---

1) *Deutsche Literaturzeitung* 1930, kolom 748-50. Maurer belooft (k. 750) de ἀπὸ κοινοῦ-constr. uitvoeriger te behandelen en vooral op de kwestie van de pauze nader in te gaan. We hebben dit opstel echter nog steeds te goed.

alles improvisatie zijn, in ieder geval dichtte hij voor een luisterend, niet voor een lezend publiek. Daar nu niet alleen door den dichter zelf, maar ook door anderen diens werken voorgedragen werden, kan ik moeilijk aannemen, dat bij die voordracht steeds met caesuur vóór het κοινόν gelezen werd. Werden ze slechts gelezen, dan werd de caesuur zeker na het κοινόν gelegd. Verder terug dan de M. E. gaat Karg niet. Dit onbewust stijlelement zou dan pas in de M. E. uit de spreektaal in de schrijftaal gekomen zijn. Aannemelijker is het, dat het geschreven werd, zoodra men den stap van den primitieven paratactischen zinsbouw naar den hypotactischen gedaan had. De reden, waarom Karg niet verder dan de M. E. wil teruggaan, is het feit, dat in de door Karg gewraakte ἀπὸ κοινοῦ-constructies in den *Heliand* de caesuur onomstootelijk *na* het κοινόν valt. Ook in het voorbeeld *Geef mij eens dat boek daar wil ik hebben* ligt volgens mij de pauze, liever, het spannende moment, veroorzaakt door het onverwachte volgen van een nieuwen zin, door het κοινόν ingeleid, ná het κοινόν. In aansluiting aan Karg zet Sievers (*Beitr.* 50, 99 vlgg.) uiteen, dat het κοινόν begint met een „ruck", veroorzaakt door een plotselinge verandering van stem, nl. van de „normalstimme" (N.) in de „umlegstimme" (U.) of omgekeerd, naar gelang met welke stem het geheel voorgedragen wordt. In het voorbeeld *Kudrun* 538 *dô spranc von dem gesidele her Hagene also sprach* wordt dan *her Hagene* met verheffing van stem gesproken. Zoo gauw het κοινόν voorbij is, vervalt men weer in de gewone stem [1]).

Er valt inderdaad een kleine pauze voor het κοινόν, maar deze wordt daardoor veroorzaakt, dat het voornaamste gedeelte van den zin, het κοινόν, door inversie achteraan staat. Juist door die inversie in den eersten zin wordt ἀπὸ κοινοῦ mogelijk gemaakt. Men mag echter de pauze, door inversie vóór het geïnverteerde zinsdeel ontstaan,

---

1) Het zal niemand verwonderen, dat Karg in de omwerking van zijn opstel (1929) hierop ingaat. Noch aan de uiteenzettingen van Sievers noch aan die van zijn leerling Karg kan ik eenige bewijskracht toekennen, misschien, omdat ik niet goed weet, wat ik van de maatstok- en hoofdbewegingen van Sievers' Schallanalyse denken moet.

niet verwarren met de spannende pauze na het κοινόν. Vanaf het optreden van de geschreven ἀπὸ κοινοῦ-constr. kan men die pauze aanwijzen. Als uitgangspunt voor het ontstaan van ἀπὸ κοινοῦ nemen Behaghel [1]) en Erdmann [2]) asyndetische parataxis aan, bv. *Monsee Weensch fragm. Matth.* 21,1 [3]): *sîne iungirun auh uuârun hungrage, bigunnun raufen diu ahar.* Voor *bigunnun* ligt duidelijk een pauze. Deze blijft op dezelfde plaats, wanneer door inversie van den eersten zin het onderwerp κοινόν wordt: *auh uuârun hungrage sîne iungirun bigunnun raufen diu ahar.* De komma, die eerst de twee zinnen scheidde, vervalt nu.

Als voorbeeld uit onze letterkunde moge dienen *Elegast* 857-58: *Daer hangen an hondert schellen groot, Ende sijn claer van goude root* > asyndeton: **Daer hangen an hondert schellen groot Syn claer van goude root.* Voor mij is het aan geen twijfel onderhevig, dat de pauze na *hondert schellen groot* ook in de ἀπὸ κοινοῦ-constr. blijft.

Karg noemt (1925, blz. 7) nog enkele plaatsen uit Otfrid's Evangelieboek en één uit den *Willehalm von Orlens* van Rudolf von Ems, vs. 14078, een plaats, die echter reeds ἀπὸ κοινοῦ is: *Do kament juncfr̃owelin Schône, hovesch, wol gevar, Buten in ir claider dar* [4]). Karg, die deze constr. asyndetische parataxis noemt, geeft daarom toe, dat de pauze valt na vs. 14079 *wol gevar.* Welk verschil is er tusschen dit en het voorbeeld uit de *Kaiserchronik,* vs. 6038, dat Karg wel als ἀπὸ κοινοῦ beschouwt en waarin de pauze dan ineens voor het κοινόν zou vallen: *duo kom von himile der gotes engel erscein im dô?* Dat bij het onderwerp in het voorbeeld *Willehalm* een bepaling staat, doet niets ter zake.

2. De ἀπὸ κοινοῦ-gevallen uit den *Heliand* worden door Karg als

---

1) *Germania* 24, 167 vlgg. en *Deutsche Syntax* III, blz. 533 vlgg.
2) *Untersuchungen über die Syntax u. Sprache Otfrids,* Halle 1874, I § 70. Bij Karg blz. 6 vlg.
3) Braune, *Ahd. Lesebuch*[8], 1921, blz. 20.
4) Geciteerd naar Karg blz. 7; 1929, blz. 9.

zoodanig verworpen, omdat in die gevallen aan een pauze nà het κοινόν niet te tornen valt.

Nemen we een voorbeeld uit den *Heliand,* 4294 vlg. [1]) :

> Thuo im anduuurdi / *alouualdo Crist*
> guodlico fargaf / them gumon selbo [2])

De reden, waarom Karg (blz. 39) deze constr. niet als ἀπὸ κοινοῦ beschouwt, is — behalve de hovengenoemde, die geen reden is — het feit, dat „dieses wichtige stilmittel der alliterationsdichtung ... ganz bewusst angewendet wird" en daarom geheel verschilt van de ἀπὸ κοινοῦ-constr. uit de omgangstaal, die op onlogischen zinsbouw berust. Dat de dichter van den *Heliand* de ἀπὸ-κοινοῦ-constr. bewust gevormd zou hebben en die van de *Kudrun* bv. niet, kan men met goed recht betwijfelen. Ook in den *Hel.* berust ze op onlogischen zinsbouw. Vervolgens zou deze constr. in den *Hel.* slechts op variatie berusten. Ook dit is niet juist, want in ons voorbeeld is het werkwoord van het tweede deel (*fargaf*) verklaring van dat van het eerste (*anduuurdi*); immers het antwoord sluit de vergeving niet in. Zuivere variatie daarentegen is het tweede deel van een plaats uit den *Münchener Oswald,* die Karg wel als ἀπὸ κοινοῦ beschouwt: vs. 737 *nu sî wir alle betôrt V o n d e m e l i s t i g e v o g e l Sî wir alle samt betrogen* [3]). *Betrogen* is eenvoudig synoniem met *betôrt.* In 1929 heeft Karg dit voorbeeld uit den *Hel.* door een ander vervangen: 103b, 104.

Ook *Hel.* 5098:

> Thuo balg ina *se biscop* / habda bittran hugi,

is een zuivere ἀπὸ κοινοῦ-constr. met inversie in het eerste deel, wat trouwens ook in vs. 4294 het geval is. Wat voor verschil zou er zijn tusschen dit Os. voorbeeld en het reeds aangehaalde uit de *Kudrun*: *dô spranc von dem gesidele h e r H a g e n e alsô sprach*? Ook bij

---

1) Uitg. Sievers, Halle 1878 (Cottonianus).

2) Bij Karg 1925, blz. 39, per vergissing *selbo* uit den Monacensis, wat *Beitr.* blz. 162 verbeterd is.

3) Geciteerd naar Karg 1925, blz. 28, 1929, blz. 32.

dit geval uit den *Hel.* kan men niet spreken van variatie, daar *balg,* het plotselinge opkomen van toorn, de oorzaak er van is, dat een bittere gedachte bij den bisschop opkomt; de handeling van het laatste deel volgt dus in temporeele en causale verhouding op de handeling van het eerste deel. Dat de pauze ná het κοινόν valt, is dus historisch gegeven.

Ik wil echter niet beweren, dat de andere gevallen uit den *Hel.,* door Karg aangehaald, ἀπὸ κοινοῦ-constructies zijn, maar die verschillen dan ook essentieel van de zoo juist behandelde voorbeelden:

215 / thiu thena magu *habda*
that barn an iro barme: /

Dit is zuivere variatie; overigens juist dezelfde constr., die Karg (blz. 32) „unvollständiges" ἀπὸ κοινοῦ noemt, waarop we later terugkomen; voorbeeld: *Ich han vertzert myn dag uerhert na vngewyn.* Waarom zou in het Os. vers de breuk ná en in het Mhd. vóór het κοινόν liggen?

440 / Helithos gispracun
an them ahtoðen dage / erlos managa,

is emotioneele herhaling van het onderwerp: „mannen spraken op den achtsten dag, vele mannen...". Ook zoo:

5106 / That uuerod all gisprac, [1])
folc Iuðeono / that ...

In geen van deze laatste gevallen is er ook sprake van inversie!

Meer aandacht verdient volgens Karg de meening, dat in den *Hel.* heele zinnen ἀπὸ κοινοῦ zouden staan, een meening, die vooral Behaghel [2]), zij het met herziening van eenige gevallen in zijn verschillende werken, verdedigd heeft.

Nadat O. Kunze [3]) van eenige plaatsen aangetoond heeft, dat het

---

1) Karg laat de komma weg.

2) *Die Modi im Heliand.* Diss. Heidelberg 1876 en *Die Syntax des Heliand.* Leipzig 1897.

3) *Die Bindung von Haupt- und Nebensatz im Heliand und der alts. Genesis durch mittel des Satzaccents.* Diss. Leipzig 1911.

geen *ἀπὸ κοινοῦ*-constructies zijn, blijven er nog zes gevallen over, die Karg tenslotte alle schrapt. Deze laatste plaatsen wil ik nog eens bespreken. Gemakshalve en om wille van de duidelijkheid laat ik een woordelijke vertaling na den Os. tekst volgen.

738 ni mohta siu im nio giformon, / *thoh siu mid iro fadmon tuem iru egan barn / araman bifengi,*
liof endi luttil, / thoh scolda it simblon that lif agehan

(niet kon zij het helpen, *ofschoon zij met haar twee handen haar eigen kind met haar armen omvatte, de lieve kleine,* toch moest het voor altijd het leven laten).

Achter *luttil* ligt zoo'n caesuur, dat Karg het volgende *thoh* slechts paratactisch door *dennoch* kan weergeven, waarvoor ook het verschil in woordschikking en modus in de beide *thoh*-zinnen spreekt. Maar dan moet de laatste *thoh*-zin toch zeker paratactisch met 738a verbonden worden, waardoor juist 738b, 739 en 740a *κοινόν* wordt. Het is niet juist, dat 740a, de appositie *liof endi luttil* het *κοινόν* van den volgenden, derden zin scheidt, want het behoort tot het *κοινόν*. De sterke caesuur, die Karg na deze appositie hoort, is dus de pauze na het *κοινόν*.

In het andere *thoh*-geval is, naar de woordschikking geoordeeld in 4194a, punt achter *sprecan* mogelijk:

4192 / „Nis fruma enig" quathun sia,
uses rikies giradi, / *thoh uui reht sprecan,*
ne thihid uses thinges uuiht: /

(„Er is niet eenig nut" zeiden ze,
„geen voordeel voor onze heerschappij, *ofschoon wij volgens het recht spreken,*
niet wordt goed onze toestand:).

Er is nog een derde *thoh*-geval: 1786

Thann nimat gi in thena engean: / thoh hie so othi ni si
firihon te faranne, / thoh scal hie te frumu uuerthan
so hue so ina thurugengit, /

(Dan nemen jullie dien smallen (sc.weg): ofschoon hij zoo
[makkelijk niet is
voor menschen te gaan, toch moet hij tot nut worden
voor ieder, die hem ten einde gaat,)

Het is wel duidelijk, dat tusschen 1786a en 1786b geen logisch verband hoeft te bestaan. Al te spitsvondig is het echter, deze doorzichtige zinsvorming met die in de verzen 5365 vlgg. te willen gelijkstellen:

/ „Bethiu scalt the sulic men uurekan
hoscuuord manag, / *ef thu umbi thines herren ruokis*
umbi thines frohon friundscipi, /than scalt thu ina thiu ferhu
[beniman."

(„Daarom moet je zulk een misdaad vergelden,
menig scheldwoord, *als je om je heer iets geeft*
om de vriendschap van je heer, dan moet je hem het leven nemen.")

Karg (blz. 41 vlg.) wil overeenkomstig het vorige geval een dubbelpunt zetten achter *friundscipi,* wat heelemaal niet aannemelijk is. Het woordje *than,* dat de zin 5367b inleidt, en de woordschikking van dien zin laten zulk een interpretatie niet toe.

Er blijft nog één geval over [1]): 4358 vlgg.

/ Mutspelli cumid
an thiustria naht, / *all so thiof farit*
darno mid is dadion, / so cumit thie dag mannon,
thie lezto theses liohtes, / so it err thesa liudi ni uuitun,
so samo so thiu fluod deda / an furndagon,

---

1) 453 vlgg. schrap ik ook als *ἀπὸ κοινοῦ,* daar de door *ef* ingeleide bijzin inderdaad even goed aan het einde als in het midden van de constr. kan staan, iets wat bij *ἀπὸ κοινοῦ* niet mogelijk is:

Thuo uuas iro uuisa thann,
thero liudo landsido, / that that ni muosta farlatan nigen
idis under Ebreon, / ef iru odan uuarth
suno afuodid, / ne siu ina simla tharod
te them godes uuihe / forgeban scolda.

Bovendien zou bij splitsing geen van de deelen met het vermeende *κοινόν* eenigen zin geven.

(De ondergang van de wereld komt
bij donkeren nacht, *zooals een dief loert*
in het geheim met zijn daden, zoo komt die dag voor de
[menschen,
de laatste van het licht, zoo het van te voren de menschen niet
[weten,
zoo gelijk zoo de vloed deed in vroegeren tijd.)

Wanneer het tweede *so* ook als parallel met 4366b. 4374. 4375a op te vatten is, dan is nog tevens ἀπὸ κοινοῦ mogelijk. Zoo interpreteeren Sievers en Behaghel ook den tekst. Alleen Heyne [1]) heeft puntkomma achter 4361a = Sievers 4359a.

Zien we van dit laatste geval nog af, dan blijven er nog twee zekere ἀπὸ κοινοῦ-constructies, waarin het κοινόν een heele zin is, in den *Hel.* over. Het is dus al te ver gezocht, wanneer Karg ἀπὸ κοινοῦ uit den *Hel.* wil wegcijferen, omdat daarin de caesuur zeker ná het κοινόν valt.

3. Het „oudste" voorbeeld meent O. Behaghel (*Deutsche Syntax* III) in het *Ludwigslied* (vs. 13) gevonden te hebben:

Sume sâr verlorane *Uuurdun* sum erkorane.

De caesuur ligt voor het κοινόν ! We zouden dus niet langer onze meening (pauze ná het κοινόν) kunnen staande houden. Ofschoon dit voorbeeld Karg's meening (pauze vóór het κοινόν) een historischen grondslag zou kunnen verleenen, beschouwt ook deze het geval niet als ἀπὸ κοινοῦ. Behalve zijn tegenbewijzen (1929, blz. 49 vlg.) — een hulpwerkwoord komt elders niet als κοινόν voor; onzelfstandigheid van halfverzen is tegen de techniek van het geheele gedicht in — tegenbewijzen, die slechts de kracht van waarschijnlijkheid hebben (hulpww. als κοινόν toch in de *Kreuzfahrt Ludwigs des Frommen* vs. 1557, Karg 1929 blz. 34; *Ludwigslied* telt slechts 118 verzen), dient men van uit een ander gezichtspunt deze constr. te bekijken: in de voorbeelden *geef mij eens d a t b o e k daar wil ik hebben* of *dô spranc von dem gesidele h e r H a g e n e also sprach* springt in het

1) Paderborn 1883.

oog, dat het κοινόν met iéder der beide deelen een zin vormt en niet bv. bij het eerste deel uitgedrukt is en bij het tweede gedacht moet worden. Duidelijk wordt dit bij splitsing: *geef mij eens dat boek* en *dat boek daar wil ik hebben.* Deze eenvoudige voorwaarde is niet vervuld in het voorbeeld uit het *Ludwigslied.* Maken we eerst van de twee halfverzen één vers: *sume sâr verlorane uurdun sum erkorane.* We zien, het vermeende κοινόν is slechts bij het eerste deel van den zin uitgedrukt en moet in het laatste áchteraan — ἀπὸ κοινοῦ vereischt middenstelling, „Rahmenstellung", zooals Spitzer het noemt — aangevuld worden: *sume sâr verlorane uuurdun, sum erkorane* [*uuurdum*]. Splitsing is hier onmogelijk: *sume sâr verlorane uuurdun* en *uuurdun sum erkorane*.*

Ook kan deze constr. niet tot de onder te bespreken onvolledige ἀπὸ κοινοῦ-constr. gerekend worden.

4. Afgezien van het historisch argument uit den *Hel.* voor de caesuur ná het κοινόν, zie ik ook een bezwaar tegen het aannemen van een breuk vóór het κοινόν in het voorbeeld *Ferguut* 5314b:

Stont op *Artur die coninc*
Ghinc messe horen in die kerke.

Er is geen reden, om aan te nemen, dat iemand bij het vormen van een dergelijke constructie zich reeds bewust wordt, dat het laatste deel van dien zin tevens het eerste gedeelte van een volgenden zin zal zijn, en dit allerminst voor den dichter, die onbewust te werk gaat. In dit voorbeeld staat het κοινόν op het einde van een versregel, waardoor ἀπὸ κοινοῦ-pauze en de pauze van het verseinde samenvallen. Dit is echter niet steeds het geval. Van de 252 gevallen van ἀπὸ κοινοῦ die Karg in de Mhd. epiek vond, beginnen er 249 met een nieuw vers (1929 : 250 van de 264 gevallen), zoodat — zoo besluit Karg — het κοινόν steeds door een psychische pauze van het eerste deel gescheiden zou zijn.

Van de, volgens mij, zuivere ἀπὸ κοινοῦ-constructies in den *Ferguut,* te weten: 45 [1]), 364a, 629a, 806, 1023, 1031, 1071, 2595, 2839,

1) Het cijfer geeft aan het vers of deel van een vers, dat ἀπὸ κοινοῦ staat.

3176a, 3680a, 5155-56a, 5187, 5228a, 5314, 5316 beginnen er 13 met een nieuw vers. In vergelijking met de gevallen bij Karg (3 van de 252; 1929 reeds 14 van de 264) zijn er dus veel plaatsen in den *Ferg.* (3 van de 16), waar het κοινόν niet met het begin van het vers samenvalt. Behalve het bovengenoemde (5314) zijn dit 1031b [1]):

„Here" seit hi, „en es niet goet
Dat mijn her Keye die ridder vremde
Versprect: hem sals berouwen in dende.
Also dede hi *mijn her Pertsevale*
Verjagede hi mit sire tale.

Ook het derde en laatste geval [2]) getuigt ten overvloede, dat de caesuur niet voor het κοινόν ligt: 5316b

Daer waren *papen ende clerke*
Daden den dienst te Gods love.

---

1) Als voorbeeld te vinden *Inl.* CXVII, waar echter drukfout: *also dede hi met Pertsevalę* i. pl. v. *mijn her Pert.*

2) In het, door Prof. Overdiep niet behandelde geval 145b:

In een dal hi (het hert) zeere vliet
Ne waer *mijn her Pertseval*
Volchde hem al over al.

kan men moeilijk uitmaken, of *waer* door den dichter van den *Ferg.* nog als werkwoordsvorm gevoeld is dan wel of *Ne waer* reeds geheel en al de gevoelswaarde van een conjunctie had. Werd *waer* nog als conjunctief van *sijn* gevoeld, dan hebben we met een geval van ἀπὸ κοινοῦ te doen, omdat *mijn her Pertseval* telkens als nom. zoowel bij zin 1 als bij zin 2 behoort, en, afgezien van den gedachtensprong, beide zinnen met het κοινόν volledige zinnen vormen: *In een dal hi zeere vliet* [en het zou inderdaad ontkomen zijn] *Ne waer mijn her Pert.* en *mijn her Pert. Volchde hem al over al.*

Dit geval van gedachtensprong staat niet alleen in den *Ferg.* Vgl. bv. de gevallen, waar de conjunctie staat: 1577 vlgg. *Die roke was swert ende eiselike* [maar men kon er toch langs opklimmen] *Want wilen eer een gygant Hi hieu hare ane den enen cant Een padelkijn tote in den tsop* en 1604 vlgg.: *Dicwile dat hi sneft* [*ende treget*] *So dat hi achter waert gleet* [hij viel echter niet] *Ne maer ane die bramen wreet Sloech hi sijn hant.*

5. Daarentegen is volgens Karg een dubbele uitleg mogelijk in de gevallen, waarin een zinsdeel of zin als κοινόν een heel vers in beslag neemt. Hij ziet daarom van een behandeling van deze plaatsen af, met dien verstande, dat het gevonden resultaat (pauze vóór κοινόν) tot die gevallen uitgestrekt wordt, waarin het κοινόν een woordgroep is. Hier zoo categorisch een regel op te stellen, die voor alle gevallen op zou gaan, is niet juist.

In den *Ferg.* komen vier plaatsen voor, waarin het κοινόν uit een versvullend zinsdeel bestaat:

Men brochte heme wijn ende clareit
806 *Ende die gerechten wel bereit*
Dier es hem so menech comen
Dat icse u niet en wille nomen.

We zijn bij dit geval in staat, den weg, dien de dichter onbewust gegaan is, bewust terug te gaan. Stellig is de gedachtengang de volgende geweest: de constr.: *men brochte heme wijn ende clareit, Ende die gerechten wel bereit sijn hem so menech comen, dat* ... — dus twee syndetisch verbonden hoofdzinnen — vermengde zich met de constr.: *Men brochte heme wijn ende clareit Ende gerechten wel bereit, Dier hem so menech comen es, dat* ... Bij vermenging van deze constructies, waarin eenerzijds *die gerechten wel bereit* onderwerp bij *sijn* is, anderzijds polysyndetisch met de voorafgaande objecten verbonden zijn kan, werd *Ende die gerechten wel bereit* κοινόν tusschen de twee deelen. Het blijkt, dat niet voor ieder ἀπὸ κοινοῦ asyndeton als oorzaak verondersteld kan worden [1]), waarop ook Maurer (o.c.) gewezen heeft.

Zoo ook het volgende geval, dat tevens mijn meening, dat de caesuur na het κοινόν ligt, ten zeerste ondersteunt:

---

1) Verdam maakt in zijn inleiding tot den *Ferguut* (Gron. 1882, blz. XXX) geen verschil tusschen asyndeton en ἀπὸ κοινοῦ, van welke laatste constr. hij slechts 5314 en 5316 noemt, en wel in zijn bewijsvoering, dat twee dichters aan den *Ferg.* gewerkt hebben. De verdeeling van meer gevallen dan deze twee over het geheele epos schakelt de ἀπὸ κοινοῦ-constr. als bewijsmiddel uit.

Mijn her Keye es comen mettien
5187 *Ende alle die vander tafelronden*
Hadden helm op hoeft gebonden.

Leest men de caesuur in deze, uit den samenhang gelichte verzen, vóór het *κοινόν*, dan ontleedt men de passage in twee syndetisch verbonden hoofdzinnen. Maar dat laat de samenhang niet toe, want ook *die vander tafelronden* verschijnen met Keye voor koning Artur. Men dient dus de caesuur ná het *κοινόν* te lezen, waardoor *die van der tafelronden* in overeenstemming met den samenhang aan de handeling van beide, het *κοινόν* omlijstende werkwoorden deel hebben [1]).

Nog een geval door *Ende* ingeleid:

Here her coninc siet hier den horen
Die menegen man gedaen heeft toren
2839 *Ende dat hoet cleet van ziden* [2])
Sent hi u;

Van belang voor de kwestie, waar de caesuur ligt, is ook deze passage:

Hi dede hem bringen ridders gewade
1071 *Halsberch, cousen, helm van stale*
Dede Ferguut ane:

want legt men de caesuur vóór het *κοινόν*, dan kan men de, daardoor ontstane, twee asyndetisch verbonden zinnen slechts zoo verstaan, dat Ferg. zijn ridderkleedij laat brengen, waarvan hij slechts het borstharnas, de kousen en den helm aantrekt. Maar uit dat alles bestaan juist de kleeren van een ridder. Vgl. het fr., dat, wat het eerste gedeelte van den roman betreft, soms woordelijk weergegeven wordt: 1390 vlg. On li a aporte isniel Le hauberc et l'elme d'achier.

1) Het heeft den schijn, alsof Prof. Overdiep ook Vs. 5282, dat hij met geval 5187 vergelijkt, als *κοινόν* beschouwt:

Artur sciet ende sine mesniede
Ende daer na die ander liede.
Si trocken alle in die port

De punt in den tekst wordt in de *Inl.* (CXVII) weggelaten.

2) *Inl.* CXXXI constateert Prof. Overdiep breuk na vs. 2839.

Wanneer een versvullende *zin ἀπὸ κοινοῦ* staat, wisselt een nauwer verband van het *κοινόν* met het eene of het andere deel met het geval:

Bedi ic wille varen jaghen
Int foreest van Goriënde
Den witten hert die noit en kende
Dat grote geloep van minen honden.
Hi saelt weten ane dien stonden
45 *Canicken te velde belopen*
Ic wane wel, hi saelt becopen.

Vs. 44 *ane dien stonden* kan niet terugslaan op het voorafgaande noch absoluut staan; het wijst duidelijk op nauwe verbinding van vs. 44 met 45. Losser is de band met vs. 46, dat echter ook niet alleen kan staan. Vgl. ook fr. 52 vlg.: Se en plaine lande le truis, Pris est, se il n'est molt corans.

„Vrient" sprac die coninc, „laet gewerden
Dat willic tusschen u beverden
1023 *Heft hi jegen u iet messeit*
Hi wil u betren, hets hem leit."

Verdam zet een punt achter vs. 1022 *beverden.* Ofschoon de band van vs. 2023 met vs. 2024 inderdaad hechter is dan met vs. 2022 (vgl. ook fr. 1312 vlgg.: „Amis" dist li rois, „en ma foi, Ne soies si mautalentis! Se mesire Kes a mespris, A vostre talens, ne doutes, Vos iert li mesfais amendes."), staat vs. 1022 toch niet op zich zelf, en wel omdat *Dat* niet op iets, wat voorafgaat, slaan kan. Immers in de volgende verzen wordt pas gewag gemaakt van een mogelijke beleediging.

6. Er is één geval van *ἀπὸ κοινοῦ*, waarin het *κοινόν* meer dan een versregel in beslag neemt [1]):

1) Karg vindt hiervan in de geheele Mhd. literatuur slechts drie gevallen (blz. 10, aanm. 2).

Hoe dicke riep hi: „Galiene,
Salic u nu moeten verliesen?
Wel haddic gesproken den riesen
5155 *Dat ic naesten niet en voer tote u*
5156a *Ten Rikenstene* [1]); dats mi leet nu.

Volgens zijn interpunctie zou Overdiep hier geen *ἀπὸ κοινοῦ* mogen aannemen. De interpunctie van Verdam: *Wel haddic gesproken den riesen! Dat ic naesten niet en voer tote u Ten Rikenstene, dats mi leet nu* is niet juist, want 5154 kan onmogelijk alleen staan. *Spreken van riesen* is volgens het *MnlW* VI, 1373 onder 2) een gezegde voor „van zijn verstand beroofd zijn". De *dat*-zin hangt niet af van *gesproken* als objectzin, maar als causale bijzin. We merken dus een kleine afwijking van de zuivere *ἀπὸ κοινοῦ*-constr., waarin het *κοινόν*, verbonden zoowel met den voorafgaanden als met den volgenden zin, dezelfde syntactische functie heeft. Hier echter is het *κοινόν* eerst een causale bijzin, dan subjectzin [2]). Psychologisch is dit daardoor te verklaren, dat tusschen den eersten zin en den laatsten zoo'n lang *κοινόν* staat, dat het causale verband niet meer gevoeld werd [3]), temeer daar *daeromme, dat* tot *dat* vereenvoudigd is.

Het kan voorkomen, dat de tweede zin een functie heeft, die een *ἀπὸ κοινοῦ* in de hand werkt, nl. als versvulsel en als drager van het rijm. En dit zou hier het geval kunnen zijn. Het is aan geen twijfel onderhevig, dat het *κοινόν* in dit geval vaster met het eerste deel dan met het overtollige tweede verbonden is, wat ook duidelijk in het oog springt bij het voorbeeld, dat Karg van dit soort *ἀπὸ κοινοῦ* geeft (zie blz. 21, aanm. 1.):

Ze jungest twanc si des sin hant
Daz sin durch ir fride nie
Mochten komen, des twanc er sie.

---

1) In de *Inl.* (CXVI) laat Prof. Overdiep *Ten Rikenstene* weg. Het staat echter mee *ἀπὸ κοινοῦ*.

2) Deze afwijking ook vs. 806 *Men brochte heme wijn ende clareit Ende die gerechten wel bereit Dier es hem so menech comen,* waar het *κοινόν* in het eene geval lijdend voorwerp, in het andere vooropgestelde nom. is.

3) Evenzoo in vs. 806, zie vorige noot.

Gaan we de voorbeelden, waarmee Karg zijn uiteenzettingen illustreert, even na, dan zien we, dat die ook niet zijn meening, als zou het κοινόν vaster met den tweeden zin dan met den eersten verbonden zijn, bevestigen. Naast de gevallen, waarin sprake is van het voortschrijden van de handeling — bv. *dô spranc von dem gesidele her Hagene alsô sprach* — zijn er vele, waarin de laatste zin datgene herhaalt, wat in den eersten gezegd is, o.a. *Eraclius* 1774: *er wolde weln under in Eine, diu im zaeme Unt dem rîche rehte kaeme Wolt er ze sîner ê haben.* Bij het geval *Kudrun* 236 *daz ich iuch niht ensach Des ist nu lange zîte, daz wir ensamet sâzen* zegt Karg zelf (blz. 26), dat we het tweede werkwoord als een aanvulling gevoelen.

Wanneer het werkwoord „zeggen", als inleiding tot of in de oratio directa, herhaald wordt, hebben we te doen met een verschijnsel, dat nu nog in de spreektaal dagelijks gehoord wordt, bv. *Friedr. v. Schwab.* 302 (bij Karg blz. 28): *„Kung, nu sôlt ir offenlich jehen das Was ietz sechen ewere ougen, Das solt ir sagen öne lœugen;* verder zegt Karg (blz. 29) „Der endpunkt der entwicklung ist erreicht, wenn die variation übergeht in wörtliche wiederholung" o.a. *Münchener Oswald* 1514: *die zwelf künige vrâgen begunden den milten künic Oswalt begunden si dô vrâgen balt."* Zeker kan men niet meer volhouden, dat de tweede zin enger met het κοινόν verbonden is dan de eerste, en dat de pauze voor het κοινόν ligt, in een geval zooals het volgende uit Enikels *Weltchronik* 8294: *Sît si uns habent gerûmt daz lant Und gên dem mer sint gevarn Mit ir vich und mit ir scharn, Sô süll wir zuo in ûf den sant, Sît si uns habent gerûmt daz lant.* Dat in dergelijke constructies de pauze na het gemeenschappelijke deel valt, heeft Karg later (1929, blz. 39-41) ook ingezien, waardoor een duidelijke onzekerheid in zijn bewijsvoering ontstaat: de pauze valt na het κοινόν — en toch zijn het ἀπὸ κοινοῦ-constructies! Deze gevallen worden dan maar van een verdere behandeling uitgesloten.

Wanneer het gemeenschappelijke zinsdeel een werkwoord is — waarvan Karg in het geheel slechts drie gevallen noemt — valt heel

abrupt de pauze na het κοινόν bv. *Nib.* B 583 *Ortwîn der kuëne bî vroun Uoten reit Vil geselleclîchen manic ridder unde meit.*

Maar laat ons terugkeeren naar den *Ferguut*!

Niet alleen komt in den *Ferg.* maar één geval voor, waarin het κοινόν meer dan één vers beslaat, maar ook slechts één plaats, waarin het κοινόν uit twee versregels bestaat. Prof. Overdiep bakent het κοινόν hier niet goed af en beschouwt slechts vs. 1374 als zoodanig: Galiene klaagt, dat Ferg. haar liefde niet aanneemt en weggaat:

Saen sal hi mijns vergeten.
In weet hoes hem gedinken mochte
1374 *Dade hi altenen in sijn gedochte*
1375 *Daer hi quame, alle joncfrouwen*
Het ware heme quaet, te minen trouwen.

Aangenomen eens, dat 1373 geen hoofdzin op zich zelf kan zijn, dan staat niet alleen 1374 ἀπὸ κοινοῦ, maar ook 1375. Het fr. wekt echter het vermoeden, dat 1373 absoluut staat: 1811 vlgg. Ne de moi ne li souvenra Quant ci de moi partis sera. *Ne sai por coi l'en souvenroit.* Car il ne puet estre ne doit Qu'il face en tos les lius ami U i l prendra herbergerie. Wat de beteekenis van den zin betreft, is het zeer goed mogelijk, dat 1373 terugslaat op vs. 1372 *Saen sal hi mijns vergeten,* wat misschien Verdam er toe gebracht heeft, een punt achter *gedinken mochte* te zetten, bij wiens meening wij ons dan ook aansluiten.

7. Er blijven nog zes gevallen van zuiver ἀπὸ κοινοῦ ter bespreking over, waarbij het κοινόν slechts het begin van een versregel uitmaakt, en in enjambement met den voorafgaanden zin verbonden is. Terwijl Karg toegeeft, dat in de gevallen, waarin het κοινόν uit een of meer verzen bestaat, ook de pauze na het κοινόν kan vallen (143 van de 252 gevallen, het grootste gedeelte dus) wil hij dit voor de 109 gevallen, waarin het κοινόν het begin van een vers vormt, niet toegeven, bv. *Kaiserchronik* 1038 (bij Karg blz. 9).

duo kom von himile
der gotes engel erscein im dô

Wanneer ik den zin: „Da nicht zu vermuten ist, dass das ἀπὸ κοινοῦ in nahezu absoluter regelmässigkeit in verbindung mit enjambement auftritt, lässt sich diese eigenartige metrische behandlung des κοινόν nur so erklären, dass es von seinem ersten glied immer durch einen psychischen bruch getrennt ist". (blz. 9; 1929 blz. 11) goed versta, dan wil Karg zeggen, dat bij ἀπὸ κοινοῦ niet slechts in geval van enjambement de pauze voor het κοινόν valt, het enjambement dus niets met het ontstaan van ἀπὸ κοινοῦ te maken heeft. En toch berust zijn theorie van de caesuur vóór het κοινόν op de enjambement-gevallen; immers voor de andere 143 van de 252 zou volgens Karg desnoods de rythmische breuk na het κοινόν kunnen vallen. In het voorbeeld *Kaiserchronik* 6038 staat het woord in κοινοῦ, *der gotesengel,* met veel nadruk — deze nadrukkelijke vooropstelling is de functie van de ἀπὸ κοινοῦ-constr. in deze gevallen — aan het begin van het vers. Ook hier echter bemerk ik een spanning na het κοινόν, door de inversie-pauze verhoogd. Want evenals ἀπὸ κοινοῦ ontstaat door inversie van den eersten zin, is omgekeerd ἀπὸ κοινοῦ de oorzaak van de inversie in den tweeden zin. Laat men, met opzet, de pauze voor het κοινόν vallen, dus aan het einde van het eerste vers, dan hakt men de passage op schoolsche wijze tot versregels; van verzen blijft er niet veel over. De kracht van de ἀπὸ κοινοῦ-constr. vervalt en de welluidendheid van het enjambement gaat te niet. Onze opvatting — pauze na het κοινόν — laat beide stijlelementen ten volle gelden, waardoor de verzen met die kracht en buigzaamheid gelezen worden, die de dichter, vooral een Wolfram von Eschenbach, bij wien ook vele ἀπὸ κοινοῦ-gevallen voorkomen, onbewust er in gelegd heeft. Men vergelijke beide meeningen in een geval uit den *Ferg.*: 5228a

Mijn her Keie den ridder stac	Mijn her Keie den ridder stac /
Up sinen scilt / sijn scacht brac.	Up sinen scilt sijn scacht brac.

In het eerste geval, rythmische breuk na het κοινόν, krijgt men juist door het enjambement een groote spanning. Het eerste deel heeft

een traag tempo [1]). Het enjambement veroorzaakt een spanning, die stijgt in het *κοινόν*, dat dan ook met verheffing van stem gesproken wordt; plotseling wordt het tempo snel. De inhoud van den zin beantwoordt volkomen aan die voordracht.

Een mooi voorbeeld hiervan vond ik ook in het *Roelantslied*: H 103 vlgg. [2]):

Als dit Roelant hat geseit
Quam een bode over gereit
Haestelike, ende seide,

Door het enjambement 104-05 niet met verspauze te lezen en na *Haestelike* even te rusten, krijgt men een zekere gejaagdheid in de voordracht, die vereischt wordt door den inhoud van den zin. De pauze na *Haestelike* geeft het op adem komen van den bode weer.

Een zeker bewijs, dat bij enjambement een breuk na het enjambeerende tweede zinsdeel valt, geeft ons het hs. van den *Ferg.* zelf, waar deze breuk door een punt wordt aangeduid. Als slot van de *Inleiding* geeft Prof. Overdiep daarvan een voorbeeld: 2945

Alle die gene die wi sagen
Bi ons. Wi te rovene plagen
Beide ridders ende knapen.

Ofschoon dit geen geval van *ἀπὸ κοινοῦ* is, blijkt er toch uit, dat ook dan niet de pauze met het verseinde samenvalt. Immers deze passage leest men ook niet met een caesuur na *sagen*:

Alle diegene die wi sagen /
Bi ons. / Wi te rovene plagen

Terwijl toch met *Bi ons* geen hoofdzin eindigt, zet de schrijver van het hs. hier een punt, omdat hij juist na het spannende enjambement een des te grootere behoefte voelt, een pauze te maken.

In het andere geval echter niets van dat alles. Ja, men kan dan

1) Deze „retardeerende" functie van den overloop en een breuk in het voorafgaand of volgend vers stelt ook Prof. Overdiep vast (CXXXI vlg.).

2) Uitg. J. van Mierlo in *Med V A* 1935 blz. 13-166.

niet eens meer spreken van ἀπὸ κοινοῦ, want met een rythmische breuk in de voordracht na het eerste vers, heeft *stac* voor het gevoel geen betrekking meer tot *Up sinen scilt.* Nemen we een voorbeeld voor vele uit Wolfram's *Parzival,* die Sievers enkel en alleen uitgaande van het rythme beoordeelt en slechts dan als ἀπὸ κοινοῦ-constructies beschouwt, wanneer de „ruck" voor het zinsdeel of den zin in kwestie ligt. Het eerste geval in de lijst van Sievers is *Parz.* 45, 20:

entslâfen unde enbizzen was,
unt wünneclîch gefeitet /
mit kleidern wol bereitet
was des hôhsten wirtes lîp.

Zoo gelezen, staat *mit kleidern* niet ἀπὸ κοινοῦ, maar behoort slechts bij *wol bereitet.* Daarom moet men Leitzmann [1]) bijvallen, wanneer hij, het eens zijnde met Karg wat de breuk voor het κοινόν betreft, in zijn *Parzival*-uitgave een komma zet na *gefeitet,* eraan toevoegend, dat Wolfram *feiten* en *feitieren* steeds absoluut gebruikt (*Parz.* 702, 16. 18, 4. 565, 14. *Willehalm* 247, 3).

In den *Ferg.,* waarin het enjambement niet zeldzaam is, komt ἀπὸ κοινοῦ, berustend op enjambement, behalve het zoo juist genoemde geval 5228, dan ook nog eenige malen voor, 364a:

Hi nam orlof ende keerde saen
Te sire ploech quam hi gegaen

Ἀπὸ κοινοῦ zou men nog kunnen aannemen in vs. 2624a:

Alse hi daer ghereden quam
Hastelike hi vernam
Ene tafle wel bereit.

Ofschoon men, logisch geredeneerd, met Verdam een komma achter *quam* zou kunnen zetten, waardoor 2623 asyndetisch met den volgenden zin verbonden zou zijn, heeft Prof. Overdiep een pauze na *Hastelike* gevoeld. Lettend op het rythme, zou men het daarmee eens

1) *Beitr.* 50, 90 vlgg.

kunnen zijn. Hetzelfde is het geval met een passage, die Prof. Overdiep niet als *ἀπὸ κοινοῦ* aangeeft, nl. 2395a:

Ferguut liet lopen enen slach
Opden helm hi den ridder sloech.

Daar echter het fr. deze meening niet ondersteunt (3010 vlgg.: *Mais un cop a Fergus jete* De l'espee non pas en vain: *S'en fiert* son conpainnon de plain. Quanque il puet de bon endroi *Sor le vert elme* qui luisoit), en de wending vs. 2394 met een kleine variatie ook elders (1795 *Die swerte liet them waert lopen*) als alleenstaande hoofdzin voorkomt, is het niet noodzakelijk *Opden helm* als *κοινόν* te beschouwen [1]).

8. Er resten nog drie gevallen, waarin het *κοινόν* niet-versvullend het begin van een versregel vormt; het is in een geval een betrekkelijke bijzin:

Deus, hoe wel sit u dat swert!
Die riddere heft hem harde onwert
629 *Die jegen u comt* [2]), waert een gygant
Ghi sloeget hem thoeft af al te hant

---

1) Bij Verdam komma achter *slach* vs. 2394.

Dat men niet overhaast schijnbaar bij elkaar behoorende zinsdeelen verbinden moet, leert een plaats uit den *Laidoen* (*Mnl. Ep. Fragm.* uitg. door Dr. G. Kalff, Gron. 1886) vs. 130 vlgg.:

Ende gaf hem ene wonde:
In dien slinken arm hi vloech,
Dien hi hem al ave toech.

Wanneer Kalff door de dubbelpunt na vs. 130 niet waarschuwde voor een doorlezen — en dat terecht, want *die vogelgripe* wondde Laidoen niet in zijn linker arm, maar trok dien af — zou men geneigd zijn vs. 130 met 131 te verbinden en zoo *In dien slinken arm ἀπὸ κοινοῦ* lezen, wat men nog eerder zou doen, wanneer 132 niet volgde.

Tevens kan deze plaats leeren, dat de door rijmwoorden verbonden verzen vaak tegenover voorafgaande of volgende verzen vast met elkaar verbonden zijn.

2) Afwijkend van hetgeen gezegd wordt in het hoofdstuk over *ἀπὸ κοινοῦ*, betoogt Prof. Overdiep *Inl.* CXXVIII' (onder B. 1° b. 1.), dat *Die jegen u comt*; met den zin van het voorgaande vers verbonden is. Hij constateert dus een pauze na het *κοινόν*, aangegeven door de puntkomma.

in de andere gevallen een voorwaardelijke bijzin:

Dandere brochte becken ende dwale
Ende hieten dwaen: „En sate niet wale
Lieve joncfrouwe", sprac die jonchere
3680 *„Gaefdi mi water,* het ware onnere."

Het derde geval heeft Prof. Overdiep over het hoofd gezien: 3176a. Voor den samenhang moeten we eenige verzen teruggaan.

3168 „Die rike God moet mi beraden
Ende moet mi te wege sinden
Daer ic den witten scilt mach vinden.
Hets mijn solaes ende mijn delijt.
Ic salne soeken al minen tijt
Beide bi nachte ende bi dage
In steden, in bossche ende in hage.
Soe bringe mi God uter noet
3176 *Ic en hebbe den scilt,* ic blive doet!"

Vs. 3175 kan niet absoluut staan en ook niet op het voorafgaande slaan. *Soe* staat met nadruk voorop en wijst op hetgeen volgt. Als bewijs, hoe beslissend de samenhang is bij beoordeeling van dergelijke gevallen, enkele andere plaatsen, waar de wenschzin absoluut staat: 314 vlgg. *Wel quaden dach Moete di geven ons Here! Waerbi slaestu mi so sere? Also hulpe mi God uut mire noet! Du selest copen, in blive doet* (de eedformule slaat op het hééle volgende vers), eveneens 705 vlgg.: *„Here", sprac die knape, „wete God U riddere hout met mi sijn spot. Soe hulpe mi God uut alre noet Ic salre varen, in blive doet."*

9. In alle gevallen, die we tot nog toe gezien hebben, vormen de twee deelen met het gemeenschappelijke κοινόν volledige zinnen en kan het niet uitsluitend bij één zin gevoegd worden. Dat de meeningen hieromtrent nog al eens kunnen uiteenloopen, bewijst het geval Wolfram von Eschenbach: M. Haupt [1]) telde in den *Parzival* 21, in den

1) In zijn uitgave van Hartmann von Aue's *Erec* bij vs. 5414. Leipzig 1871.

Willehalm 12 gevallen, E. Martin [1]) 26 in den *Parz.*, Karg [2]) 16 in den *Parz.* en 11 in den *Will.*; Leitzmann [3]) onderzocht nog eens alle gevallen en kwam tot de conclusie, dat er in den *Parz.* slechts 2 *ἀπὸ κοινοῦ*-constructies staan (260, 13. 650, 28) en eveneens 2 in den *Willeh.* Sievers [4]) besprak nog eens alle gevallen en telde in het geheel 32 *ἀπὸ κοινοῦ*-constructies. Tenslotte herzag Karg (1929) zijn meening en gaf voor den *Parz.* 17 en voor den *Willeh.* 10 gevallen op.

Vergelijkt men de interpunctie van Verdam met die van Prof. Overdiep, dan ziet men, dat ook deze beide uitgevers van den *Ferg.* het niet steeds eens zijn. Ofschoon Verdam er zich niet van bewust is geweest, wat een *ἀπὸ κοινοῦ*-constructie is — hij maakte, zooals we reeds zagen, geen verschil tusschen deze constr. en het asyndeton —, heeft hij toch bij het zetten van de leesteekens vaak intuïtief die interpuncties geplaatst, die door de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. vereischt worden. Dat de jongste uitgever van den *Ferg.* het niet altijd met hem eens is, toonen de volgende plaatsen aan: 2595:

Ferguut vollec danen voer
Want sine herte hem sere swoer
Dat hi sijn lief hadde verloren
Hi hads pine ende grote toren.

Verdam heeft een punt achter vs. 2595 *verloren.* Ik beschouw dit geval als *ἀπὸ κοινοῦ*, omdat *es,* in 2596 *hads,* slechts terugslaat op 2595 en niet op 2594 én 95.

Twijfelachtig is het geval 1118:

Ferguut was utermaten blide.
Wel behagedem sijn gesmide
Ende dat ors daer hi op sat.
Hine was noit te gemake bat.
In sinen stegereep hi hem hief
Waest den orsse leet of lief
Het moeste knielen op den vloer.

---

1) In zijn commentaar op den *Parz.*, Germ. Handbibl. Deel 9, Halle 1900-03.
2) *o.c.* blz. 53-54, in de tabel blz. 58-59 en blz. 60.
3) *Beitr.* 50, 90 vlgg.
4) *Beitr.* 50, 99 vlg.

Het is niets bijzonders voor het paard, wanneer Ferg. rechtop in den stijgbeugel gaat staan — vs. 1115 zat hij er al op! —, wel echter, dat het door de kracht van Ferg. knielen moet. Dit blijft echter toch een twijfelachtig geval, vooral omdat men geneigd is, een door het rijm verbonden verspaar (*hief: lief*) ook samen te lezen. Het fr. doet vermoeden, dat de dichter vs. 1117 met de volgende verzen verbonden heeft: 1446 vlgg. Il s'afice sor les estriers Par si mervillouse fierte Si que por poi n'a cravente Le bon ceval sor choi seoit. Verdam heeft een dubbelpunt na vs. 1117, waardoor hij, begrijp ik het goed, de verzen 1118-19 samen in consecutief verband laat volgen op vs. 1117, dus niet vs. 1118 alleen, zoodat *ἀπὸ κοινοῦ* vervalt. Duidelijker is Verdam wat betreft vs. 4594a, dat Prof. Overdiep als *κοινόν* beschouwt:

„Onse Here si onse campioen.
Hi moet ons betren onse quale
Oft sijn wille es, hi maget doen wale."

Ik zou in dit geval liever de interpunctie van Verdam, punt achter *onse quale* vs. 4593, volgen, en wel, omdat ik een tegenstelling in beteekenis voel tusschen den uitroep-zin: *Hi moet ons betren onse quale* en den alternatief-zin: *Oft sijn wille es.*

Vs. 4100 staat in het hs. aldus:

Si souden hem wel gerne wreken.
Hi hadde hem scaden vele gedaen.
4100 Mochtsi souden gerne slaen.

Verdam is van meening, dat *si* een keer verzwegen is en herstelt de fout: *Mochtsi, si souden gerne slaen.* Overdiep beschouwt *si* als *κοινόν*. Ik acht een derde mogelijkheid juister: *mocht* met enclitische *-t* en *si* [1]).

(Wordt vervolgd) C. MINIS

1) Afgezien wordt van de zinnen, waarin het relativum, dat door *ἀπὸ κοινοῦ*-plaatsing van het demonstr. zou zijn ontstaan, zijn demonstr. kracht nog eenigszins bewaard heeft, bv. 660 *Die mont sprect dat uit herte leit* (*Inl.* XCIX), 4573 *Ende geve hem dat sijn herte gert,* 4796 *Elc galt andren dat hi cochte* (*Inl.* CII). Vgl. nog *Inl.* CVI *so.* Ik zou hier liever spreken van haplologie i.pl.v. *ἀπὸ κοινοῦ*.

STUDIËN OVER HET ANTWERPSCHE LIEDBOEK

I. HET LIEDEKEN VAN SINT JACOB

Het lied, dat ik mij voorstel te onderzoeken, behandelt de legende, die in onze dagen weer bekend geworden is door het tooneelstuk van Henri Ghéon, *Le pendu dépendu*. De inhoud ervan is in het kort aldus [1]):

Twee pelgrims, vader en zoon, nemen op weg naar Santiago de Compostela hun intrek in „eens waerts huis". De kokette dochter des huizes zoekt den zoon te winnen, doch zijn vader verklaart, dat zij beiden de pelgrimage moeten volbrengen. De dochter stopt dan een vergulden nap in den reiszak van den oudsten pelgrim, die, als hij meent te vertrekken, door den waard onder beschuldiging van diefstal voor den rechter wordt gebracht. De zoon neemt de schuld zijns vaders op zich en wordt gehangen. De vader volbrengt zijn beevaart en klaagt Sint Jacob zijn nood. Als hij op den terugweg bij de galg komt, waaraan zijn zoon hangt, blijkt deze nog te leven: Sint Jacob heeft hem bijgestaan. Terstond keert de vader in tot dezelfde herberg en onthult den waard, die bezig is kippen te braden, dat zijn zoon door Sint Jacobs bijstand nog leeft. De waard bestempelt die bewering als een leugen: „Tis also waer al overluyt, als dese ghebraden hoenderen vlieghen ter doren wt". Natuurlijk vliegen dan de kippen de straat op. „Si vloghen op sinte Dominicus huys, daer alle die broeders saten". De heeren van den gerechte halen op het vernemen

---

1) Het lied is bewaard in het Antwerpsche Liedboek van 1544 en opnieuw gedrukt door H. Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae* XI (1855) 26, no. 20; door F. van Duyse, *Het oude Nederlandsche Lied* II (1905) 906, no. 250 A; door J. Koepp, *Untersuchungen über das Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544* [1929] 329; door J. van Mierlo S.J., *Geestelijke Epiek der Middeleeuwen* (1939) 291 (in gemoderniseerde spelling); en door W. Gs. Hellinga, *Een Schoon Liedekens-Boeck* (1941) 17, no. 20. Een gewijzigde, onvolledige tekst is overgeleverd in een handschrift, dat vroeger aan C. P. Serrure toebehoorde en thans in de Bibliotheek te Gent berust. Hij is uitgegeven door Van Duyse, *a.w.* II 909, no. 250 B.

van dat wonder in processie, met „pastoor ende cappellaen", den onschuldige van de galg. De waard wordt in zijn plaats opgehangen, de dochter wordt „ghedolven" oftewel levend begraven.

In dezen vorm vertoont het verhaal allerlei onbegrijpelijks. Om die bijzonderheden op te helderen zal de legende tot in haar oorspronkelijke redactie nagespoord moeten worden. Zij is door geheel Europa verbreid, maar het zal niet noodig zijn al die verschillende versies na te gaan om den tekst van het Nederlandsche lied te verklaren [1]). Ten onzent zijn St.-Jacobsliederen zeer zeldzaam [2]). Maerlant vertelt het verhaal ergens [3]) en op de markt van 's Hertogenbosch is op den eersten Mei 1525 „die legende van sint Iacop apostel" gespeeld [4]). Misschien is daarbij ook de wonderbaarlijke redding van den gehangene en het wonder van de kippen vertoond.

De oudste redactie van het verhaal vindt men in de *Acta Sanctorum* [5]), waar het ontleend is aan de pseudo-Calixtijnsche mirakelenverzameling, die op naam van paus Calixtus II (1119-1124) staat. De Bollandisten hebben al bewezen, dat deze verzameling stellig niet van dezen paus afkomstig kan zijn, al moet zij wel nog uit de twaalfde eeuw dateeren [6]). Zij stelt het verhaal in het jaar 1090, toen eenige Duitsche pelgrims te Toulouse kwamen, waar een hebzuchtige hospes een zilveren beker onder de bagage van twee van hen verborg. Deze, vader en zoon, worden beiden als dieven voor den rechter gebracht, die één wil begenadigen, maar den ander ophangen. In edelen wedijver offert de zoon zich op voor den vader, die na volbrachte beevaart tot Sint Jacob zesendertig dagen later zijn zoon door bijstand van den heilige nog levend aan de galg vindt hangen. Hij haast zich

1) Bij R. Köhler, *Kleinere Schriften* II (1900) 558 vgg. en III (1900) 223 vgg. en 639 vgg., vindt men versies in vele talen vermeld.

2) G. Kalff, *Het lied in de Middeleeuwen* (1884) 409.

3) G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* II (1907) 185; hij geeft de plaats bij Maerlant niet op.

4) C. R. Hermans, *Verzameling van Kronijken, Charters, Oorkonden betreffende de stad en Meyerij van 's Hertogenbosch* I (1848) 90; vgl. M. Heyer O.F.M., *Iets over middeleeuws toneel,* in: *TTL* XXIX (1941) 128.

5) *AA. SS.* Julii VI 50.

6) *AA. SS.* Julii VI 46; vgl. K. Künstle, *Die Legende der drei Lebenden und der drei Toten und der Totentanz* (1908) 19.

het wonder in de stad te verkondigen. De volksmenigte begrijpt, dat de zoon door den hebzuchtigen waard in het verderf gestort, maar door Gods genade gered is, bevrijdt hem met groote luister en hangt, blijkbaar in een lynchgericht — „communi examine" —, den misdadiger in zijn plaats op.

Het stuitende, dat het Nederlandsche verhaal uit een juridisch oogpunt heeft, als zou een onschuldige de straf van een schuldig bevonden veroordeelde kunnen overnemen, ontbreekt nog in de oudste redactie. Een dergelijk „remplaçantenstelsel" is in strijd met het rechtsgevoel en dan ook nergens bekend [1]). Wat de legende in de *Acta Sanctorum* verhaalt: „judex pietatis gratia motus, alterum dimitti, alterum ad supplicium jubet adduci", bevredigt het rechtsbewustzijn, terwijl dat zich bovendien kan verlustigen in het combat de générosité van vader en zoon, die elk zich voor den ander opofferen willen. Dat de slachtoffers wat hardhandiger aangepakt worden, dan een zacht gemoed noodzakelijk lijkt, en wellicht wat spoedig van misdaad overtuigd worden [2]), kan zijn oorzaak vinden in de omstandigheid, dat er onder de pelgrims vaak verdachte elementen aangetroffen werden [3]). Immers bedevaarten werden gemeenlijk als straf ook door den wereldlijken rechter voor alles behalve kerkelijke euveldaden opgelegd [4]). Maar overigens is het vonnis rechtvaardig. Ophangen als straf voor een naar onze begrippen niet bijzonder zwaar vergrijp als diefstal kwam bij veel volken voor en is in de Frankische rechtsbronnen zelfs regel [5]). Ook in de Middeleeuwen wordt het in de Ne-

---

1) Ik zeg dit op gezag van Prof. Mr W. van Iterson te Leiden. Wel kwam het voor, dat men zich borg stelde voor een veroordeelde; vgl. bijv. J. Matthijsen, *Het Rechtsboek van Den Briel,* opnieuw uitgegeven door J. A. Fruin en M. S. Pols (1880) 183.

2) De truc met den beker moet tenminste vrij bekend geweest zijn. Zij gaat terug op Gen. 46.

3) H. C. Heinerth, *Die Heiligen und das Recht* (1939) 57.

4) R. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte* (1922) 840; F. Prims, *Rechterlijk Antwerpen in de Middeleeuwen* (1936) 173 vgg.

5) H. Brunner, *Deutsche Rechtsgeschichte* II (1892) 475, 642; K. A. Eckhardt, *Die Gesetze des Karolingerreiches* II (1934) 196 (Lex Rib. 79).

derlanden gebruikelijk genoemd, van kracht het geheele Duitsche rijk door [1]).

De edele opofferingsgezindheid van de beide beklaagden heeft op latere schrijvers blijkbaar zoo'n indruk gemaakt, dat dit thema voor hen hoofdzaak werd, het romantische element het juridische overvleugelde en bij het opsieren van het aandoenlijke verhaal de rechtsfiguur geheel in verdrukking kwam. Dat begint reeds bij den eersten, die op het pseudo-Calixtijnsche verhaal teruggaat, Caesarius van Heisterbach, die omstreeks 1220 de legende nog beknopter en kleurlooser vertelt. Bij hem wordt de vader veroordeeld, doch de zoon offert zich voor hem op. De truc met den beker en de bestraffing van den waard laat hij weg, evenmin noemt hij plaats en tijd van de handeling. Van belang is, dat hij de pelgrims uit Utrecht laat komen en het verhaal zegt vernomen te hebben van een Cistercienser medebroeder Wilhelmus, die aldaar kanunnik was [2]). De eerste mededeeling behoeft men niet te gelooven. Het is bekend, dat de Middeleeuwers treffende verhalen gaarne in hun eigen streek plaatsten. Het Kindeke Jezus in Vlaanderen is van die geestesgesteldheid een markant voorbeeld, terwijl allerlei histories, die bij Boccaccio in Italië, bij Chaucer in Engeland spelen, elders verhaald worden als in Frankrijk of in de Nederlanden gebeurd. Het is dus niet verwonderlijk, als Caesarius' Utrechtsche zegsman de pelgrims tot Stichtenaars maakte. Aan de authenticiteit van zijn bron behoeft men niet te twijfelen [3]). Wel volgen de Cisterciensers den regel van Benedictus en kennen zij geen reguliere kanunniken, als de Praemonstratensers, die den regel van Augustinus volgen; maar er is geen bezwaar tegen, in den canonicus van Caesarius een lid van een der Utrechtsche kapittels te zien. Wel kan twijfel opkomen, of een Cistercienser monnik een dergelijk canonicaat, waaraan het recht om persoonlijk eigendom te bezitten ver-

1) S. Muller Fz., *De Middeleeuwsche Rechtsbronnen der stad Utrecht* I (1883) 3 § 7; B. J. L. de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland* I (1888) 50 § XC; II (1888) 83 § XIII.

2) Caesarius Heisterbachcensis, *Illustria Miracula et Historiae Memorabiles* VIII 58 (1605) 509.

3) Vgl. C. G. N. de Vooys, *Middelnederlandse Legenden en Exempelen* (1926) 21 vgg.

bonden was, mocht bekleeden [1]); die twijfel is te ondervangen, wanneer men aanneemt, dat de bedoelde Willem eerst kanunnik te Utrecht geweest is en later van zijn waardigheid afstand heeft gedaan om in de orde van Cîteaux te treden. Zoo moet het ook wel geweest zijn: het lijkt mij althans ondenkbaar, dat Caesarius, die stellig van de waarheid van zijn verhaal overtuigd was, een fictieven zegsman in een gestalte zou laten optreden, waartegen bij zijn lezers terstond bedenkingen zouden rijzen. Hoewel er in den tijd, waarin hij schreef, verschillende Utrechtsche kanunniken en zelfs prelaten van den naam Willem geleefd hebben, valt toch van geen hunner te bewijzen, dat hij tot de Cistercienser orde overgegaan is. Maar de mogelijkheid daarvan kan evenmin ontkend worden.

Van de schrijvers, die den pseudo-Calixtus volgen, is Caesarius de eenige, die het „remplaçantenstelsel" ten opzichte van de doodstraf invoert. Het is niet onmogelijk, dat het Nederlandsche lied die zonderlinge figuur aan hem ontleent. Want zijn werk is in de Nederlanden zeer bekend geweest [2]). De verdere navolgers van het pseudo-Calixtijnsche verhaal veranderen wel de situatie, maar doen dat zoo, dat er geen juridische onmogelijkheid ontstaat. Jacobus de Voragine († 1298), die voor zijn vertelling in de *Legenda Aurea* paus Calixtus als bron opgeeft, laat de toedracht bijna onveranderd: hij stelt het gebeurde te Toulouse in het jaar 1020 en laat de pelgrims door den waard dronken gevoerd worden [3]). Verder komt zijn versie met de pseudo-Calixtijnsche overeen, die hij dan ook wel als bron gebruikt zal hebben, al behoeft hij het niet uit de eerste hand gehad te hebben [4]). Mondelinge overlevering is zeker ook mogelijk bij de bewer-

---

1) M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche* I (1933) 397.

2) De Vooys, *a.w.*, 22 vgg.; J. van Mierlo, *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* II (1940) 171, zegt evenwel, dat de Nederlandsche vertaling van Caesarius' werk niet veel verspreid schijnt geweest te zijn.

3) Th. Graesse, *Jacobi de Voragine Legenda Aurea vulgo Historia lombardica dicta* (1890) 426; Jacques de Voragine, *La Légende dorée,* traduite par T. de Wyzewa (1905) 357.

4) Vgl. J. J. A. Zuidweg, *De werkwijze van Jacobus de Voragine in de Legenda Aurea* (1941) 25.

king van Jacobus de Cessolis, wiens werk, in het begin der veertiende eeuw in het Latijn geschreven, nog in dezelfde eeuw ten onzent als *Dat Scaecspel* vertaald is [1]). Daarin wordt geen plaats der handeling genoemd en de zilveren schaal, die als corpus delicti dienen moet, wordt door den schurkachtigen waard rechtstreeks „in des zoons mael" gestopt. Volkomen begrijpelijk is dan ook, dat de zoon, hoewel onschuldig, opgehangen wordt [2]).

De begripsverwarring omtrent het strafrecht, die het liedeken mogelijk aan Caesarius dankt, kan nog vergroot zijn, doordat in Spanje een afwijkende lezing der legende ontstaan is, die in één van haar oudste redacties het „remplaçantenstelsel" kent en waaraan ons lied ook andere trekken, die op het eerste gezicht onbegrijpelijk zijn, ontleent. Die versie heeft haar oudsten vorm in een Catalaansche romance, die nog uit de veertiende eeuw dateert [3]). Zij brengt een nieuw, vrouwelijk, element in de legende, doordat de vrouw en moeder der pelgrims mede ter beevaart tijgt en hier voor het eerst de kokette verleidster optreedt, die ditmaal de dienstmeid van de herberg is. Als de zoon haar afwijst, stopt ze uit wraakzucht — „niet steeds is de liefde bestendig van duur" — een gouden beker in zijn tasch. Hij bezweert zijn onschuld: „ik mag gehangen worden, als ik den beker heb!" Daarmede heeft hij zijn noodlot opgeroepen, dat nog denzelfden dag aan hem voltrokken wordt. Bij den terugkeer der ouders uit Santiago gaat de moeder, ondanks het afraden van den vader, naar de galg om haar zoon te bezoeken, die nog levend blijkt te wezen, want Sint Jacob heeft zijn voeten en Maria zijn hoofd ondersteund. Op verzoek van den zoon ijlt de moeder naar den rechter, wiens ongeloof aan haar verhaal door de wonderbaarlijke herleving van de gebraden kippen wordt gelogenstraft. Het meisje wordt tot slot gegeeseld en gehangen.

---

1) J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* II (1922) 191.

2) Gertrude H. van Schaick Avelingh, *Dat Scaecspel* (1912) 147; vgl. CVI vgg.

3) F. Wolf, *Proben portugiesischer und catalanischer Volksromanzen,* in: *Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissensch. Wien* XX (1856) 17 vgg.

Een gewijzigde, deels nog op den pseudo-Calixtijnschen tekst teruggaande redactie is misschien reeds eerder neergeschreven door den veertiende-eeuwschen Duitscher Herman van Fritzlar, dien men vroeger wel voor een Dominicaan, met meer reden voor een Minoriet gehouden heeft, doch die waarschijnlijk een rijke leek geweest is, die op eigen kosten naar Santiago gereisd is [1]). Bij hem komen de pelgrims uit Bohemen en speelt het wonder zich af te „Gelferâte". Moeder noch kokette schoone treden hier op, de waard handelt als in de pseudo-Calixtijnsche versie uit hebzucht. Ook hier offert de zoon zich voor den vader op, onder het komiek aandoende argument: „wanne der vater hete noch siben kindere dô heime die alle weisen wurdin". Origineel is de wijze, waarop de pelgrims op het drama reageeren. Zij verdenken Sint Jacob van „untrûwe", de vader vloekt zelfs den heilige, dreigt alle pelgrims van zijn heiligdom te weren en werpt zijn offerande verachtelijk op het altaar [2]). Na drie weken weer teruggekeerd om bij de galg te bidden, verneemt hij van zijn zoon, dat deze in den geest mede ter pelgrimage is geweest en zijn booze woorden gehoord heeft. Want Sint Jacob heeft hem gesteund en de Moeder Gods hem gespijzigd. De pelgrims loopen naar de rechters, die den jongen bevrijden en den waard door het wonder van de kippen van schuld overtuigen en ophangen. Van bijzonder belang is de mededeeling, dat de kippen lang te „Gelferâte" bewaard zijn, doch thans te „Sancte Domine" nog te zien zijn, dat op vier mijlen afstand heet te liggen [3]). Door deze plaatsaanduidingen is het mogelijk de plaatsen te herkennen. Met den laatsten naam is Santo Domingo de la Calzada bedoeld, „Gelferâte" moet een verbastering van Vellorado zijn [4]).

---

1) F. Pfeiffer, *Deutsche Mystiker des vierzehnten Jahrhunderts* I (1907) XV vgg.

2) Vgl. over het gebruik van de offerande voor het altaar te leggen H. W. Howes, *The cult of Sant-Iago at Compostela,* in: *Folk-lore, Transactions of the Folklore Society* XXXVI (1925) 146.

3) Pfeiffer, *a.w.* I 168. Zou Herman het verhaal naar Spanje of de Spaansche afwijkingen naar Duitschland gebracht hebben?

4) Misschien met een herinnering aan Gelfrât, den markgraaf van Beieren uit het *Nibelungenlied*? Het Duitsche *Alte Passional,* een berijmde bewerking

Santo Domingo de la Calzada wordt zelf de plaats der handeling in de vroeg-zestiende-eeuwsche geschiedenis van Lucius Marinaeus Siculus [1]). Bij hem is het de dochter van den waard, die den beker in den zak van den zoon stopt, zoodat die opgehangen wordt. Verder komt zijn verhaal geheel met de Catalaansche romance overeen [2]), behalve het slot: door het wonder met de gebraden kippen van de waarheid van het verhaal der moeder overtuigd, trekt de rechter met geestelijken en leeken naar de galg om den gehangene te bevrijden en aan zijn ouders terug te geven. De bestraffing van den waard of die van zijn dochter ontbreekt. De hoenders worden plechtig naar de kerk gebracht, waar zij zeven jaar leefden en precies hun gelijkend mannelijk en vrouwelijk oir nalieten, dat ook telkens een levensduur van zeven jaar beschoren is. De talrijke vreemdelingen, die de stad bezoeken, nemen telkens een veer van haan en hen mede en deze schieten nooit te kort.

In deze versie van de legende, die wij nu verder de Spaansche zullen noemen, vinden wij eenige nieuwe motieven, die in de op den pseudo-Calixtus teruggaande ontbraken. Vooreerst het optreden van de moeder, waarmede een pathetisch element ingevoerd wordt, dat, aangezien zij in het Nederlandsche lied niet voorkomt, voor ons van minder belang is; al is de van menschenkennis en humor getuigende scène bij de galg niet onvermakelijk: de vader, die de moeder afraadt het lijk van haar zoon te gaan zien; de vrouw, die natuurlijk toch haar eigen wil volgt en daarin nog gelijk krijgt ook. Het verplaatsen van de handeling naar Santo Domingo de la Calzada, het optreden van

---

van de *Legenda Aurea*, die, behalve dat zij het wonder van de kippen bevat, hoofdzakelijk den pseudo-Calixtijnschen tekst volgt, heet de stad „Walhen" (= Vellorado?). (*Das Alte Passional*, herausgegeben von K. A. Hahn (1857) 223 vgg.). Van het Nederlandsche *Passionael*, dat reeds in de vijftiger jaren der veertiende eeuw vertaald moet zijn (Te Winkel, *a.w.* II 175; Van Mierlo, *a.w.* II 171), bestaat geen andere uitgave dan een facsimile van een gedeelte van Gheraert Leeu's druk van 1478: E. Lagerwey en B. Kruitwagen O.F.M., *Die Legende van Sinte Willebroert* (1940), waarin men op blz. 35 vgg. een voortreffelijke beschouwing over het *Passionael* van de hand van Pater Kruitwagen vindt.

1) *AA. SS.* Julii VI 46.

2) Vgl. Köhler, *a.w.* III 225.

de dienstbode of van de dochter in de herberg, de rol van Maria, het wonder van de kippen en de processie, die naar de galg trekt, zijn allemaal nieuwe motieven, die in het Nederlandsche lied sporen nagelaten hebben.

Door deze trekken vertoont het lied allerlei situaties, die een nadere juridische beschouwing verdienen. De bestraffing van den waard is in het pseudo-Calixtijnsche verhaal, ook in de navolgingen, de *Legenda Aurea* en *Dat Scaecspel,* een soort lynchjustitie, een uiting van de verontwaardiging van het in zijn rechtsgevoel gekrenkte volk. In de Spaansche versie daarentegen worden in alle navolgingen, ook in ons lied, de waard en de kokette verleidster op rechterlijk bevel ter dood gebracht. Het is inderdaad goed middeleeuwsch recht geweest, dat de valsche aanklager de straf van den onschuldig veroordeelde krijgt [1]). Dat de waard gehangen, het meisje levend begraven wordt, is eveneens juridisch in den haak. Van den Frankischen tijd tot in de late Middeleeuwen was het gebruikelijk vrouwen niet door ophanging, maar door begraving ter dood te brengen [2]). In de latere Middeleeuwen dringt het gebruik door, ook vrouwen op te hangen [3]). De Catalaansche romance levert daarvan het vroegste mij bekende voorbeeld [4]).

Van de zondares tot de Moeder Gods moge geen te groote stap geacht worden. Het voorkomen van den naam Maria in twee vrijwel gelijkluidende regels van het lied, „Sinte Jacob heeft mi geholpen Maria wt alder noot" (vs. 56) en „Sinte Jacob heeft hem geholpen Maria wt alder noot" (vs. 64), is slechts te verklaren door de teksten

---

1) Ik volsta met als voorbeeld te verwijzen naar W. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen der Stad Breda* (1892) 62.

2) Brunner, *a.w.* II 601; Schröder, *a.w.*, 370, 832; J. Gessler, *Critica Latina. Critische Aanteekeningen op Latijnsche Teksten uit en na de middeleeuwen* (*Philol. Studiën, Teksten en Verhand.* nos. 25-27) (1941) 85 vgg.

3) J. Gessler, *Notes critico-historiques* II. *Mulier suspensa,* in: *Revue belge de Phil. et d'Hist.* XVIII (1939) 974 vgg.

4) De overeenkomst van den regel van het Nederlandsche lied: „Si haddet wel verdient" (vs. 80), met den slotregel van de Catalaansche romance, althans in de Duitsche vertaling van Wolf: „hätte mehr noch wohl verdienet", berust wel op toeval. De beide liederen stemmen te weinig overeen dan dat men aan rechtstreeksche ontleening mag denken.

der Spaansche versie ernaast te leggen. Geen commentator heeft dat tot dusver gedaan. Van Mierlo zet in zijn uitgave „Maria" tusschen komma's en verklaart het woord als een soort van uitroep, huiselijk gezegd dus een vloek [1]). Koepp spreekt van „Lobgesang des Vaters" en stemt dus overeen met Van Duyse, die „Maria wt alder noot" door een komma van het voorafgaande scheidt [2]). Hij herkent erin het refrein van het pelgrimslied „Meerstern, ich dich grüsse", dat luidt: „Maria, hilf uns allen aus dieser tiefen Not" [3]). Zeker is een pelgrimslied te verwachten in den mond van een bedevaartganger en dit lied is algemeen bekend geweest, tot in Amerika toe! Het staat zelfs, ietwat gewijzigd, op den befaamden runensteen te Kensington, opgericht door de dertig Zweedsche en Noorsche zeevaarders, die in 1362 tot in Minnesota doorgedrongen en daar zeker verongelukt of onder de Indiaansche bevolking opgegaan zijn. Die steen heeft alle verdachtmakingen doorstaan en is thans als authentiek erkend [4]). Stellig heeft de dichter van het Nederlandsche lied het pelgrimslied tot voorbeeld genomen. Maar nu in de beide Spaansche redacties, waarbij de moeder optreedt, de gehangen zoon zijn redding naast Sint Jacob aan Maria dankt, meen ik in onzen tekst een herinnering aan de Spaansche versie te mogen zien, die de dichter zelf niet meer begrepen en daarom met het pelgrimslied verward heeft.

De verplaatsing van de handeling naar Santo Domingo de la Calzada biedt een mogelijkheid ter verklaring van den tamelijk onbegrijpelijken regel in het Nederlandsche lied: „si vloghen op sinte Dominicus huys, daer alle die broeders saten" (vs. 72). Voorzoover deze regel gecommentarieerd is, heeft men er den heiligen Dominicus Guzman, den stichter der Predikheerenorde, in meenen te herkennen. De stad

---

1) Van Mierlo, *Geest. Epiek,* 294, 295. Ook Hellinga, *a.w.,* 19, interpungeert deze regels, die hij niet commentarieert, aldus.

2) Koepp, *a.w.,* 207; Van Duyse, *a.w.* II 908.

3) L. Erk und F. M. Böhme, *Deutsche Liederhort* III (1894) 748, no. 2048; het is een vrije bewerking van de hymne „Ave maris stella" (G. M. Dreves und C. Blume, *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung* II (1909) 238; R. de Gourmont, *Le Latin mystique* (1930) 184 vgg.).

4) R. Hennig, *Terrae incognitae* III (1938) 268 vgg.; de betreffende passus van het opschrift luidt: A.V.M. fräelse af illy.

Santo Domingo de la Calzada dankt haar naam aan een gelijknamigen, speciaal Spaanschen heilige, die zich vooral verdienstelijk maakte door aanleg van wegen ten bate van de pelgrims naar Santiago. Hij stierf op 12 Mei 1109 [1]). Uit zijn legende is ook het wonder van de kippen in de legende van Sint Jacob overgegaan. Dergelijke wonderen van gebraden kippen, soms ook van andere dieren, die herleven om de waarheid van een ongelooflijke bewering, meestal betreffende de herrijzenis van een dood gewaande, te bevestigen, komen veelvuldig voor [2]). Bron van die verhalen is waarschijnlijk een apocrief evangelie, waarin het Herodes zou overkomen zijn, toen hij twijfelde aan de geboorte van een anderen Koning der Joden [3]). In het twaalfde-eeuwsche Fransche heldendicht van Ogier van Denemarken, dat door geheel Europa, ook in de Nederlanden, verbreid geweest is [4]), vindt men een zinspeling op die legende van Herodes [5]). In oude legenden van Judas wordt zijn ongeloof aan de Verrijzenis des Heeren op dezelfde wijze aan de kaak gesteld [6]).

In de legende van den heiligen Dominicus Calceatensis, zooals die beschreven is door Luis de la Vega, wiens werk in 1606 te Burgos verscheen, komt dit wonder tweemaal voor. Het eene verhaal betreft een Christen, die door den heilige uit gevangenschap bij de Mooren bevrijd wordt. Wij zijn daarmede typisch op Spaanschen bodem, midden in de Reconquista. Als een gevangenbewaarder aan zijn bezorgdheid voor een mogelijke ontsnapping van den gevangene uiting geeft, antwoordt hem de Moorsche hoofdman: „Etenim si in eo quo illum nuper reliqui statu captivum detineas, sic ille evadere poterit e carcere, sicut gallus hic gallinaceus assatus e catino avolare poterit et cucurire". Natuurlijk vliegt de haan dan weg en kraait. Ook het wonder van den gehangene, die gered wordt, treft men in de legende

---

1) M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche III* (1931) 395.
2) Köhler, *a.w.* III 639 vgg., 641.
3) Wolf, *a.w.*, 134 n. 1.
4) H. Suchier und A. Birch-Hirschfeld, *Geschichte der Französischen Literatur* I (1913) 42.
5) Raimbert de Paris, *La Chevalerie Ogier de Danemarche. Poëme du XIIe siècle* II (1842) 485, vs. 11615-11627.
6) Köhler, *a.w.* III 641.

van dezen Dominicus aan, en daarbij het wonder van de herlevende kippen. Zelfs wordt daarin de bijstand, aan den gehangen jongen verleend, aan hem en niet aan Sint Jacob toegeschreven [1]). Daar de wonderbaarlijke herleving van de kippen niet voorkomt in de oudste redacties van het verhaal van den gehangene, zoolang dat te Toulouse speelt, maar pas optreedt, als de handeling zich naar Spanje, hetzij te Vellorado of te Santo Domingo de la Calzada, verplaatst heeft, is het duidelijk, dat dit detail in de legende van Dominicus Calceatensis, waar het tweemaal voorkomt, thuis hoort en vandaar in die van Sint Jacob overgegaan is. In de in 1515 geschreven geschiedenis van Toulouse door Nicolas Bertrand wordt de legende weer naar Toulouse terug verplaatst. Maar hoewel de waard noch zijn dochter erin vermeld worden, is daar het wonder van de kippen, dat zich ook in de Spaansche verhalen, in tegenstelling met het Nederlandsche lied, voor den rechter voltrekt, gehandhaafd [2]).

De vermelding in het liedeken van „sinte Dominicus huys" is kennelijk een herinnering aan de kerk van den heiligen Dominicus Calceatensis, waar de kippen immers bewaard en gekweekt werden. Het lijkt wel, of de dichter zelf deze toespeling niet meer begreep en een Predikheerenklooster bedoelde. Daarop wijst zijn toevoeging: „daer alle die broeders saten" [3]). Pater Van Mierlo tracht in zijn commentaar 's dichters gedachtengang te verduidelijken door erop te wijzen, dat de Dominicanen het geestelijke gerecht der inquisitie bezaten [4]). Indien de dichter daaraan gedacht heeft, zou dat een nieuwe juridische dwaling zijn, want de kwestie valt buiten de competentie der inquisitie. In de andere redacties, hetzij die op de pseudo-Calixtijnsche, dan wel op de Spaansche traditie teruggaan, krijgt men den indruk, dat de zaak voor den wereldlijken rechter behandeld wordt. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat met „alle die broeders" de gezamenlijke pel-

1) *AA. SS.* Maii III 170, Julii VI 46.
2) *AA. SS.* Julii VI 46.
3) In het Gentsche hs. zijn deze woorden vervangen door: „si maecten een soete geluyt" (Van Duyse, *a.w.* II 911).
4) Van Mierlo, *Geest. Epiek*, 295.

grims naar Santiago bedoeld zijn, die een onderdak in het Dominicanerklooster gevonden hadden.

De oproep van „die heeren" van den gerechte: „Wel op, pastoor ende cappelaen, wi willen met processie onder dat gherechte gaen" (vs. 75-76), is een weergave van de voorstelling van de Spaansche versie, dat een processie naar de galg trekt om den onschuldig veroordeelde af te binden, in tegenstelling met het lynchgericht, dat in de pseudo-Calixtijnsche redactie voorkomt.

Een afwijking van de Spaansche versie is de voorstelling van het lied, dat de vader, als hij zijn zoon bij zijn terugkomst nog levend heeft aangetroffen, niet naar den rechter, maar naar den valschen waard loopt. Köhler en Koepp vinden dat een vreemde handelwijze; Van Mierlo maakt de fijnzinnige opmerking, dat de argeloosheid van den braven man daardoor des te scherper uitkomt [1]). Het zou echter ook kunnen zijn, dat in deze situatie een herinnering verscholen zit aan den gang van zaken, zooals Herman van Fritzlar die geeft, bij wien de rechters, nadat zij eerst den jongen bevrijd hebben, naar den waard gaan, in wiens keuken vervolgens het wonder van de kippen zich afspeelt [2]). Want Herman van Fritzlar is ook de eenige van hen, die de Spaansche versie volgen, bij wien, als in het liedeken, het „remplaçantenstelsel" voorkomt.

Zooals de cultus van Santiago de Compostela uit allerlei elementen, zelfs uit voor-Christelijke, is opgebouwd [3]), zoo is ons liedeken ook het resultaat van invloeden van verschillende zijden, het meest van de Spaansche versie der legende. Daarbij zal men niet zoozeer aan rechtstreeksche ontleening der hier aangewezen literaire monumenten hebben te denken als wel een plaats in te ruimen aan mondelinge traditie [4]). Het dooreenwoelen en vervagen der themata wijst daar duidelijk op.

---

1) Van Mierlo, *a.w.*, 291.
2) Zoo gebeurt het ook in *Das alte Passional,* ed. Hahn, 225.
3) Vgl. Howes, *a.w.*, 132 vgg.
4) Vgl. Van Schaick Avelingh, *a.w.*, CVI.

II. HET LIEDEKEN *VANDEN RFGHENBOGHE*

Hoewel herhaaldelijk uitgegeven, heeft dit lied, no. 127 van het Antwerpsche Liedboek van 1544, slechts zelden een bespreking kunnen verwerven [1]). De vele duisterheden, die het aankleven en die ook door de besprekingen, die het te beurt vielen, zeker niet alle opgehelderd zijn, hebben de commentatoren blijkbaar afgeschrikt. De heer Knuttel was de eerste, die zich eraan waagde, en hem komt de eer toe, althans enkele moeilijkheden opgelost te hebben: hij wees het voorbeeld ervan aan in een Duitsch „meisterlied", dat aan Barthel Regenbogen toegeschreven wordt [2]), en verklaarde daarmede titel en aanhef. Koepp vergeleek de beide gedichten in bijzonderheden, zonder tot een explicatie van de talrijke onbegrijpelijkheden te komen. Hij viel Mevrouw Mincoff-Marriage bij, die er een Doodendans in vermoedde.

Bezig met den oorsprong, de ontwikkeling en het wezen van den Doodendans na te gaan, trof mij dit liedeken als een belangrijk monument, doch niet van den Doodendans zelf, als wel van motieven, die den Doodendans hielpen vormen.

Het tweede gedeelte van het lied, van strophe 4 af, is een tweespraak tusschen „die iongelinc" en „die doot", waarvan de eerste driemaal, de laatste tweemaal spreekt. Een dergelijke beurtspraak is in den Doodendans volstrekt ongebruikelijk: daar spreekt elk van beide partijen, onverschillig wie het eerst het woord neemt, hoogstens eenmaal. Nu zou het hier wel een uitbreiding van het Doodendansthema kunnen zijn, maar waarschijnlijker is toch, dat het liedeken een reminiscentie bevat aan soortgelijke gedichten, die voorloopers van den Doodendans geweest zijn, als de *Dialogus mortis cum homine* (ook

---

1) Gedrukt bij H. Hoffmann von Fallersleben, *Horae Belgicae* XI (1855) 192; W. Gs. Hellinga, *Een schoon Liedekens-Boeck* (1941) 300; J. A. N. Knuttel, *Het geestelijk lied in de Nederlanden voor de Kerkhervorming* (1906) 493; J. Koepp, *Untersuchungen über das Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544* [1929] 319; Elizabeth Mincoff-Marriage, *Zestiende-eeuwsche Dietsche volksliedjes* (1939) 240.

2) W. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied* II (1867) 270, no. 429.

cum vita of *cum anima*), die sinds de twaalfde eeuw voorkomen en in de dertiende in vele volkstalen doorgedrongen waren [1]).

De figuur van „die doot" in het liedeken is tweeslachtig en vertoont een karakterwijziging, die in de ontwikkeling van den Doodendans welbekend is. In de strophen 4, 5, 6 en 8 is „die doot" met wien „geen verdingen en is", als hij „coemt met crachte aenghedronghen" en den mensch „op een eynde sedt", de gepersonifieerde Dood, *la Mort*. Doch deze personificatie is in den Doodendans van betrekkelijk laten oorsprong. Zij wordt voorafgegaan door de voorstelling, dat de mensch vermaand wordt door een doode, *le mort*, die in zijn eigen lot den levende zijn voorland toont. Een van de belangrijkste vormen, waarin dit thema voorkomt, is de legende der drie dooden en der drie levenden, die van de allergrootste beteekenis voor de vorming van den Doodendans geweest is [2]). Ook bij de ontwikkeling van die legende reeds groeit de figuur van den doode tot een persoonlijken Dood. De oorspronkelijke voorstelling treft men in het liedeken nog aan in strophe 7, waar „die doot" klaagt, dat hij lang de wereld gediend heeft en van zijn meesteres kreeg

„te loone
mer een lijnen cleet ende clocken gheclanck
als ick van deser werelt moeste scheyden".

Deze regels zinspelen duidelijk op het overlijden van een menschelijk wezen [3]); het is nog niet de gepersonifieerde Dood, zooals die in de overige strophen optreedt. De beide voorstellingen loopen in het liedeken dooreen, wat veel ertoe bijgedragen moet hebben om het voor de moderne commentatoren moeilijk verstaanbaar te maken: zoowel

---

1) Uit de overstelpende literatuur over den Doodendans verwijs ik alleen naar L. P. Kurtz, *The dance of death and the macabre spirit in European literature* (1934). De boeken van W. Stammler, *Die Totentänze des Mittelalters* (1922), en van S. Kozaky, *Geschichte der Totentänze* (1936), schijnen in geen Nederlandsche bibliotheek aanwezig te zijn.

2) Vgl. K. Künstle, *Die Legende der drei Lebenden und der drei Toten und der Totentanz* (1908); R. Ligtenberg O.F.M., *Over de legende der drie levenden en der drie dooden* (Collectanea Franciscana Neerlandica III[4], 1934).

3) „Die doot" is bij zijn leven een voornaam persoon geweest: hij diende de wereld „om eens so rijcker heeren sout".

Mevrouw Mincoff als Koepp meenden, dat de woorden van strophe 7 niet in den mond van den Dood pasten.

Ook het eerste gedeelte van het liedje lijkt een Doodendans-motief te bevatten. „De onbegrijpelijkheid vooral van de derde strofe", waarover de heer Knuttel klaagde, wordt wellicht een weinig weggenomen, wanneer men aanvaardt, dat de „drie vorsten hooch geseten" een herinnering aan de drie levenden zijn, die sinds het ontstaan der legende als voorname heeren en sinds de veertiende eeuw te paard voorgesteld worden.

Het is niet waarschijnlijk, dat de Nederlandsche dichter deze Doodendans-motieven in Regenbogen's lied ingevoegd zou hebben, geïnspireerd op enkele uitdrukkingen, die hij aantrof. De heer Knuttel heeft het vermoeden uitgesproken, dat reeds in het Duitsche taalgebied aan enkele regels van het oude „meisterlied" geheel nieuwe strophen zouden vastgeknoopt zijn, waarvan het Nederlandsche lied een vertaling zou zijn. Wat wij van de ontwikkeling van den Doodendans weten, maakt een dergelijken gang van zaken aannemelijker, dan dat wij hier met een oorspronkelijke Nederlandsche Doodendansredactie te maken zouden hebben. Zou die Duitsche omwerking nog te achterhalen zijn? Mevrouw Mincoff heeft in het Britsch Museum indertijd aangetroffen een vliegend blaadje, dat in 1550 te Neurenberg gedrukt werd en tot titel had: „Ein Lied von dem Tod, wie er alle Stände der Welt hinweg nimpt" [1]). Dit lied is blijkbaar een Doodendans, waarin een ander groot thema daarvan uitgewerkt is, dat van den Dood als gelijk aan alle menschen, van welken rang of stand ook, dat niet uit de legende der drie dooden en der drie levenden, maar uit andere, minstens even oude voorloopers herkomstig is. Het heet „in des Regenpogen plaen Thon", dus op een wijs van Regenbogen, vervaardigd te zijn. Zouden de verzen van „die iongelinc", een gebruikelijke figuur in Doodendansen, daaraan ontleend zijn? Het is onbegrijpelijk, dat Koepp, die van het bestaan van dit lied op de hoogte geweest is, geen poging gedaan heeft om erachter te komen, wat het eigenlijk is.

D. TH. ENKLAAR

1) Mary Elizabeth Marriage, *Alte Liederdrucke im britischen Museum*, in: *Alemannia* XXVIII (1900) 249.

OPMERKINGEN OVER 17DE-EEUWSE RELICTEN MET EU < O

Kloeke heeft in zijn studie over *Woensdag—Weun(e)sdag, Ts* 55, 148 vlg., op overtuigende wijze aangetoond dat in onze kuststreek, van de Zeeuwse eilanden tot de Wadden-eilanden, de *ô*-umlaut, zij het in beperkte mate, inheems moet zijn geweest [1]). Het laatst is, meen ik, over deze „autochthone umlaut van *ô* in het N.W." geschreven door Dr. W. Gs. Hellinga (*Opbouw,* 90). Hij noemt daar de bekende vbb. uit 17de-eeuws Hollands en bespreekt verder die, welke in de hedendaagse algemene omgangstaal nog leven. Het is een zonderling heterogene groep, die *eu*-woorden. „De *weun(e)sdag*-vormen zijn antiquiteiten, die slechts met grote moeite, en dan juist in de allerconservatiefste dorpen opgedolven kunnen worden", zegt Kloeke (*a.a.* 152). In die sfeer kan men gevoegelijk ook *meu* plaatsen; maar het dichterlijke *geneucht(e)* is van heel andere „standing"; *beuk* bevindt zich in veilige middenpositie. In de 17de eeuw schijnen de verhoudingen onder de *eu*-relicten niet anders te zijn: *veugen* (voegen) genoteerd bij Vondel; ook uit Hooft's dichterlijk werk is gemakkelijk een aantal plaatsen te vinden, maar voorbeelden uit onze kluchten ken ik niet. *Breur* bij Bredero en andere kluchtspelschrijvers, herhaaldelijk; uit Hooft en Vondel ken ik de vorm niet. Mijn aandacht viel op deze toch wel zonderlinge verhoudingen, toen ik het plan opvatte het geringe *eu*-materiaal uit de 17de eeuw met enkele mij bekende voorbeelden te vermeerderen. Daarmee begin ik.

Hellinga noemt voor het 17de-eeuws Hollands de reeds bekende voorbeelden *breur, reukeloos, geveucht* (en andere vervoegingsvormen van *veugen*). De auteurs die hij noemt, zijn allen Amsterdammers [2]) en hij vraagt: „Moet ook Amsterdam gerekend worden tot

---

1) Een (misschien overbodige) aanvulling op zijn materiaal is *'s Weundes* (naast *'s Moandes*), *Van de Schelde tot de Weichsel* I, 192 (Ridderkerk).

2) Het materiaal is in hoofdzaak te vinden in *Vondels taal* van Van Helten en in Nauta's *Aanteekeningen bij Bredero.*

een autochthoon *eu*-gebied?" In ieder geval zijn er nog meer Amsterdamse schrijvers in het begin der 17de eeuw die vertrouwd zijn met *eu*-woorden.

Coster's *Isabella* begint met een proloog van de Min (Cupido), die vs. 127 vlg. zegt:

> Hoe koddich ist, ick weet niet *seuters*
> Als ouwe kluyvers jonge kleuters, [1])
> Oft ouwe totebellen gaan
> Slaan jonghe melck-muylen aan.

Seuters, in rijmpositie, is hier zoeters en betekent m.i. ongeveer: grappigers, leukers.

Nog een voorbeeld waarop tot dusver niet gewezen is, geeft Hooft's *Warenar,* vs. 1317-18, waar het (dubbel-)rijm *teuven later* (langer toeven, wachten): *deuvekater* voorkomt. Reym, de eenvoudige meid uit het volk, is hier aan het woord. We zijn hier, evenals bij *seuters* in de *Weunsdag*-sfeer van Kloeke. Het *WNT* tekent bij dit *teuven* aan: „misschien een dialektische bijvorm van een niet aangetroffen **teven* dat verwant kan zijn met *toeven.* Alleen in N.-Holl. bekend" [2]). Op grond van de nu bekende 17de-eeuwse *eu*-woorden (*eu* uit *ô*) mag men hier, dunkt mij, gerust met Boekenoogen umlaut van *ô* aannemen (Boekenoogen § 66) [3]). Ik kom op Hooft terug, maar bespreek eerst nog een paar, misschien aanvechtbare voorbeelden.

In *Ts* 35, 289 (*Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout*) haalt Prinsen enkele regels aan uit een Leids register, regels „nopende t' onderscheyt vande snoucken". Onder de daar genoemde soorten van snoeken is ook de *heuckert.* Prinsen vat *heuckert* op als *hoeker,* een afleiding van *hoek.* Mogelijk kan deze etymologie nader worden getoetst [4]). Is zij juist, dan is deze (plaatselijke, Leidse?) snoeknaam een nieuw voorbeeld van *ô*-umlaut. De streek

---

1) *Kleuter* hier in de betekenis van jong, huwbaar meisje; het komt in 17de-eeuwse volkstaal en later herhaaldelijk in die betekenis voor; vgl. Stoett, *Moortje* 2561 en *WNT* in voce.

2) Er volgen enkele vbb. uit Boekenoogen. Karsten heeft het woord niet; evenmin de daarbij behorende composita.

3) Vgl. ook nd. (o.a. ofri.) *töven.*

4) Het *WNT* vermeldt *hoeker* in verschillende betekenissen; niet in deze.

waar hij voorkomt, verzet zich niet tegen die opvatting. Dat is evenmin het geval met nog een ander voorbeeld dat ik onder de aandacht breng van hen die zich voor het „ingvaeonismenprobleem" interesseren.

Wat moet men denken van het Zaanse (Noordhollandse) adjectief *meul,* o.a. genoemd door Boekenoogen (wat is de grond hier *meul*; het *meule* gras of vlees)? Boekenoogen voegt aan zijn vermelding toe: „eertijds moel". Is het een relict met *eu* uit *ô,* dat als speciale term uit het boerenbedrijf zich heeft kunnen handhaven, dan kan de chronologische constatering van Boekenoogen moeilijk juist zijn en zullen de gegevens nader getoetst moeten worden. In ieder geval moet het woord, op grond van zijn betekenis, wel tot de familie van *malen* behoren.

Ik keer nu terug tot Hooft. — Het werkwoord *veugen* is genoteerd bij Bredero, Roemer Visscher en Vondel, en het zal aan het toeval of aan de verwaarlozing der studie van Hooft's taal toe te schrijven zijn, dat ook deze Amsterdammer niet in dit verband wordt genoemd. Hooft gebruikt *veugen* met de daarbij horende vervoegingsvormen herhaaldelijk, maar *steeds in rijmpositie,* zover ik weet [1]). In de *Granida* vindt men de vbb. in vs. 483, 749, 787, 830 [2]) en de rijmwoorden zijn: *meucht* (moogt), *deucht, gheneucht, verheughen,* deels dezelfde die Hellinga noteert. Uit Hooft's *Gedichten* (Uitg. Stoett-Leendertz) I streepte ik aan *deucht*: *veucht* (blz. 45) en hetzelfde rijm op blz. 87. Opzettelijk onderzoek kan nog wel meer materiaal aan den dag brengen en zal waarschijnlijk mijn indruk bevestigen dat Hooft en Vondel de *eu*-vormen van het werkwoord in hun latere werk opgeven [3]).

Veugen, veucht, geveucht blijken handige rijmen in een bepaalde gedachtensfeer en ze zullen ook wel door andere Hollandse dichters zijn gebruikt. Eigenaardig genoeg beschik ik niet over materiaal uit

---

1) Ook de door Hellinga genoemde vbb. staan alle in rijmpositie; *seuters* en *teuven* in dit artikel ook.

2) Uitg. Klassiek Letterk. Pantheon.

3) In de *Granida* van 1636 laat Hooft ze staan; daar blijven dus de dubbelvormen *voegen* (buiten rijm) — *veugen,* die men in de eerste druk aantreft.

onze 17de-eeuwse kluchten. Hoe ook de waarde van het Amsterdamse, 17de-eeuwse *veugen* mag zijn, het detoneert niet in hogere poëzie, zoals *breur* dat aanstonds ter sprake komt, blijkbaar wèl doet. Het detoneert niet; evenmin als dialectisch *stick* (= stuk), *vijnen* en *vinnen* (= vinden), *winste* (= wenste), *verwinssen* (= verwensen), die Hooft in de *Granida* gebruikt als rijmwoorden naast *stuk, vinden, wenschen* buiten rijm. Evenmin als *bedielen* (bedeelen), *verkiert* (verkeerd), die ik in de *Theseus en Ariadne* in rijmpositie aantrof.

Blijkbaar is er in het 17de-eeuwse Amsterdam bij lange na nog niet die grote kloof tussen de volkstaal en de — in wording zijnde — taal der beschaafde burgerij, der hogere standen, die wij in onze dagen zien. En er is, althans in het begin der 17de eeuw, nog heel wat aanvaardbaar in de literatuurtaal, ook in de hogere literatuurtaal, dat we een eeuw later geheel zien teruggedrongen naar lagere milieu's of zelfs volkomen in onbruik zien geraakt. Dat geldt, zoals hier, voor klankvormen, dat geldt natuurlijk ook in ruimere zin.

In Hooft's *Warenar* is een neiging te bespeuren om, ook in de taal, de spelers naar hun sociaal milieu te typeren, maar — veel resultaten levert een opzettelijk onderzoek naar die taaldifferentiëring niet op; een poging van Stoett om de personages uit het *Moortje* naar hun taalgebruik te typeren brengt ook weinig positiefs. Bredero was er trouwens niet de man naar om in dezen consequent te zijn. Maar zijn kluchten werden stellig niet alleen door het klootjesvolk begrepen — en genoten; ook de Amsterdamse burger klonk deze taal vertrouwd in de oren. De sociale differentiëring was nog niet zo scherp geworden, ook niet in het taalgebruik, dat er een onoverkomelijke barrière lag tussen de taal van het volk en die van de burger, tal van woorden en klanken konden nog beide kanten uit. De *stads*verhoudingen van toen kan men het best benaderen van uit de hedendaagse *dorps*verhoudingen in de provinciën, met name in de provinciën buiten Holland.

Houdt men dit alles in het oog, dan is te begrijpen, waarom een in de Hollandse taalgemeenschap zwak staande vorm als *veugen,* een oude umlautsvorm die van huis uit geen literaire „standing" zal hebben gehad, zich als gemakkelijk rijmwoord nog wel enige tijd heeft kun-

nen handhaven in de literaire taal van Hooft en Vondel, maar niet of nauwelijks in de kluchtentaal, die door haar vrijer metrum rijmnood gemakkelijker kon mijden. Niet of nauwelijks; ik beschik over geen voorbeelden. Is dit juist, is dan langs deze gedachtengang ook niet het literaire, het schrijftaalcachet van *geneugte, geneucht* te verklaren? Hellinga constateert voor de 16de en 17de eeuw (begin 17de eeuw?) een evenwicht tussen de *eu-* en de *oe*-vorm bij onze schrijvers; Ten Kate gebruikt beide vormen nog willekeurig. *Genoegte* legt het af; wordt verdrongen door *genoegen*; *geneucht* houdt als gemakkelijk rijmwoord stand bij onze dichters — en wordt daardoor *veredeld* [1]). Tot het verlies van de slot-*e* zullen rijmwoorden als *deugd, verheugt* hebben meegewerkt. Welke rol *genucht,* een ablautsformatie, in dit proces gespeeld kan hebben, blijve onbesproken.

Breur en *meu* schijnen reeds in het 17de-eeuwse Hollands tot een heel andere sfeer te behoren dan de pas besproken woorden; in de latere algemene omgangstaal zijn ze niet geaccepteerd. Dat ze een taai leven hebben gehad in Hollandse volkstaal ligt aan het feit, dat ze tot de familiale sfeer, tot een intieme en conservatieve taalkring behoren. *Breur* is, meen ik, in Holland nu verdwenen; *meu* is sterk teruggedrongen; Boekenoogen noch Karsten vermelden het. Maar in de strijd tegen het Franse *tante* hebben *moei* èn *meu* nog sterke stellingen weten te bewaren. *Breur* heeft het in Holland geheel afgelegd tegen de *oe*-vormen (zie Van Ginnekens taalkaart *broeder* in *OTt* I, 81). In het 17de-eeuws Amsterdams moet het woord in vrij druk gebruik zijn geweest; voorbeelden levert echter alleen de volkstaal. Nauta noteert uit Bredero's werk 9 vbb. en hij is niet volledig [2]). Ook in andere Hollandse kluchten uit de 17de eeuw komt *breur* voor (zie o.a. een vb. in 't *WNT*) [3]). In het merendeel der gevallen heeft

---

1) Ik wil daarmee, niet op één lijn stellen, maar toch vergelijken het veredelingsproces dat tot op heden toe woorden als *kleen* en *reen* bij onze dichters ondergaan.

2) Zie o.a. *kittebruer, Moortje* 671, dat meteen illustratief is voor de gebruikswaarde. Een dergelijke spelling met *ue* Bred. III, 233, ook een niet door Nauta genoemd voorbeeld.

3) Hier volgen nog enkele plaatsen: *Oene* (Jan Vos), verschillende malen, in en buiten rijm; *Zijtje Fobers* (fol. B 1 r°).

het rijmpositie, maar ook daarbuiten wordt het gebruikt. Het heeft de engere betekenis van broeder zowel als de ruimere van vertrouwelijkheidsaanspraak. Het woord is misschien het duidelijkste bewijs dat Amsterdam de *ô*-umlaut kende. In verband met de andere Hollandse *ô*>*eu*-woorden heeft het geen zin om met Van Ginneken in dit woord *r*-umlaut aan te nemen.

Alvorens mijn opmerkingen te besluiten moet ik nog een *eu*-woord bespreken, een umlautsgeval waar de *eu* via *ô* teruggaat op *au*; nl. *beus,* dat in 17de-eeuwse Hollandse (Amsterdamse) volkstaal herhaaldelijk voorkomt [1]). Ik geef een vb. uit *Warenar.* Warenar zegt van Reym (vs. 99 vlg.):

> 's Is argh as de droes, en wilse haer best temen,
> Ick sorgh se selme noch iens uyt de nest nemen.
> Soo deurtrapt slim isse, en soo duyvels *beus.*

Eerst een opmerking over de betekenis; Leendertz verklaart *beus* hier als boos, slecht. Dit is m.i. niet geheel juist. Ik zou willen vertalen: glad, bijdehand, doortrapt misschien. Het Fries o.a. kent *boas* in deze betekenis. Het kan daar — met een overheersende grondbetekenis van bedreven, wakker (ijverig) — zich ontwikkelen in bonam, ook in malam partem (zie *Friesch W*); ik neem voor de Warenar dit boos aan met ontwikkeling in ongunstige zin [2]). — Een ander *beus* (*bues*) in *Moortje* 2716: ... die smaackt oock *niet bues* (niet kwaad) [3]). — Is ook deze umlautvorm in Noord-Holland geheel verdwenen? Boekenoogen en Karsten vermelden *beus* niet.

Beus, veugen: zowel de Germ. *au* als de Germ. *ô* hebben in onze kuststreek door umlaut *eu* opgeleverd. Men mag dus aannemen dat in het gebied waar deze umlaut werkte, de *au* en *ô* waren samengevallen, of althans weinig van elkaar verschilden, toen hij begon te werken. Anders gezegd: deze umlaut begon nà de overgang van *au*

---

1) Op gezag van Epkema, de bewerker van het Wdb. op Gijsbert Japicx, vermeld ik hier dat *beus* meermalen voorkomt in het werk van de Friese geneesheer en auteur P. Baardt.

2) Zi ook *WNT* i.v. boos G (kol. 489).

3) Zie *WNT* 480; aldaar verdere vbb. met *eu* uit Roemer Visscher en Vondel. Alle vbb. staan ook hier in rijmpositie!

> *ô* en eindigde vóór de ontwikkeling *ô* > *oe* zijn beslag had gekregen, daar de umlaut van *oe* een *ûˆ* oplevert. Maar — deze umlaut heeft lang niet alle *ô*-woorden getroffen; of (en) werkte hij slechts bij een bepaalde volksgroep in onze kuststreek? Voor deze problemen houdt mijn onderzoek halt. Vast staat dat de groep *eu*-woorden (woorden met *eu* uit *ô* of *au*) in 't begin der 17de eeuw in Holland, in onze kuststreek zwak staat. Een nader onderzoek moge uitmaken, of in Middeleeuwse Hollandse taal het aantal *eu*-woorden belangrijk groter is geweest [1]). Ik heb mij willen bepalen tot 17de-eeuwse toestanden.

Stellen we naast de *eu*-relicten de relicten met ongediphthongeerde *î* en *û* (de *ie*- en *oe*-woorden, die indertijd door Kloeke en Van Haeringen zijn besproken in *N Tg* XX en XXI), dan blijkt duidelijker hoeveel *kleiner*, maar ook hoeveel *heterogener* de *eu*-groep is. Tussen beide feiten schijnt mij verband te liggen. De zwakke *eu*-groep die de 17de eeuw ons laat zien, kon gemakkelijk uiteen worden geslagen, zodat de woorden als enkelingen zonder verband hun eigen leven gingen leiden, onafhankelijk van elkaar, en sneller te gronde gingen dan de beide andere genoemde groepen, waarvan de leden steun vonden aan elkaar en zich merendeels tot op heden wisten te handhaven.

Amsterdam, Oct. 1941 A. A. VERDENIUS

1) Ik haal aan uit Hellinga, *Opbouw* 91: „Tiemeyer is (trouwens), op grond van spelling en rijmen, tot de conclusie gekomen, dat Hildegaersberch *verscheidene* woorden met *eu*-umlaut gehad moet hebben (§ 120, 121)".

OETOE (OERDOE) RAKKERT
EEN FRIES RELICT

In de *NTg* XX, blz. 7 bakent Kloeke een Noordnederlands gebied, oostelijk van de lijn Kampen—Apeldoorn—Velp af, waar het enkelvouds-pronomen *doe* nog als relict, in vocatief-positie in gebruik is. Met Friesland en Groningen behoefde hij zich niet bezig te houden, omdat daar het enkelvouds-vnw. van de 2e persoon nog volop gebezigd wordt. Toch kan het zijn nut hebben er op te wijzen, dat ook dit Friese en Saksische gewest soortgelijke wendingen kennen als hij noemt, nl. *doe* + scheldwoord, invectief: *oetoe lillekerd* (Zwolle); *vot toe lilleke hond* (Apeldoorn) enz.

Voor Groningen kan ik verwijzen naar Ter Laan's *Wdb.* Deze geeft *oet toe,* met of zonder volgend woord, natuurlijk steeds in dreigende, ongunstige zin: *oet toe lelkerd.* Ter Laan drukt het af in twee woorden (één vb. *oettoe*); het is de vraag of de Groninger het nog als een tweeheid opvat, of hem de etymologische oorsprong van *oet(t)oe* nog bewust is.

Dat is met de Fries stellig niet het geval. In Friesland is de wending, in andere zin dan in Kloeke's voorbeelden, ook tot een relict geworden. Daarom vooral breng ik ze hier ter sprake. *Oetoe,* met of zonder volgend invectief, gebruikt een Fries met dreigend accent tegen een hond, die hij wil wegjagen, tegen een kwajongen enz. En hij is zich stellig niet bewust dat zijn interjectie bestaat uit een bijwoord (*uit*) en een 2de persoons-pronomen. Het bijwoord *uit* luidt tegenwoordig in geheel Friesland *út,* met palatale *u,* met de *u* van Utrecht; het pronomen heeft zich in bijna geheel Friesland ontwikkeld tot *dou* of *dòu*; de eerste vorm heeft de klank van *zo,* de tweede die van *zou. Oetoe* moet dus vrij oud zijn; ernaast ontwikkelde zich, waarschijnlijk onder invloed van sterk emphatisch accent, de bijvorm *oerdoe,* die ten overvloede het bewijs levert dat het woord in zijn samenstellende delen niet meer werd begrepen. Het *Friesch W* geeft geen van beide vormen.

In het Friese taalgebied waarmee ik vertrouwd ben (Drachten en omgeving), staat naast *oetoe ondogense rakkert* (weg jij, ondeugende rakker) de enkele verbinding van aanspreekvorm + subst.: *dou ondogense rakkert*: de normale hedendaagse pronominale vorm dus naast de oude, verouderde *oe*-vorm in de combinatie *oetoe* (*oerdoe*).

Beziet men de rij uitdrukkingen die Kloeke uit het Overijsels-Gelderse gebied geeft, dan vindt men naast *oetoe...* ook *vot toe...*, *pas op toe* ... enz., verschillende vbb. waar *doe* in sandhi tot *toe* kon verscherpen. Maar er zijn er ook met *enkel toe* en niet *doe*: *toe lillekerd* bijv. Het is de vraag of deze *t*-vorm geabstraheerd is uit het veel voorkomende *oet(t)oe* (*vot-toe*), dan wel onder invloed van sterk affect is ontstaan. Het Fries kent, zoals boven bleek, niet de *t*-vorm in de enkele verbinding: aanspreekpronomen + substantief. Dan is het steeds: *dou dogeniet, dou rakkert* enz.; daar is een losse vorm met stemloze beginconsonant onbekend.

Doel van dit alles is te betogen dat *oetoe* (*oerdoe*) een reeds eeuwenoude vaste verbinding is, die niet alleen relict is in het taalgebied, waar het enkelvoudspronomen is verdwenen, maar ook in streken, waar dat pronomen nog wel in levend gebruik is, *niet* (voor sommige streken mogelijk: *nauwelijks meer*) als een verbinding met een voornaamwoord wordt begrepen. Dit relict bewaart twee oude *oe*'s (*û*'s), die onder normale omstandigheden zich in het latere Fries op verschillende wijze (tot *ú* en tot *ou*) hebben ontwikkeld.

Amsterdam A. A. VERDENIUS

SPARSA (III)

M e e r k a t. Men heeft deze benaming, die te onzent reeds in den *Reinaert* II, vs. 6518 voorkomt, voor een der bekendste soorten van apen met een langen staart (*cercopithecus*) meermalen in verband willen brengen met een der Sanskritwoorden voor een aap t.w. *markaṭa.* Die groote gelijkenis in vorm moet echter op toeval berusten. Het vroege voorkomen van ohd. *mer(e)kazza* in de 11de of 12de eeuw is een beletsel voor de identiteit van het Indische met dit blijkbaar zuiver Germaansche woord, zie hetgeen daarover door Kluyver is opgemerkt in het *WNT* IX, 406. De definitie in het *D. Wtb.* VI, 1852 luidt dan ook: „langgeschwänzte affenart, als eine über *meer* gekommene, fremde *katze* von alters her aufgefaszt" of, zooals men in den laatsten (11den) druk van Kluge's *Etym. Wtb. d. Deutschen Spr.* bewerkt door Götze kan lezen: „von Afrika über das *Meer* gebrachtes Tier, langgeschwänzt und kletterlustig wie die *Katze*". Naast hd. *meerkatze* werd oudtijds ook wel *meeraffe* gebezigd en ook bij ons is naast *meercatte: meerape* aangetroffen, zie *WNT.*

Nu zijn er ook talen, waarin de benaming van het dier wordt uitgedrukt door een samenstelling die wil zeggen: „kataap", waardoor de zoo verleidelijke etymologie uit Sanskrit *markaṭa* wel definitief moet worden afgewezen. Het Italiaansch heeft *gattomammone,* dat b.v. voorkomt in de levensbeschrijving van Columbus door zijn zoon Fernando, door Alfonso Ulloa uit het Spaansch in het Italiaansch vertaald en te Venetië in 1571 verschenen, waar men op blz. 157*b* leest: „alcun *gatto mammone,* o monicchio". De Venetiaansche vorm is *gatomanòn* (Boerio). Evenzoo luidt het Poolsche woord *kotomałpa.* Ook in het Tsjechische *kočkodan* is in het eerste deel het woord voor: „kat" verborgen, het tweede bestanddeel is mij echter niet duidelijk.

M o e d e r t a a l. Over dit woord in de gewone beteekenis van: „de taal van iemands moeder, de taal waarin iemand het spreken heeft

geleerd, dus zijne eigen taal" zie men het *WNT* IX, 940 alsmede het artikel van J. W. Muller in het 47ste deel van dit tijdschrift, getiteld *Vaderland en Moedertaal.* De term wordt in dat opstel (blz. 61 vlg.) beschouwd als een navolging van Latijn *lingua materna,* waarnaast vanouds *patria lingua* (zelden *paterna lingua*) voorkomt. Deze laatste verbinding(en) zou men kunnen weergeven door „vadertaal", maar ook door: „vaderlandsche taal, landstaal" (*patrius, domesticus sermo*). Nu is het merkwaardig, dat, terwijl de Romaansche en Germaansche talen alle het begrip „moedertaal" kennen, zooals ook het geval is in het Tsjechisch en Servisch alsmede in het Hongaarsch en het Finsch, de Polen en de Russen daarentegen het begrip: „vaderlandsche taal" als geijkten term gebruiken. Men vergelijke fr. *langue maternelle,* ital. *lingua materna,* sp. *lengua materna,* port. *lingua materna*; eng. *mothertongue,* ndl. *moedertaal,* hgd. *muttersprache,* deensch *modersmaal,* zw. *modersmål*; tsjech. *materština,* serv. *jezik materinski*; hong. *anyanyelv,* finsch *äidinkieli,* enz. met poolsch *ojczysta mowa,* russ. *otečestvennyj jazyk.*

Officier van gezondheid. Van dit woord in de bekende beteekenis van: „arts tot den geneeskundigen dienst bij het leger behoorende" geeft het *WNT* geen oudere (tevens de eenige) bewijsplaats dan uit Landolt's *Militair Woordenboek,* dat in de jaren 1861-'62 verscheen. Het is natuurlijk een vertaling van het Fransche *officier de santé* en als zoodanig afkomstig uit den Franschen tijd. Een aanhaling uit dien tijd vindt men in het Noordbrabantsche tijdschrift *Taxandria* 24, blz. 51 in een opstel getiteld: *De stad 's Hertogenbosch na hare inneming door Pichegru in 1794,* waarvan de inhoud ontleend is aan de Memoires over de jaren 1794-'98 van Mr. B. Donker Curtius (1746-1832), die deze op het eind van zijn leven schreef. Het citaat is uit het jaar 1795 en luidt als volgt: „De zoogenaamde *officieren van gezondheid* (*officiers de santé*) aten 's morgens gebrade hammen en dronken wijn als water, terwijl de brave zieken gebrek leden". Deze bewijsplaats is, om zoo te zeggen, uit den tijd zelf afkomstig waarin de (uit het Fransch vertaalde) term bij ons ontstond en in zwang kwam.

Overigens. Volgens het *WNT* is dit woord: „eene, naar het schijnt eerst in de 19de eeuw, in gebruik gekomen navolging van hd. *übrigens*, in den zin van: voor het overige, wat de rest betreft; sedert echter zoo gewoon geworden dat het thans niet meer als een germanisme wordt beschouwd". Dat dit germanisme ook reeds in de 18de eeuw werd gebezigd, blijkt uit een schrijven van September 1787 van kapitein C. de Jong in diens *Derde Reize naar de Middellandsche Zee, gedaan in de jaren 1786, 1787 en 1788*, I, blz. 270, waar men leest: „Overigens vind ik in de stad (*Palma op Majorca*) niets aanteekenenswaardig".

Pistool. Men heeft langen tijd gemeend, dat de benaming van dit bekende wapen zou kunnen samenhangen met den naam der Italiaansche stad *Pistoja* in Toscane, waarvan het adjectief *pistolese:* „afkomstig van Pistoja" voorkomt als benaming voor een kort zwaard of groote dolk (zie het *Etym. Wdb.* van Franck-v. Wijk en *WNT* XII, 1998). Maar meer vertrouwen verdient een andere etymologie, die het woord uiteindelijk laat berusten op Tsjechisch *pišťal(a)*: „pistool", oorspr.: „pijp, buis" (zie v. Haeringen, *Suppl.*). Tot meerderen steun van deze hypothese zou men er nog op kunnen wijzen, dat in Rusland in de 17de eeuw de woorden *pistol'* en *piščal'* synoniem waren en als zoodanig door en voor elkaar werden gebruikt zooals blijkt uit de volgende plaats in de autobiografie van den bekenden protopope Awwakoem (Habakuk), door hem in de jaren 1672-'73 geschreven. Op bl. 199 leest men daar: „zapalil is *pistoli* ..., a *piščal'* ne strelila" (hij schoot uit een pistool ..., maar het pistool ging niet af). Het woord *pistol'* is in het Russisch natuurlijk aan een der West-Europeesche cultuurtalen ontleend en *piščal'* in deze beteekenis misschien aan het Tsjechisch, aangezien Russ. *piščal'* volgens het woordenboek van Dal' wel nauwverwante, maar toch andere beteekenissen heeft gehad t.w. die van: „kanon" en „schietgeweer" (als „jachtgeweer" komt het nog voor). Niettemin zou het ook in de beteekenis van: „pistool" zuiver Russisch kunnen wezen. De oorspronkelijke beteekenis van *piščal'* is die van: „fluit" d.i. „een pijp of buis die een fluitend of piepend geluid geeft" (vgl. Poolsch

piszczałka: rietpijp, orgelpijp); het is een afleiding van het werkwoord *piskat'*: „fluiten (pijpen)" en „piepen (van vogels)", vandaar dat zoo'n *piščal'* of kanon in Rusland in oude tijden wel vogelnamen droeg, b.v. „de nachtegaal (*solovej*)" of „de distelvink (*čeglik*)" of „de zanger (*pevec*)".

De pot met rozen. Deze uitdrukking vindt men in Tuinman's *Spreekwdb.* I, blz. 344 (vgl. *WNT* XIII, 1311): „'t wil zeggen den drekpot, die verbloemdelyk *de pot met roozen* genoemt word". Vandaar de zegswijze *den pot met rozen ontdekken,* „dit geeft te kennen, iets vuils en schandelijks te openbaaren, en aan 't licht te brengen". Een euphemisme van denzelfden aard leest men in het Fransch in het werkje van Victor Tissot *La Russie et les Russes,* indiscrétions de voyage (Paris 1882), blz. 56, waar de schrijver in den nacht te Berditsjef aangekomen, in het eenige hotel aldaar een kamer zoekt: „M'apercevant qu'il n'y avait pas plus de table de nuit que de sonnette dans ma chambre, je jetai un regard sous le lit pour m'assurer si *un certain vase qui n'est ni un vase étrusque ni un vase de fleurs,* n'avait pas été oublié. Mais il n'y avait rien!"

Van den regen in den drop komen. Van deze welbekende zegswijze vindt men een drietal bewijsplaatsen in het *WNT* III, 3465; men zie verder vooral Stoett, *Spreekwdb.*[4] n°. 1920. Uit hetgeen in het laatstgenoemde werk bijeenverzameld is, blijkt dat eenzelfde spreekwijze gebruikelijk is in Friesland (*fen 'e rein in 'e drip komme*) en in Duitschland (*aus dem Regen in* (oder *unter*) *die Traufe kommen*), terwijl de Franschen en de Engelschen voor het begrip dat daarin ligt uitgedrukt wel synoniemen, maar geen identieke uitdrukking bezigen. Daarom zou men er nog op kunnen wijzen, dat de zegswijze behalve in het Friesch en het Duitsch ook nog gevonden wordt in het Poolsch, waar zij luidt: *trafić z deszczu pod rynnę* d.i. van den regen onder de dakgoot terechtkomen.

Door een ringetje halen. Over deze verbinding zie men het *WNT* XIII, 495 en Stoett, *Spreekwdb.*[4] n°. 1936. Uit de door

Stoett gegeven parallellen in andere talen moet men de gevolgtrekking maken, dat de uitdrukking in Duitschland onbekend is; ook het *Spruchwtb.*[2] van Von Lipperheide vermeldt haar niet. Stoett geeft slechts het Engelsche *to pass through a ring* en het Fransche *faire passer par une bague.* Uit Nederlandsch *ringetje,* Engelsch *ring* en Fransch *bague* blijkt niet met volkomen zekerheid of men hier met een *ring* of *ringetje* in 't algemeen of meer bepaaldelijk met een *vingerring* (*vingerling*) te doen heeft.

In een Litausch sprookje trof ik de uitdrukking ook aan en wel bepaaldelijk met het oog op een *vingerring.* Men vindt dit sprookje opgeteekend in C. Jurkschat, *Litauische Märchen und Erzählungen im Galbraster dialekt* (Heidelberg 1898) onder n°. 44 (blz. 97). Het heeft tot titel: *Puikiases rubs* (Het mooiste kleed) en begint aldus: „Een koning waren zijn kleeren nog steeds niet mooi genoeg, en de draad niet fijn genoeg. Hij had zich reeds kleeren uit de fijnste zijde laten weven, zoodat men ze *door een vingerringetje halen* en in een notedop stoppen kon, maar hem scheen de weverij nog steeds niet fijn genoeg". De Litausche uitdrukking luidt hier: *per pirszta žiedą werti* en vormt dus een parallel met de Nederlandsche, Engelsche en Fransche zegswijze.

S e r o e n. Volgens het *WNT* XIV, 1316: „zekere verpakking van zuidvruchten, tabak, cacaoboonen enz., bestaande uit vlechtwerk of uit dierenhuiden". Als zoodanig is het (sedert 1596) ontleend aan sp. *seron*: „breede mand" (waaruit eveneens fr. *serron,* eng. *seron* (sedert 1545)), welks oorsprong onbekend is, zegt Vercoullie. Sp. *seron* is een augmentatieve vorm van *sera*: „korf" evenals het equivalente port. *ceirão* dat is van port. *ceira.* Nu meenen de Romanisten, dat sp. *sera* en port. *ceira* afkomstig zijn uit den tijd der Westgotische overheersching van het Pyreneesche schiereiland. Immers sedert Diez leidt men deze woorden af uit een hypothetischen Gotischen vorm *sahrja*: „biezen korf", dien men vermoedt wegens ohd. *sahar*: „bies". Men zie b.v. Meyer-Lübke, *Rom. Etym. Wtb.*[3] n°. 7518 en Gamillscheg, *Etym. Wtb. d. Fr. Spr.* op *Serron* alsmede de in deze woordenboeken aangehaalde literatuur. Het komt mij voor, dat deze

etymologie niet zeer waarschijnlijk is. Zouden de Spanjaarden en Portugeezen dit woord niet veeleer in de middeleeuwen op hun vaart in de Middellandsche Zee hebben overgenomen van de Grieken? Middelgrieksch σειρά vindt men in het woordenboek van Sophocles gedefinieerd als: „plait of palmleaves, for baskets". Dat de beteekenis: „vlechtwerk van palmbladeren, voor korven" gemakkelijk geleidelijk over kan gaan in die van: „korf of mand" bewijst een ander Middelgrieksch woord t.w. θαλλίον: „1. palmleaf. 2. basket made of palmleaves". Naast σειρά zou ook een vorm σέρα kunnen hebben gestaan zooals dit eveneens het geval is met een tweede woord σειρά bij Sophocles in de bet. van: „bolt of a door", waarnaast ook σέρα voorkomt. Het Middelgrieksche σειρά: „vlechtwerk" is natuurlijk hetzelfde woord als het klassiek Grieksche σειρά : „touw, band, strik, ook: ketting", dat men in den Ionischen vorm σειρή (in de Acc. Sing. en Plur. σειρήν en σειράς) reeds aantreft bij Homerus. Een seroen zal dus allereerst een „vlechtwerk, korf of mand voor zuidvruchten" in de Middellandsche Zee zijn geweest (nog thans is port. *ceira* bepaaldelijk een vijgenkorf) en later door de vaart op Amerika bij uitbreiding voor een „verpakking, baal uit dierenhuiden" en met betrekking tot voortbrengselen als tabak, cacaoboonen enz. gebezigd zijn.

S i n a a s a p p e l. Slaat men dit woord in Van Haeringen, *Suppl.* op, dan leest men daar het volgende: „In „de met de uitspraak overeenkomende spelling *Chinaasappel*" is blijkbaar een uitspraak *sj-* bedoeld, die niet als normaal, maar als dialectisch moet gelden". Ik zou willen vragen waarom? Wanneer men ziet, dat de schrijfwijze Chinaasappel van de 17de eeuw af tot nu toe voorkomt en oudtijds stond naast *appel Chinaas,* waarin *China* de thans nog gewone vorm is voor den naam van het land dat oudtijds ook veelal *Sina* werd genoemd (vanwaar de vorm *sinaasappel* en oudtijds *appel Sina*), dan zal de uitspraak met *sj-* toch wel primair zijn geweest en de spelling met *ch* secundair. Een bewijsplaats uit de 17de eeuw van *Chinasappel* vindt men in het *WNT* III, 2012/13 uit S. de Vries, *Seven Duyvelen* 2,285 (a°. 1682): „De *Chinas-appelen,* die voor dezen niet

als van rijke en vermogende Luiden gegeeten plachten te worden, moeten nu hun tanden (t.w. *van de dienstmaagden*) ook al bezuren" naast *appel Chinaas* bij Bernagie, *Het Huwelijk Sluyten* 20 (a°. 1685): „Twee schootels met *appelen Chinaas*". Een citaat, dat zoowel tot de 18de als tot de 19de eeuw gerekend kan worden, wordt aangetroffen bij C. de Jong, *Derde Reize naar de Middellandsche Zee in de jaren 1786, 1787 en 1788* (Haarlem 1810-1812), I, 271: „De appel, waarvan de pitten door de Portugeesche missionarissen uit *China* naar Portugal gezonden, vervolgens allerwegen in de warme landen verspreid, en overal onder den naam van *chinaasappel* bekend is". Er is dus in de uitspraak *sj-* van *chinaasappel* m.i. niets abnormaals of dialectisch gelegen, evenmin als in de uitspraak *sj-* van den naam van het land van herkomst der vrucht *China*.

Terecht wijst Van Haeringen de etymologie, die het woord met den Italiaanschen plaatsnaam *Messina* in verband brengt, af, zooals ook reeds door Knuttel in het *WNT* III, 2012 was gedaan. Aan den eersten invoer der vrucht uit China in Portugal, vanwaar de verdere verspreiding over Italië en andere warme landen geschiedde, herinnert nog de Italiaansche benaming *portogallo*, waaruit Turksch *portukal*.

Stekan. In het 11de deel van dit tijdschrift vindt men op blz. 260 onder den verzamelnaam *Etymologica* een artikel over dit woord van Uhlenbeck, dat aldus begint: „Het woord *stekan* was oudtijds als naam van eene maat voor walvischtraan onder onze walvischvaarders in gebruik. Zorgdrager (*Groenl. Visscherij*, 1727, blz. 371) zegt: „De Quardeelen rekent men op twaalf *Stekannen*, en een *Stekan* houd zestien Mingelen"; en eveneens (blz. 370): „Deeze Vaten of Quardeelen, zijn gemeenlijk zestien of achtien *Stekannen* groot, en worden door een gezwooren Traanroeyer gemeeten, merkende als dan den inhoud van *Stekannen* en Mingelen met een ristang of yzer omtrent het Sponsgat, waar op dan de traan volgens deeze meeting wordt verkocht". Dit *stekan* is uit Russ. *stakán*, drinkglas ontleend, waarschijnlijk omstreeks het midden der zeventiende eeuw". En deze zienswijze wordt gedeeld door Jan te Winkel blijkens de opneming

van *stekan* onder de „woorden uit het Slavisch" in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Taal* (vert. Wieder), blz. 236. Het komt mij evenwel voor, dat men hier niet met een aan het Russisch ontleend woord, maar met een zuiver Nederlandsch woord te doen heeft. *Stekan* is m.i. hetzelfde als *steekan* uit *stedekan* d.i. *stad(s)kan*: een door de stad geijkte kan, een kan van den in een bepaalde stad gebruikelijken inhoud; inzonderheid oudtijds in gebruik als maat voor wijn en olie (soms ook van andere stoffen). Te Amsterdam was de *ste(e)kan* gelijk aan $^1/_{12}$ okshoofd, ⅛ aam, ½ anker, 8 stoopen, 16 mingelen, 32 pinten. Dat dit woord ook te onzent niet altijd in zijn oorsprong is begrepen, blijkt uit de onjuiste schrijfwijze *steekkan,* die sedert Weiland in de woordenboeken is verbreid, waarnaast ook *stekkan* (Zorgdrager, *Groenl. Visscherij,* 1720, blz. 293), waaruit vermoedelijk Nederduitsch *stechkanne* (*D. Wtb.* X, 2, 1279).

Weeuwenaarspijn. Over de beteekenis die aan deze samenstelling ten grondslag ligt alsmede over een aantal parallellen uit andere Europeesche (Germaansche en Romaansche) talen heeft Beets een opstel geschreven in het 9de deel (blz. 138-141) van dit tijdschrift. Die parallellen, uit eenige spreekwoordenboeken samengelezen, waren uit de Skandinavische talen, uit het Duitsch en het Nederlandsch, en van de Romaansche talen uit het Spaansch en Italiaansch ieder een. Het eenige Italiaansche voorbeeld was uit het Napolitaansch.

Men kan hieraan toevoegen, dat Boerio in zijn *Dizionario del dialetto veneto* eveneens de verbinding *dolor de cómio* (voor Italiaansch *dolor di gomito*) d.i. *elleboogspijn* vermeldt. De uitdrukking is in Venetië synoniem met *dolor de mugièr* of smart om de (overleden) vrouw d.i. dus *weeuwenaarspijn,* in tegenstelling met *dolor de marìo* (ital. *marito*) of smart om den (overleden) man. Zooals het Italiaansche rijmpje luidt:

doglia di moglie morta
dura fino alla porta

maar:

doglia di marito dura
fino alla sepoltura

waarvan het eerste dus een parallel vormt met het door Beets vermelde Fransche

deuil de femme morte
dure jusqu'à la porte

Volgens het werkje van A. Mattei, *Proverbes, Locutions* et *Maximes de la Corse* (Paris 1867) I, blz. 28 luidt dit in het Corsicaansch:

dulore di moglie morta
finisce all' escì di a porta

en men zegt daar ook: u dulore di a moglie — di u maritu — quando so morti, passa prestu. Dus niet alleen *weeuwenaarspijn,* maar ook *weeuwenpijn,* van welke laatste Beets aan het slot van zijn artikel enkele (zeldzame) voorbeelden uit het Romaansch — niet uit het Germaansch, zooals hij zegt — heeft gegeven.

Van Wijk heeft in het 25ste deel (blz. 154) gewezen op een Russische parallel van de uitdrukking *weeuwenaarspijn.* Zie verder ook Stoett, *Spreekwdb.*[4] n°. 2548.

Leiden R. VAN DER MEULEN

RICHARD VAN ST. VICTOR EN HADEWIJCHS 10DE BRIEF

In een reeks artikelen hebben J. van Mierlo, A. C. Bouman en Mej. M. H. van der Zeyde een polemiek gevoerd over de verhouding tussen Hadewijchs 10de brief en het 41ste Limburgse sermoen.

Van Mierlo's conclusie luidde: „Ook uit de onderlinge vergelijking van beide teksten staat buiten allen twijfel de prioriteit van Hadewijch vast. Het klassieke voorbeeld voor de L.S., als voor alle excerpten uit dezen brief, is dus uitsluitend Hadewijch". [1])

Dit was zijn antwoord aan A. C. Bouman, die van mening was, dat òf het L.S. „de meest authentieke tekst uitmaakte", òf dat „de tekst in de L.S. teruggaat op een ouder origineel, dat waarschijnlijk zeer dicht staat bij H." [2]) Tenslotte waagde hij het te veronderstellen, dat de 10de brief wel eens niet van Hadewijch zou kunnen zijn.

Daarna wierp Mej. van der Zeyde zich in de strijd en pleitte voor Boumans opvatting. In haar proefschrift [3]) formuleerde zij haar oordeel als volgt: „Hiermee zijn we dus op het spoor gekomen van een eersterangs-prozaist, wiens werk in de L.S. het volledigst, en in onze Hadewijch hss. het zuiverst bewaard is".

Ik zou deze tere quaestie niet hebben durven aanroeren, als ik niet toevallig, speurende naar een Latijnse bron voor een Middelhoogduitse tekst, in Caput VI van Richard van St. Victors *Explicatio in Cantica Canticorum* [4]), het voorbeeld had ontdekt, van wat we voorlopig voorzichtigheidshalve Hadewijchs 10de brief zullen blijven noemen.

---

1) J. v. Mierlo, *De 10e Brief van Hadewijch en het 41ste der Limburgsche Sermoenen, Med V A* 1932, blz. 373 vlg.

2) A. C. Bouman, *Het 41ste der Limburgsche Sermoenen en de 10de brief van Hadewijch. Ts* 49, blz. 26 vlg.

3) M. H. van der Zeyde, *Hadewijch. Een studie over de mens en de schrijfster.* Groningen 1934. In 1936 voegde zij hier nog bewijsmateriaal aan toe in: *De tekst van Hadewijchs brieven. Ts* 55, blz. 291 vlg.

4) Migne, *P. L.* 196, kol. 421-423.

Dit was de reden waarom ik hierboven de stand van zaken nog eens meende te moeten opgeven. Alvorens echter zelf, aan de hand van dit nieuwe gegeven op de vraag van prioriteit of originaliteit in te gaan, druk ik de drie teksten naast elkaar af. Hierbij ben ik als volgt te werk gegaan: De zinsvolgorde van het Latijn is gehandhaafd en omwisselingen hiervan in het Middelnederlands zijn door cijfers aangeduid. Voor het verband noodzakelijke passages, welke echter geen directe afhankelijkheid vertonen, zijn tussen haakjes geplaatst. Volkomen afwijkende stukken zijn weggelaten en door streepjes aangegeven. (In het Latijn zijn zij meestal niet langer dan één regel.) Tenslotte heb ik die plaatsen gecursiveerd, waar de vertalingen in H. en L. S. verschillend zijn.

R. v. St. V. (Migne, *P.L.* 196, kol. 422).	Kern, *L.S.* XLI, blz. 568.	v. Mierlo, *Had. Br.* X, blz. 187.
(Manet in illa anima Christus, qui virtutes ejus possiderit, humilitatem, mansuetudinem, patientiam, obedientiam et charitatem. Et item qui mandata illius servat, — Talis ergo et vere diligit, et Christum in domum mentis introducit.)	(Di Gode mint, hi sal minnen sine werke, dat sin dogede, bi dien die heme mint, hi mint dogede.)	(DJe gode mint hi mint sine werken. Sine werken sijn edel doghede. Daer omme die gode mint, hi mint doechde. Dese Minne es ghewarich ende vol van troeste.)
Affectuosa dilectio, qua superius dilectionem animae significari diximus, interdum plus afficit minus diligentem et minus perfectiorem. Non enim tantum diligit quisque, quantum *hanc sentit,* et quantum in illo statu sibi diligere videatur, sed	Dogede die pruuen minne, nit sutecheit, want het geschit sulke wile dat dergene die men mint, mere sutecheit gevult, *dan dergene die meer mint.* Na din dat elc *sutecheit gevult,* en es minne in hem nit, mar na dien dat hi es	Doghende prouen de Minne ende niet soeticheit /: Want het ghesciet selke wile dattie minsche die min mint, meer sueticheiden gheuoelt. Na dat elc *gheuoelt,* daer na en es Minne in hem niet; Mer na dien dat hi ghefundeert es in doechden Ende ghe-

quantum in virtutibus et charitate fundatus fuit, (et in servandis mandatis fidelis habetur).

gefondert in dogden ende gewortelt in caritaten.

wortelt in caritaten.

Dulcis in Deum affectus quodammodo carnalis est, et fallax et humanitatis interdum potius quam gratiae, cordis quam *spiritus,* (sensualitatis quam rationis;) ita ut magis accedat *aliquando ad minus bonum, et minus ad majus,* et ad aliquid quod sapit amplius quam quod expedit.

Begerde es sulke wile sute te Gode wart, ende en es nogtan nit al Got, mar meer purende uten gevulne der senne dan van gratien, ende meer van naturen dan van *Gode.*

Desesutheitberuert *sulke wile* die sile *metten menren gude,* ende valt diper op dat har smact dan op dat hare nůt es; (want si naturt na die sake darse vt wert geboren.)

Begherte es sulke wile suete te gode waert; Nochtan en eest niet al god/: Want het es meer porrende vten gheuoelen der sinne dan van gracien, Ende meer van natueren dan van *gheeste.*

Dese suetheit beruert de ziele *meer ten menderen goede, Ende min ten meeren goede,* Ende si ualt diepere op dat hare smaket dan op dat hare nutte es: (Want si natuert na die sake, daer si vte gheboren es.)

— — — — — — —

Sic affectuose interdum carnalis aliquis et imperfectus ad Deum afficitur, non quod valde diligat, sed quia dulcedinem gratiae degustat, quae quantum durat, tantum juvat, quandiu durat dulcedo, durat et dilectio. (Sed non agnoscetur in bonis amicus.)

Dusgedaen sutheit gevult als wale die onuolmacde als die volmaecde, ende waent wesen in grote minne dis hi eenre *cleenre* sutheit gesmact — (blz. 569:) Als dese geuůlen sutecheit, so minnense; ende alse tegaet, so tegaet har minne.

Dus ghedaenre suetheit gheuoelt alse wel de onuolmaecte alse de volmaecte, Ende waent sijn in groter minnen, om dat hi sueticheiden ghesmaket —— (blz. 190:) alse die suetecheiden gheuoelen, soe minnense; Ende alse die sueticheit te gheet soe te gheet oec hare Minne.

In die namque ista Dominus quidem misericordiam suam mandat, sed in nocte tentationum et labo-

In den dach der gratien sinse kůne, mar in der nagt der tribulatien so kerense den rughe. — —

Jnden daghe der gratien sijn si coene, ende inder nacht der tribulatien

rum in praeceptis declarat, quantum quisque diligat.
(1) Visitatione gratiae consolatur Deus pusillanimitatem nostram, *juvat* infirmitatem, *excitat voluntatem.* —
(2) Itaque contingit ut pusillanimis, et dilectionis avidus, dilectione hac magis moveatur, (et in quo sensualitas et carnalis appetitus potius quam ratio dominatur.)
(3) Interdum hanc magis sentit levis corde et inops gratiae: facilius enim movetur qui levior fuerit, expers consolationis delectabilius oblatam recipit.

Hujus ergo dulcis affectus *causa* est interdum, non gratiae copia, sed *mentis inopia.* — — — — — —

keren si den rugghe. — — — — — — —

(3) Hir bi geschit sulke wile dat die lighertege meer wert berurt dan die wegende, ende die arme van gratien dan die rike. (1) Want als Got comt met sinre gratien ende hi troesten wilt har armhertecheit ende *sterken* har crancheit, (2) so sinse Gots lustech ende sutheit begerende, (3) ende werden meer berurt *ende in ruren* dan degene die met gewonden sin metten gude Gots dorgaen. — — — —

Hir ombe es bi wilen sutheit meer van *gebreken* dan van volheide.

(3) Hier omme ghesciet sulke wile dattie lichte herten meer werden beruert dan de weghende, Ende de arme van gratien dan de rike. (1) Want alse god comt met siere gratien ende hi troesten wilt har armeherticheit ende *hulpen* hare crancheit *Ende porren haren wille,* (2) soe sijn si gods lustich ende sueticheiden gherende, (3) ende werden meer beruert dan die met ghewoenten doergaen sijn metten goede gods. — Hier omme es sulke wile *ghebreken van gode* meer *sake* der suetheit / dan ghewande.

(kol. 423:) (Vocat Deus per gratiam visitantem, et respondebit homo per mandatorum impletionem;) (4) *vocatio non facit perfectum, sed obligat:* (responsio per mandata justificat.)

(5) Fit enim aliquoties affectus iste dulcis a malo spiritu, ut dum nimis ei creditur, eique *dum valde delectat* inhaeretur, ad debilitatem cordis homo perducatur. *Item ut per illius occupationem* ab utiliori opere revocetur. Et item ut ejus abundantia fretus aliquis se perfectum *credat,* et *ad perfectum* minus exerceatur.

— — — — — — —

(5) Sulke wile es oec sake der sutheit quaet geest. Want als die mensche gevult sutecheit, so *est hem genuglike,* ende volgt der genugden sulke wil so verre dat hi velt in crancheide dis lighamen. *Oec wert sulke wile sutheit gegeuen ombe dat mi dar bi* late orberliker denc, ende oec dar bi, als die mensche heft volheit van sutecheide, so begint hi hem seluer te *gueuulne* van volmactheide, ende agt diste men te *hoegene* sin leuen.

(4) (Hir ombe est orberlike dat elc besie sine gratie ende dat gut ons Heren (blz. 570:) wislic beware.) Want die *gigte der gratien en mact den mensche nit gerecht, mar hi wert-er mede gepandůnt.*

(5) Selke wile es oec die quade gheest sake der suetheit. Want selke wile alse de mensche sueticheiden gheuoelt, soe *delecteert hi sere* daer in ende volghet der delectacien soe verre dat hi valt in crancheiden van lichamen ende *dat hi daer bi* verlet orberleke dinghen. Ende oec daer bi alse de mensche siet dat hi guede ghewande sueticheiden heuet, soe beghint hi *alleinskene* hem seluen te *ghelouene* van volmaectheiden ende acht dies te min sijn leuen te *hoedene.*

(4) (Hier bi steet wel, dat elc sijn gracie besie ende dat goet ons heren wiselike vorwart kere/.) Want de *ghichten der gracien en maken den mensche niet gherecht, Mer si bendenne;*

ista gratia homini subjicitur, ut vel bene, vel male illa utatur: per hanc ergo offendit qui usum ejus nescit, sicut etiam virtus in vitium vertitur, si nimie, vel extra tempus *exerceatur*.

Want werct hi met sinre gratien, so behagt hi Gode; en dut his nit, so wert hi besculget. Oec muet hi sine gratie vffenen met wesene; want gelic dat dogt wert mesdaet als *mis vffent* buten haren tit, son wert gratie nit gratie si n sie gericht met gratien. —

Want werct hi met siere gracien, soe behaghet hi gode; Ende en doet hijs niet, soe wert hi schuldich. Oec moet hi wise hebben, daer hi sijn gracie met oefene. Want ghelike dat de doghet mesdaet wert, alse mense buten haren tiden *oefent*, alsoe wert gracie niet gracie, sine werde bedect met gracien. —

Sponsa ergo affectuose, pariter et desideranter delictum quaesivit, inventum vero *ut ad se introduceret* non minus sollicita fuit. — — — —

Hir ombe die Brut, dar mi af lest in Cantiken, en sugte haren Brudegom nit allene begerlike mar oec wislike; ende due sin vonden hadde, dŭn wasse nit te men in sorgen wie sin *behoudenis* soude.

Hier om de bruut daermen af leset in de canteken, Si sochte haren brugom niet allene begherleke, Mer oec wiseleke; ende alsine vonden hadde, sone wasse niet min sorfhertich hem te *behoedene*.

Fervens vero *anima*, in vacuum hanc recipiat, semper proficere laborat, et diligenter exercet *agrum* suum *meliorando mores*, et excolendo virtutes, ut edificet mentis domum in quam introducat *dilectum*.

Aldus souden duen al *degene* di in ruren waren van minnen: si souden altoes har gratie meeren met minnen, met begerden ende met wisheide, ende sorfagteglike vffen har *velt*, ut rodende die *sonden* ende in zayende dogde, ende maken een hus van suuerre ende van reinre conscientien, darse in ontfingen werdelike haren *brudegom*.

Dus soude doen elc vroede *ziele* die in roere ware van minnen. Si soude altoes hare gracie met begherten ende wiseleke meeren Ende sorfherteleke oefenen haren *acker*, vte treckende *ondrachticheit* ende, in sayende doghede; Ende maken een huus van suuere conscienciencien, daersi werdeleke in ontfa haer *lief* /.

Laten wij allereerst vaststellen, dat deze zo duidelijk verwante vertalingen niet onafhankelijk van elkaar gemaakt kunnen zijn. Deze verwantschap (de vertaling „in ruren van minnen" voor r. 176: „fervens" bijvoorbeeld [1])) is tè opvallend, dan dat wij deze nog met verdere bewijzen behoeven te staven. Het is dus nu onze taak te onderzoeken of aan één van de twee vertalingen de prioriteit kan worden toegekend, of wel, dat wij het bestaan van een oudere tekst moeten aannemen, welke aan deze twee ten grondslag heeft gelegen. Slechts de verschilpunten kunnen dit bewijzen. Deze zijn naar hun, voor ons betoog mindere of meerdere belangrijkheid, onder te verdelen in drie groepen:

A. weglating, toevoeging of betere (hetzij minder juiste) vertaling van gehele *zinsdelen.*

B. dezelfde verschijnselen bij *aparte woorden.*

C. onderscheid in gevallen, wanneer geen der beide teksten een letterlijke vertaling heeft.

A. r. 18 vult L.S. aan met: „dan dergene die meer mint". Een voor de hand liggende, maar vrij overbodige toevoeging.

Anders is het gesteld in r. 39. L.S. is in dit geval beslist corrupt, terwijl tevens het: „Ende min ten meeren goede" is weggelaten.

Ook voor r. 74: „excitat voluntatem", geeft H. de juiste vertaling: „Ende porren haren wille", welke in L.S. ontbreekt.

L.S. noch H. hebben r. 106: „mentis inopia" letterlijk vertaald. Richard laat hier nog volgen: „Exigua enim laetificant pauperem". Zijn „mentis inopia" moet dus, vooral ook in verband met „inops gratiae" r. 85 en „non gratiae copia" uit r. 105, als armoede van gratie opgevat worden. Door in plaats van „gratie" „gode" te zetten, verheft de weergave in H. deze quaestie naar een ander plan. Het zuiver bespiegelend karakter wordt losgelaten, het wordt de onmiddellijke uitdrukking van een persoonlijke, mystieke ervaring; van het weten, dat zij die God het dichtst benaderd hebben en dus het rijkste aan God (aan gratie) zijn, minder zoetheid ontvangen, dan zij die nog op een lagere trap van de mystieke ontwikkeling staan.

---

1) Een 15de-eeuwse Richard-vertaling heeft: vuerighe. Hs. Leiden. Voss. G. G. 4° 7[1]. bl. 19b.

r. 113-115: „vocatio non facit perfectum, sed obligat" is de passage welke het kernpunt voor de betogen pro en contra de prioriteit vormde. Mej. van der Zeyde en A. C. Bouman achtten het „hi werter mede gepandûnt" oorspronkelijker dan „si bendenne". Het blijkt nu, dat L.S. en H. voor het: „non facit perfectum" de letterlijke vertaling: „en maken den mensche niet gherecht" bevatten en dat het „obligat" door beide wel is waar in verschillende bewoordingen, maar even juist is weergegeven [1]).

B. Het is soms buitengewoon moeilijk uit te maken of er weggelaten, dan wel toegevoegd is!

Bijvoorbeeld r. 21: „hanc sentit" is in L.S. vertaald met „sutecheit gevult", in H. door „gheuoelt". Een dergelijk geval levert r. 127 op: L.S.: „Oec wert sulke wile sutheit gegeuen ombe dat mi dar bi" tegenover H.: „dat hi daer bi". H. is hier zò beknopt, dat er mogelijk wat is weggelaten.

In L.S. ontbreekt „sake" (r. 104: „causa"). L.S. heeft hier de gehele zin omgeworpen, zodat H. niet alleen letterlijker, maar tevens duidelijker is.

In H. mist echter „sulke wile" (r. 38: „aliquando").

Aan r. 55: „dulcedinem" schijnt in L.S. „cleenre" toegevoegd. Juist als in A. r. 18 vormt deze invoeging een tegenstelling. Hier met het voorafgaande „grote minne".

Vrij overbodige toevoegsels lijken: L.S. „ende in ruren" (onder 3) en H. „alleinskene". (r. 136).

Letterlijker of betere vertalingen vinden we in H.:

„gheeste" voor r. 35: „spiritus"; L.S. „gode".

„hulpen" voor r. 73: „juvat". L.S. „sterken", dat we waarschijnlijk op rekening moeten schrijven van de neiging tot het scheppen van tegenstellingen in L.S. (zie 18 en r. 55).

„delecteert hi sere" voor r. 122: „dum valde delectat"; L.S. „est hem genuglike".

„ghelouene" voor r. 131: „credat"; L.S. „geuulne". Dit kan echter slechts een verschrijving zijn.

---

1) Het Leidse Hs. heeft: „mar si verbinten".

„oefent", voor r. 159: „exerceatur"; L.S. „mis vffent" dat iets sterker is.
„ziele" voor r. 176: „anima"; L.S. „degene".
„lief" voor r. 185: „dilectum"; L.S. „brudegom".

L.S. overtreft H. echter in de volgende lezing:
„hoegene" voor r. 131: „ad perfectum exerceatur"; H. „hoedene".

C. r. 170: „ut ad se introduceret" is in L.S. vrij vertaald met „behouden", dat mij iets beter toeschijnt dan H. „behoedene".

Over de vertalingen van r. 181: „meliorando mores" is het lastig een oordeel te vellen. L.S. geeft met „ut rodende die sonden" een tegenstelling tot „dogde". H. houdt met „ondrachticheit" het beeld van de akkerbouw sterker vast.

Overzien wij nu A. B. en C. dan blijkt, dat H. verreweg het volledigst en ook het letterlijkst is, maar aangezien ook in de H.-redactie een enkele keer iets mist, wat L.S. met het Latijn gemeen heeft, of ook een enkele minder fraaie vertaling vertoont, meen ik, dat wij de volgende conclusie mogen trekken: „Zowel het 41ste der Limburgse Sermoenen als Hadewijchs 10de Brief (welke echter geen wezenlijke brief is), gaat terug op een paraphrase van Caput VI van Richard van St. Victors „Explicatio in Cantica Canticorum", welke in Hadewijchs brief het zuiverst bewaard is [1]).

De onbekende auteur stond, niettegenstaande dat hij Richard meestal op de voet volgde, toch bòven zijn stof. Hij heeft dit caput een volkomen eigen cachet gegeven. In de eerste plaats door zijn eenvoudige, heldere en krachtige stijl, in de tweede plaats door de vrijheid waarmee hij te werk ging. Hij heeft toegevoegd, weggelaten en veranderd, waar het hem goeddunkte en juist hierdoor blijkt zijn persoonlijkheid. Door de toevoegingen in r. 43 (diepere ... want si natuert, enz.), r. 87 (weghende — rike), r. 105 (ghebreken van gode) heeft hij Richards woorden verdiept en geïntensiveerd. De lange invoeging [2]) (r. 57) over de onvoorwaardelijke, niets eisende minne-

1) Reeds in zijn artikel: *Vander Feesten: Sproke der mystieke liefde. Ts* 58, blz. 25 wees P. N. van Eyck op verwantschap tussen Richard van St. Victor en Hadewijch.

2) Kern, blz. 568, r. 16 — blz. 569, r. 9.

dienst kenschetsen hem als iemand, dien wij in onze gedachten naast Hadewijch kunnen plaatsen.

Met welk logisch inzicht en overleg hij te werk is gegaan, bewijzen ook de weglatingen. De Redactie van dit tijdschrift wees mij op de consequente verwaarlozing van r. 7: „qui mandata illius servat", r. 27: „et in servandis mandatis fidelis habetur", r. 111: „et respondebit homo per mandatorum impletionem" en tenslotte r. 115: „responsio per mandata justificat".

Richards stelregel: „de verplichtingen, welke de gratie oplegt delgt men door het vervullen van de geboden" [1]), wijst hij van de hand. Hoe kon hij ook anders? Hij, die louter en alleen de minne om de minne diende (zonder de voorafgaande of de in toekomst beloofde gratie). Hij, die schreef: „Dit weten wel die gude vrude die altoes na dogde staen: sin suken mar der minnen wille, sin bidden ander sutheit maer ligt, dasse mogen in allen dengen kinnen der minnen liftsten wille" [2]). Deze man spreekt vanuit zijn eigen, onmiddellijke ervaringen, zijn mystiek beleven en daardoor verschuiven de verhoudingen in Richards geleerd betoog, daar zij geladen worden met een andere gevoelswaarde.

Richards tegenstelling: „dilectione hac magis moveatur, et in quo sensualitas et carnalis appetitus potius quam ratio dominatur" wordt op de achtergrond gedrongen. Het tweede deel laat hij tot twee keer toe onvertaald (r. 36-37 en r. 79-82). In zijn gehele paraphrase ontbreekt het woord „Redene", hetgeen hem zowel van Richard als van Hadewijch onderscheidt [3]).

Zijn grote tegenstelling is het bezit of het gemis van de deugden en caritate, welke den mens in staat stellen te voldoen aan de ene, alles beheersende eis van de belangeloze minnedienst.

Leiden J. M. SCHALIJ

---

1) Leidse Hs. bl. 18c: „God roept overmits gracie daer hi den menschen mede vant Ende die mensche antwoerdet mit dien dat hi die geheboden houdet".

2) Kern, blz. 569, r. 2 vlg.

3) Wij vinden dit motief ook in Hadewijchs *Twee-Vormich Tractaetken:* „Ende hebben bi wile sueticheit, Ende sien bi wilen visioene, Ende dicke sijn in weelden /, Alse die ghene doen die op redenne niet en achten/." (v. Mierlo, *Hadewijch, Mengeldichten.* Leuven 1912, blz. 170).

HEIMELIJKHEID DER HEIMELIJKHEDEN
Vs. 1617 vlg.

Als bewijs, dat het kind „dicken naturd ... Nader sterren loop", wordt in de *H. der H.* (uitg. A. A. Verdenius. Diss. A'dam 1917) Vs. 1605 vlgg. een verhaal verteld van het kind van een armen wever, bij wiens geboorte de gasten zijn toekomst uit den stand der sterren trachten af te lezen.

Onder elkaar volgen van Vs. 1617 vlg. de lezingen van de hss. (H, C en L) en tusschen haakjes de tekst bij Verdenius:

1611 Die gasten hebben dit ghehort,
Ende mercten des kinds ghebort,
Ende ordinerden sine planeten,
Die int risen ende int beten
Waren up die selve stont,
Dat die vrouwe wort ghesont;
1617 So dat *si* (L *sie*) *teekenen* (C) *van verren*
teekenẽ (L)
telleden (H)
(1617 So dat *die teekenen van verren,*)
1618 *Dat* (C *dattie*) die goede nutte sterren,
(1618 *Dats* die goede nutte sterren,)
Up die wile vander nacht
Waren wel in hare macht;
Noch ne waren die quade sterren
Gheresen niet, dies vele verwerren.

In de verantwoording van deze verandering (Aant. bij Vs. 1617 p. 206) geeft de uitgever wel toe, dat „teekenen" als werkwoord bedoeld moet zijn, maar hij maakt bezwaar tegen den praesensvorm en met H „telleden" zou geen redelijke vertaling te leveren zijn. Daarom verandert hij dan „So dat si...", tegen alle lezingen in, in „so dat *die...*" en Vs. 1618 „Dat...", eveneens tegen alle lezingen in, in

„*Dats...*", zoodat „teekenen" dan als subst. kan opgevat worden — „teekenen van verren" wordt in astrologisch verband volgens Verd. dikwijls gebruikt (*Mnl W* VIII, 183).

Tegen deze verandering heb ik echter enkele bedenkingen. Aanvaarden we even de verandering, dan moeten we met den uitgever aannemen, dat de zin met „So dat..." afhangt van den betrekkelijken bijzin Vs. 1614 vlg: „Die int risen ende int beten Waren up die selve stont", wat vertaald zou luiden: „en (zij) stelden den stand van zijn planeten vast, die toen opkwamen en ondergingen, ... zoodat de teekenen van verre ... in hun machtssfeer stonden". Is de consecutieve zin niet eerder afhankelijk van den hoofdzin: „en (zij) stelden den stand van zijn planeten vast, die ... ondergingen, ..., zoodat zij (met het gevolg, dat zij) *opteekenen,* dat de goede ... sterren in hun machtssfeer stonden"?

Niet juist is het — wat ook uit de verandering voortvloeit — aan te nemen, dat Vs. 1618 „die goede nutte sterren" de verklaring zou zijn van „die teekenen van verren"; immers ook „die quade sterren" Vs. 1621 zijn „teekenen van verren". Nu is inderdaad de uitdrukking „So dat si teekenen van verren" ongewoon, maar evenals de sterren ver verwijderd zijn van de menschen („teekenen" als subst.), wonen omgekeerd de menschen ver van de sterren; ik vermoed, dat het spreken over de verre sterren den dichter het rijmwoord op „sterren" nl. „verren" opgedrongen heeft, en dat de zin hier eenigszins onder geleden heeft.

Er blijft nog over, dat in twee van de drie varianten (C en L) de praesensvorm staat in plaats van het imperfectum; alleen het Haagsche hs. heeft het imperfectum, maar van een ander werkwoord: „telleden". M.i. geven beide werkwoorden een goeden zin: met „tekenen" (*MnlW* VIII, 191 onder 6: opteekenen, vaststellen): „zoodat ze vaststellen, dat de goede ... sterren..." en met „tellen" (*MnlW* VIII, 206 onder 1 tellen, niet alleen in de bet. van „opsommen", maar ook „berekenen, uitrekenen" calculare): ‚zoodat ze berekenden, dat de goede ... sterren...". Wanneer er dan iets veranderd zou moeten worden, dan zou ik „teekenen" veranderen in „teekenden", in welke richting ook de variant H wijst. Kortom uit alles blijkt, dat alle af-

schrijvers en zeker ook de schrijver een werkwoord bedoeld hebben, en daarom zal die lezing — zeker wanneer ze voor de bet. van den zin de goede is — eerder de oorspronkelijke zijn dan een door den uitgever veranderde. En dan, wanneer het zoo dikwijls gebruikte subst. „teekenen van verren" oorspronkelijk zou zijn, dan zou toch wel één afschrijver den tekst niet zoo veranderd hebben. Tenslotte heeft daarenboven de Latijnsche tekst bij Campbell 177: „invenerunt, quod ...". Ik stel daarom voor, den tekst van de hss. geen geweld aan te doen, en hem als niet bedorven te beschouwen.

Sittard C. MINIS

BOEKBEOORDEELING

Prof. Dr. J. L. WALCH, Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1940.

Bovengenoemd werk, geraamd op een omvang van ± 700 pagina's, is op twee afleveringen na compleet (1942). In de vierde heeft de schrijver de tweede helft der 17e eeuw bereikt. Een voorlopig oordeel is dus wel al te geven. Dat is reeds opgesloten in de vraag, waarom er een nieuw handboek moest komen en dat van prof. Prinsen niet „op de hoogte van zijn tijd" kon worden gebracht. Prof. Walch antwoordt, dat hij liever een nieuw boek schreef „omdat ieder geslacht van historici graag zijn eigen schildering van het verleden geven wil". Met deze verklaring heeft de beoordelaar rekening te houden, al mocht hij aan een handboek slechts de eis stellen, dat het een oordeelkundige samenvatting zou moeten zijn van de grote studiewerken. Prof. Walch heeft zich op hetzelfde standpunt gesteld als zijn voorganger, prof. Prinsen, die in zijn Handboek eveneens méér deed dan slechts samenvatten.

Naast belangrijke afwijkingen treffen den lezer voorname punten van overeenkomst tussen beide Handboeken. Ten eerste in de toon van vertellen. Ook dit nieuwe Handboek belooft te beantwoorden aan de bedoeling van den uitgever, „om een aangenaam leesbaar overzicht der Nederlandsche Letteren aan ons volk voor te leggen". Prof. Walch is een vlot causeur, die op onderhoudende wijze de inhoud van een boek, een toneelstuk weet weer te geven, en gezellig uitvoerig — voor een handboek — inleidt in 't leven van menig auteur. Aanschouwelijk bijv. is zijn weergave van de Rederijkerstijd. Overal trouwens waar hij het toneel bespreekt en wat daarmee verbonden is, toont hij zich in zijn element.

Verdroeg zich de stijl van prof. Prinsen niet steeds met de toga, ook de schrijver van het *Nieuwe Handboek* spreekt niet altijd professoraal. Verschillende gedeelten zijn vermoedelijk ontworpen voor

openbare lessen, waarin de spreker zich liet gaan. Daaraan heeft men soms een vergelijking te danken, ontleend aan 't dagelijks leven, die een verrassend licht werpt op een historisch feit. Zo wanneer hij, de houding der Italiaanse Humanisten tegenover de Kerk aangevend, zegt, dat men al tevreden was, „als de Kerk maar niet te veel ethisch roet in 't aesthetisch eten gooide" (164), of als hij Cats noemt „fleemeriger dan Henri Ford, maar au fond veelal even „zakelijk" in zijn onderwijs van de levenskunst" (269).

De laatste vergelijking, slechts verstaanbaar voor een publiek van 't ogenblik, past niet in een geschrift, dat men een langer leven toedenkt dan een dagbladartikel.

Gelijk vroeger prof. Prinsen, is ook prof. Walch soms dupe van zijn kunstzinnigheid bij de beoordeling van een litterair feit, dat hem als aesthetisch proever niet smaakt. Een paar voorbeelden: Dirc Potter, die ± 1412 in opdracht van graaf Willem VI een bezoek had gebracht aan Rome, en dus enige tijd had vertoefd — niet alleen volgens Walch, maar ook volgens Prinsen, Kalff en Van Mierlo — „midden in den bloei der Renaissance" (Prinsen), in een Dantecultus van meer dan een eeuw en een rinascimento, door Petrarca gewekt (Walch), die „botte Hollander" was uit Rome teruggekomen als de bekende kat uit Engeland (Walch). — Herinneren wij ons, dat in 1312 de Commedia voor 't grootste deel nog ongeschreven was voor 't publiek, dan lijkt ons een Dante-cultus ± 1300 wel wat voortijdig. Van Petrarquisme was eerst sprake na 1450. De eerste, die eerbied toonde en belangstelling wekte voor Romes ruïnes en bouwkundig verleden was, in de 15e eeuw, Poggio Bracciolini, een Florentijn. En de inlichtingen van de erkende deskundigen van onze tijd: Fr. de Sanctis (*Storia della Litteratura italiana* herzien door Croce, 1925, I, pag. 242 vlgg.) en Hauvette (*Littérature italienne* 139, 157, 189) geven ons een geheel ander beeld van Rome en van de Dantekennis (om van „cultus" niet te spreken) dan genoemde Nederlandse geleerden zich voorstelden. Ik vermoed dan ook, dat zij in Potters geval geen ander antwoord hadden kunnen geven dan dat van Walch's kat.

Iets dergelijks trof ons o.a. in de behandeling van Cats en Coorn-

hert. Ofschoon Prinsen zich indertijd ongezouten uitliet over Cats, had hij toch ook oog voor „den begaafden volksprediker ... met zijn pakkende beelden en exempelen", waarmee hij „zijn volk houvast wist te geven voor tijd en eeuwigheid" (*Hdb.*[3] 341-'42). Tussen lof en blaam is hier vrijwel evenwicht. In prof. Walch evenwel overweegt afkeer, ook daar waar Prinsen prees (*N. Hdb.* 143). Zelfs was Cats volgens hem „weinig geschikt voor zijn ambt" (281). Waarom, vraagt men, deed Dordt dan in 1623 zo'n moeite om hem als raadpensionaris te verwerven? Waarom werd hij dan in 1636 met algemene stemmen benoemd? Onbevangener en juister dunkt mij Te Winkels oordeel, waar hij Cats een kinderlijk man noemt. Walch en Prinsen geven als proeve van „onbenulligheid" 't zelfde uitvoerige citaat, over Cats' kunstgebit, uit *Ouderdom, Buytenleven en Hofgedachten,* rijmwerk van een tachtigjarige. Waarom stonden zij hem niet toe, wat Charles Lamb zijn dubbelganger Elia toestond: met welgevallen terugdenken aan zijn jeugd, without the imputation of selv-love"[1])? — Zeker, de moderne lezer, die Cats' werken eens hier en daar opslaat, kan licht de indruk krijgen die de les van prof. Walch achterlaat. Maar de litteratuur-historicus dient zijn publiek de poëzie te leren beoordelen „d'après sa date".

Dat een dichter-historicus dit kan, heeft Verwey bewezen in zijn studie over Spiegel. Verwey's warme verering voor Coornhert en diens vriend („waren er wel ooit teerder en brandender gemoederen dan deze beiden?" pag. 39 in *Hendrick Laurenszoon Spieghel*) getuigt van dieper zich begeven in de persoon van Coornhert dan Walch toont, die in hem uitsluitend „een nuchter, gemoedelijk man" ziet, in de gevangenis „rustig" voortdichtende, „geen hartstochtelijke zangen in den trant van de geuzenliederen". Inderdaad, Coornhert dichtte zijn hartstochtelijk geuzenlied in 1570, in ballingschap (zie *Geuzenliedboek* uitg. Kuiper no. 37). Dit lied is blijkbaar aan Walch's aandacht ontgaan. De *Comedie van Lief en Leedt* heeft de schrijver blijkbaar niet in handen gehad, anders zou hij zich in de titel niet hebben vergist. Ook zou de inleiding er van: *Coornherts Rymereyen aen den*

1) *The Essays of Elia,* London. 1903, pag. 40.

Rymlievenden Leser, gericht tegen de Rederijkers, hem allicht weerhouden hebben, het stuk „kunstig rederijkersgeknutsel" te noemen. Deed Walch dit op grond van 't overzicht, dat Worp er van geeft, en kwam hij tot zijn betiteling wegens het allegorische karakter? 't Is moeilijk te geloven. Dat in *Lof der Ghevangenisse* Erasmus „nageloft" zou zijn, is meer aardig gezegd dan historisch juist. Om de humanistische sfeer van dit gedicht te gevoelen, leze men Coornherts *navolginghe Pandulphi Collenuti: 't Bedrogh des Werelds* (WW III 508 vlgg.), vlak in de nabijheid van zijn *Lof der Ghevangenisse.* Met Erasmus' satire heeft dit gedicht al heel weinig overeenkomst. En wat mag de reden zijn, waarom de schrijver zwijgt over *De Dolinge van Ulysse,* dat in 1939 bij de heruitgave zo'n goede pers had?

Natuurlijk kan men over poëzie verschillend oordelen, maar zwijgen over dit werk gaat niet aan voor iemand, die historiograaf van dit geslacht wil zijn. Walch, die Willem van Hildegaersberg „toch wel een dichter" vond, „ondanks het feit dat hij na een ietwat losse jeugd getemd schijnt te zijn", is wellicht van oordeel, dat poëzie uitsluitend geboren wordt uit zinnelijke hartstocht. Hij doet in dezen denken aan prof. Prinsen, en aan zijn leermeester prof. Kalff, die in Coornhert alleen hartstocht had ontdekt vóór diens huwelijk. Walch schijnt ze ook daar niet te hebben ontdekt, evenmin als hij de ethische hartstocht heeft gevoeld in dezen waarheidzoeker. Niemand zal Coornhert een *groot* dichter noemen, maar de kunst van „wel zeggen" zal niemand hem ontzeggen. In de ME. zou men hem een goed „rhythmicus" hebben genoemd. Onder zijn dichtwerk is vrij wat, dat behoort tot onze goede *litteratuur,* al verheft het zich niet in de sfeer der poëzie. Mij dunkt, dat prof. Walch, als hij een dergelijke scheiding had ingevoerd, tot een billijker oordeel zou zijn gekomen.

Een paar kwesties, die de litteratuur-historicus Walch anders ziet dan zijn voorganger Prinsen, zijn in 't *Nieuwe Handboek* niet bevredigend opgelost. De indeling der Mnl. litteratuur in 1e Ridderpoëzie, 2e Burgerlijke kunst, 3e Het Lied, 4e Geestelijke poëzie, door Prinsen indertijd onder protest aanvaard, is door Walch losgelaten.

Volgens hem dient de geestelijke kunst voorop te gaan, n.l. „1e de innigste nuance, de mystieke litteratuur, 2e de forensisch-exoterische, het vrome verhaal", vervolgens 't lied, „dat meestal nader staat tot den eerst geduiden toestand". Daarna volgt de Ridderpoëzie, de poëzie der „tweede kaste", der „beschermers" van de Kerk, een kring vormend om „de kern des levens". „De derde, de wijdste kring omvat allen die niet tot den adel òf de geestelijkheid behooren". Tot welke stand behoorden de „clerken" Maerlant, Boendale e.a., edelen als Willem van Hildegaersberch? Wanneer de derde kring adel en geestelijkheid buiten sluit, dus naast de andere staat is het den lezer niet duidelijk, op welke wijze de schrijver het bezwaar oplost, dat hij had tegen de door hem verworpen indeling, „waarbij de drie standen ... naast elkaar worden gezet" (Prospectus 1940). Te recht heeft Mej. Dr H. J. van de Kerk in 1941 dan ook de aandacht gevestigd op 't onhoudbare van Walch's indeling (zie de 7e stelling van haar diss.).

Nieuw is de indeling van den schrijver wel, maar niet zijn historisch-wijsgerige uitgangspunt. Daarvan is, meen ik, Augustinus de geestelijke vader. Die had met zijn ethisch dualisme de leer van de Civitas Dei verkondigd, de Godsstaat, bestaande uit het rijk van 't goede, en de wereldlijke staat, die „in 't boze ligt", maar zich kan veredelen door in dienst te treden van de eerste, die bestemd was om eeuwig te bloeien. Deze constructie, die betrekking had op 't ideale Christelijk-Romeinse rijk, schemert door in de geschiedenis van 't Heilige Roomse rijk van Karolingen en Ottonen, van 't Fran(-ki-)sche rijk der Capetingen, van de Kruistochten. Herhaaldelijk treft men in de Middeleeuwse litteratuur sporen aan van deze opvatting, o.a. in Boendale's *Lsp.* III, c. 18, over *Vier manieren van lieden,* in Hildegaersberch's gedicht *Vander drierehande staet der werlt* (n° XCVII vs. 196-200 in de uitg. Bisschop en Verwijs). Deze beschouwing onzer Mnl. dichters zou uitgangspunt kunnen zijn voor de indeling in 1e geestelijke, 2e ridderlijke, 3e burgerlijke kunst, maar aangezien in onze letterkunde deze drie richtingen zich tegelijkertijd voordoen zou deze volgorde slechts afhankelijk zijn van voorkeur, maar niet het uitvloeisel kunnen zijn van een beginsel, gelijk dat voor prof. Walch schijnt te zijn. Ik zeg *schijnt,* want in de uitwerking van

zijn denkbeeld is de schrijver niet geslaagd, ook niet, als men stilzwijgend aanneemt dat hem de Franse litteratuur — waarvan de onze in hoofdzaak navolging of vertaling is — voor de geest stond. Zelfs uitgaande van de constructie der Civitas Dei voor de wereld, waarin de Chansons de geste ontstonden, dus in de 10e-12e eeuw, komt men tot de slotsom, dat de Frankische romans het eerst aan de orde dienen te komen. De wereld, waarin de Karelromans ons voeren, de wereld van helden die strijden tegen ongelovigen en „heidenen" tot bescherming van 't Frankische gebied, kan worden gezien als een verwerkelijking der Civitas Dei: op de achtergrond dier epen ontstaat een Frankrijk, waar onder leiding, eerst van Cluniacensers, daarna van Cisterciënsers en andere orden, het kloosterwezen wordt gezuiverd en bezieling wordt gebracht aan 't religieuze leven der massa, die in 't beeldschrift van kerken en abdijen, deze „laicorum litteratura", vertrouwd wordt met de vrome daden van kerk- en wereldlijke heiligen, van de „historische" voorvaderen hunner vorsten, van Karel de Grote, die zijn baroenen in gehoorzaamheid hield gelijk de Capetingen 't hun vazallen trachtten te doen. Maar in de wereld der Chansons de geste is de Kerk als macht nauwlijks zichtbaar; in de krachtsontwikkeling dier Oudgermaanse helden, die in hun „desmesure", hun hybris, strijden om te strijden, is weinig Christelijks, ook al worden ons hun gevechten voorgesteld als geloofsdaden en al vertelt de legende, dat ze hun leven eindigden als monnik (Willem van Oranje) of als kerkebouwer (Reinout). Terecht ziet prof. Walch in deze ridderlitteratuur „op Christelijke grondslag" tal van heidense elementen, „min of meer gekerstend". In deze opmerking erkent dus de schrijver, dat de kern der Frankische romans ouder is dan het Christendom onder de Franken, en de helden, die strijdlustige avonturiers, niet mogen beschouwd worden als verdedigers der Kerk. Lettende op het Christelijke element in deze romans kan men zeggen, dat zij zoals wij ze kennen, ontstaan zijn onder invloed van 't Christendom, ja, dat zij er de letterkundige neerslag van zijn. Maar de kern is heidens. Onder de titel: *De Ridders, de verdedigers van 't Geloof* (*N. Hdb.* 82) zou 't *Roelantslied* als eerste voorbeeld een draaglijk figuur hebben gemaakt, maar niet *Karel ende*

Elegast, dat des schrijvers pièce de résistance is. Gezien de wijde verbreidheid van de motieven in dit verhaal, ook onder niet-Germaanse volken (*Ts* XII, 196, 198; XXXII, 89) spreekt kwalijk hieruit „het besef van een zeer oud stadium van ridderschap"; nog minder „het besef, dat de ridder (en de koning) de bijzondere bescherming van God geniet". Dit klinkt dan ook niet overtuigend na de mededeling (83), dat al de gegevens van deze roman te vinden zijn in de Franse litteratuur en „misschien door een Nederlander daaruit tot een afzonderlijk verhaal bewerkt". In de droom van Karel kan ik slechts een middel zien van den Christelijken componist om de vertelling „met voeg" op gang te brengen. 't Verhaal maakt mij in 't geheel niet voelbaar „het oorspronkelijk geestelijk gericht zijn van de ridderschap". Elegast, wiens „gelove niet vast" blijkt, is meer de held van 't gedicht dan Karel. Ridderlijke trouw (Elegast) en felonie (Eggeric) zijn de hoofdmotieven, en als zodanig mag dit gedicht „het besef van een oud stadium van ridderschap" vertegenwoordigen, maar getuigt het tegen de zienswijze van Walch.

En de helden der Britse, Klassieke en Oosterse romans, die onder dit zelfde hoofd worden besproken, waren dat verdedigers van 't geloof?

Is de schrijver dupe geweest van zijn eigen constructie of is 't zijn aesthetische drift geweest, die hem Hadewijch deed stuwen naar de eerste plaats? Haar poëzie — daarover bestaat geen meningsverschil onder de deskundigen — is niet te denken buiten verband met de ridderlijke minnelyriek, ja is daarvan afhankelijk. Haar plaats kan dus niet die zijn, welke haar in 't *N. Hdb.* is toegewezen.

Ook over de vraag, wat tot de volkskunst te rekenen is, verschilt Walch van mening met Prinsen. Maar als de schrijver zelf aan 't indelen gaat in 1e de van de ME. uit onze eigen volksaard voortgekomen kunst, 2e de geïmporteerde elementen in ons volksbestaan, dan volgt onmiddellijk de verzuchting, hoe moeilijk 't is grenzen vast te stellen en uit te maken wat autochthoon is. M.a.w. Walch ziet ook geen kans om de quadratuur van de cirkel te bewijzen.

Walch's critiek op Prinsen's „onhistorische manier van kunstbekijken", (in de „*Spaensche Brabander*" zag deze een staal van

modern, wrang realisme *N. Hdb.* 308) onderschrijven we ten volle. Maar die critiek keert zich ook tegen hem, waar hij (pag. 360), *Granida* behandelende, van Ostrobas zegt, dat die brallende Parth „onnoozel-wildemannig te keer gaat". Gezien naast verschillende toneelfiguren, ook in de buitenlandse litt., van die tijd, die ongemanierde zwetsers moeten uitbeelden, is 't een volgens mij uitstekend geslaagde creatie van den jongen Hooft. Ons smaken die pastorales van toen natuurlijk niet meer, of 't moest zijn om de taal, maar 't „beschaafde" publiek van West-Europa heeft de scheppers er van gevierd als grote kunstenaars. En van dat standpunt uit dient men ze te beoordelen. Overigens heb ik volop waardering voor de wijze, waarop Walch de „niet-volkse"(?) kunst van Hooft en Vondel tot zijn lezers brengt [1]). Al is het zijn bedoeling „aan het *populair* genoegen — en aan den populairen ernst — een grooter plaats in (te) ruimen dan men pleegt te doen, en de eigenaardige import-kunst der Renaissance ... een beperkte plaats (te) geven" (353), deze laatste kunst kreeg behoorlijk haar deel. In zijn streven om „vóór alles de letterkundige geschiedenis van ons volk te geven als een reeks uitingen van zijn leven (353) — een dergelijke beginselverklaring had men aan 't begin van 't werk mogen verwachten — is hij m.i. wel eens wat te ver gegaan voor een handboekschrijver, door van minder belangrijke kunstenaars breedvoerig het leven te beschrijven. In dit opzicht zal dit *Nieuwe Handboek* „populairder" worden dan 't werk van prof. Prinsen en wellicht als zodanig meer tegemoet komen aan de smaak van de velen, die tegenwoordig belang stellen in litteratuurhistorie. De lezer, die beide werken kent, zal aarzelen in zijn keuze: bij 't wegen der waarde voor de wetenschappelijke voorlichting slaat de balans nog niet door naar 't *Nieuwe Handboek*. 't Spreekt vanzelf, dat in dit laatste de litteratuuropgave meer „bij" is.

Zonder in 't minst de indruk te willen vestigen, alsof ik die opgaven alle had nagegaan, veroorlove de schrijver mij de opmerking,

1) Vóór de dood van Roemer Visscher is er nog geen sprake van een Muiderkring. Joh. v. Heemskerck kon daar dus in 1617 niet verschijnen (412). Vgl. ook de diss. van D. H. Smit. Jan Vos meermalen in die kring? (376).

dat op pag. 146 voor *Een komma-kwestie* ten onrechte is verwezen naar *NTg* 1930, en dat de dissertatie van Dr. Karsemeyer over Jeremias de Decker niet genoemd is op pag. 447. De tegenstelling tussen de breedvoerigheid, waarover ik boven sprak, en de enkele regels, waarin deze poëet is afgehandeld, bracht mij in dit geval tot de contrôle der litteratuurlijst.

Amsterdam A. ZIJDERVELD

INGEKOMEN BOEKEN

J. L. WALCH, Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis, Afl. 5. Martinus Nijhoff. 's-Gravenhage, 1942. Prijs per afl. *f* 1.25.

TH. DE JAGER, De Ontwikkelingsgang van de Taalkunst der Nederlanden. Beknopte schets. „De Rottestroom". Rotterdam, z. j. [1942] Prijs geb. *f* 2.90.

P. J. MEERTENS en JAN H. DE GROOT, De Lof van den Boer. De Boer in de Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde van de Middeleeuwen tot heden. Deel I. C. V. Allert de Lange. Amsterdam, 1942.

Brieven van Albrecht Rodenbach, verzameld, ingeleid en toegelicht door R. F. LISSENS. N. V. De Nederlandsche Boekhandel. Antwerpen, 1942. Prijs frs. 65.—.

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel ƒ 7.85; voor de Leden van de Maatsch. der Nederl. Letterk. ƒ 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele Deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan de Secretaresse der Redactie, Mej. Dr. J. H. VAN LESSEN, Zoeterwoudsche Singel 27 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

Zooeven verscheen in de

LEIDSCHE DRUKKEN EN HERDRUKKEN UITGEGEVEN VANWEGE DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

GROOTE REEKS II

VAN DEN VOS REINAERDE

* *

EXEGETISCHE COMMENTAAR

DOOR PROF. DR J. W. MULLER

1942. XVI, 235 blz. Lex. 8vo. Prijs ingen. *f* 6.30; geb. *f* 8.—
Voor leden der Mij. der Ned. Lett. *f* 5.10; geb. *f* 7.—

INHOUD:
Voorrede. — Afkortingen en teekens. — Exegetische Commentaar. — Proloog Vs. 1—40. — Reinaert I A, door Aernout. — Reinaert I B, door Willem. — Woord- en Zaakregister op den Commentaar. — Concordantiën.

Zooeven verscheen in dezelfde serie:

GROOTE REEKS III

D. V. COORNHERT

ZEDEKUNST

DAT IS WELLEVENSKUNSTE

VERMIDS WAARHEYDS KENNISSE VANDEN MENSCHE, VANDE ZONDEN ENDE VANDE DUEGHDEN NU ALDER EERST BESCHREVEN INT NEERLANDSCH

UITGEGEVEN EN VAN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR PROF. DR B. BECKER

1942. XXXIV, 528 blz. Met facsimile van het titelblad van den eersten druk. Lex. 8vo. Prijs ingen. *f* 10.—; geb. *f* 12.—
Voor leden der Mij. der Ned. Lett. *f* 8.—; geb. *f* 10.—

INHOUD: Inleiding. - Zedekunst dat is Wellevenskunste. - Woordenlijst. - Register van persoonsnamen in de „Zedekunst". - Register van persoonsnamen in Inleiding en Aanteekeningen. - Lijst van afgekorte en verkorte titels.

P. 1997/3. Verantwoordelijk voor den geheelen inhoud Mej. Dr. J. H. van Lessen, Leiden; uitgever en drukker E. J. Brill, Leiden.

K 1652

Deel LXII Aflevering 4

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1943

INHOUD

VERDEYEN, R., Esmoreit, Vs. 80-89 241
VAN HAERINGEN, C. B., Multatuliana 247
SCHALIJ, J. M., S. Bernardus' De Diligendo Deo de grondslag voor het 41ste Limburgse sermoen 256
MINIS, C., De *ἀπὸ κοινοῦ*-constructie, vooral in den *Ferguut* (II) 270
DE WILDE-VAN BUUL, G., Het enclitische pronomen personale van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams . 290
MICHELS, L. C., Verbindingen met *deze* 302
WEIJNEN, A., De oe-phonemen in het Leuvens 309

Boekbeoordeeling:
DR. W. A. P. SMIT, Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw, door K. HEEROMA 312

Ingekomen boeken 320

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

ESMOREIT, Vs. 80—89

Wanneer Platus aan den Koning van Damascus mededeelt, dat Esmoreit hem doden zal, zijn dochter met Esmoreit trouwen en tot het Christendom overgaan, vraagt de koning:

vs. 80—81 Meester, nu soe doet mi bekant,
Selen *dese saken* moeten sijn?

Hierop antwoordt Platus:

vs. 82 Jaes, her coninc, bi Apolijn,
83 *Ofte en doe cracht van groter hoeden.*
84 *Maer* wildi werken naden vroeden,
85 Ic sal u enen raet visieren,
86 Hoe ende in wat manieren
87 Dat ghi selt bliven in uwen staet,
88 Want enen goeden scaerpen raet
89 Waer hier goet toe gheordeneert.

B. H. Peteri heeft in dit tijdschrift (dl. LIX, blz. 86-92) van vers 83 een andere dan de gewone verklaring gegeven, nl.: *ofte* (indien) *en doe* (niet in actie kome) *cracht van groter hoede* (een grote macht, die die dingen verhoeden kan).

Die interpretatie berust op een drietal waarschijnlijkheden:

1) *Ofte* heeft hier dan de bet. van „indien"; 2) *en* is de gewone negatie en mist conjunctieve waarde; 3) de bijzin noemt het waarschijnlijke, de hoofdzin (*Jaes* in vs. 82) het uitzonderingsgeval (blz. 91) Platus zou door de vraag van den koning „genoodzaakt (zijn), te erkennen, dat er een gegronde rèden voor twijfel bestaat. Hij doet dit, wat menschkundig goed gezien is door den auteur, niet op ruiterlijke wijze, maar geeft in een bijzin (vs. 83) een soort voorbehoud: hij heeft *ook in de sterren gelezen* (ik cursiveer) de aanwezigheid van *cracht van groter hoeden,* die kàn ingrijpen. Hij weet, dat de koning niet verdient vermoord te worden, en mag dus concludeeren, dat die wakende macht zàl ingrijpen en 's konings leven beschermen, zoodat geen bijzondere maatregelen noodig geacht behoeven te wor-

den. Zelfs onderstelt Platus, zonder de gedachte uit te spreken, dat de koning tot dezelfde conclusie zal komen. Zekerheid van het ingrijpen door die *cracht* heeft de Meester echter niet (als de conjunctivus *doe* in vs. 83 bewijst, welke de modale kracht van *ofte* verzwakt). Hij raadt zijn koning daarom die conclusie te schrappen, niet door het ronduit te zeggen, maar door er vs. 85 voor in de plaats te stellen, aldus een beperkende tegenstelling construeerend. Hieruit volgt meteen, dat vs. 84 zijn volle beteekenis heeft en niet als stoplap bedoeld is" (blz. 92).

De gewone verklaring van vs. 83 luidt: „tenzij de kracht van grote behoedzaamheid in werking worde gesteld". Of deze verklaring juist is, laat ik voorlopig in het midden. Ik kan echter niet inzien, dat, met deze verklaring, vs. 84 een stoplap zou moeten zijn. Bovendien kent Peteri aan Platus heel wat bedoelingen toe, die bezwaarlijk uit de tekst zelf zijn te halen. Ik stel mij Platus' gedachtengang anders en eenvoudiger voor.

Ja, zegt hij tot den koning, *dese saken* (meervoud!) *zullen* in vervulling gaan, maar — en hier blijft hij volkomen in zijn rol — hij wil die brutale bevestiging dadelijk verzachten door de mogelijkheid onder de ogen te zien, dat het gevaar kan worden afgewend. Die mogelijkheid ziet hij onder een dubbele vorm:

a) de tussenkomst van de *cracht van groter hoeden;*

b) een persoonlijk, dadelijk ingrijpen om het ongeluk te verhinderen.

Welk is het normaal verband tussen deze twee mogelijkheden? M.i. dit: dat men aan de tweede denkt, omdat men van de eerste in 't geheel niet zeker is.

„Verwacht" men het ingrijpen van de *cracht van groter hoeden,* die 's konings leven zal beschermen — want daarom gaat het: vs. 86-87 *hoe ende in wat manieren dat ghi selt bliven in uwen staet* —, dan heeft de tweede mogelijkheid slechts weinig zin meer en ten slotte is deze tweede toch de voornaamste: ze zet de geheele actie aan de gang. Van de „cracht van groter hoeden" merkt men in het spel niets. Dat Platus òòk *in de sterren* heeft gelezen de aanwezigheid van *cracht van groter hoeden,* die kan ingrijpen, blijkt uit niets. Overigens

moet Platus, die zeker wel niet voor de eerste maal een voorspelling doet, het bestaan van die „cracht" sedert lang kennen en ook weten, dat ze lang niet altijd ingrijpt. Peteri neemt trouwens aan, dat de Meester geen „zekerheid van het ingrijpen" heeft, doch hij zou dit feitelijk niet aan den koning durven zeggen, en daarom een beperkende tegenstelling construeren nl.: *enen raet visieren.* Zo'n redenering is echter noch een tegenstelling noch een beperking, wel een indeplaatsstelling: over de „cracht" zijn wij niet zeker, laten wij het dan maar *anders* trachten te voorkomen. Het voegwoord *maar* is, volgens het *WNT,* beperkend of tegenstellend, doch van beide functies samen geeft het geen voorbeeld. Van een beperkende tegenstelling kan bovendien alléén sprake zijn, indien de „raet" iets te maken heeft met de „cracht", er deel van uitmaakt en dat kan niet met de verklaring, die Peteri van vs. 83 geeft: „indien een grote macht, die die dingen verhoeden kan, niet in actie komt." De „raet" van Platus *beperkt* die „grote macht" niet, doch treedt in de plaats van die macht, voor het geval zij niet zou ingrijpen.

De gedachtengang is echter niet alles. Er is de tekst zelf van vs. 83, die meer dan één moeilijkheid oplevert. Laten wij beginnen met *hoede.* Peteri vertaalt *hoede* door „bescherming" i.p.v. „behoedzaamheid". Een bewijs, dat *hoede* **hier** het laatste beteekent, ontbreekt, zegt hij. Van zijn vertaling heet het, dat zij „alleen juist kan zijn en ook eerst een begripsinhoud verkrijgt, wanneer ze past in het geheel."

Volgens Verdam en het *WNT* kan het woord beide betekenissen hebben. Een bewijs, dat het hier „bescherming" betekent, ontbreekt eveneens.

Een tweede vraag is of de bepaling *grote* niet eerder terugslaat op *cracht;* zo ja, dan zou „bescherming" beter passen: de (een) grote, hoge kracht (macht) van bescherming. Zo neen, dan verdient „behoedzaamheid" de voorkeur: de kracht van grote (belangrijke) behoedzaamheid (voorzorg).

Waaraan kan Platus wel gedacht hebben? Aan de tussenkomst van een hogere macht? Vreemd, dat hij zich dan niet uitdrukkelijker heeft

uitgesproken door b.v. beroep te doen op Apolijn, Mamet of Tervogant, zoals gebeurt in vs. 82, wanneer hij zijn bevestigend antwoord op de vraag van den koning kracht bijzet door Apolijn in te roepen en ook vs. 114, wanneer hij de gunst van Mamet inroept om zich van Esmoreit meester te kunnen maken. Wat moet, in de geest van Platus het gevaar afwenden? Een, in zijn mond, dan toch wel zeer vage hogere kracht (macht)? Het wil mij voorkomen, dat hij eerder bedacht moet zijn geweest op de bijzondere voorzorgsmaatregelen, die in de toekomst zullen moeten getroffen worden om het leven van den koning te beschermen (hoe bv. zal men Esmoreit ooit herkennen?), want dit is zijn voornaamste bekommernis: dat de koning zal „bliven in (sinen) staet". *Maar* het ware wijs niet te lang met die maatregelen te wachten en dadelijk in te grijpen. Aldus begrijpt het de koning:

vs. 99 Nu biddic u, meester ghetrouwe ende goet,
dat ghi al *metter spoet*
wilt hulpen vinden enen raet
soe dat ic blive in minen staet.....,

en ook Platus zelf, vermits hij onmiddellijk wil vertrekken:

vs. 108 Ghi selt mi gheven *alte hant*
Enen scat met mi te voeren,
Ende ic sal in corten uren
daer waert riden *onghespaert* (vs. 108—111),

wat de koning zonder enige aarzeling goedvindt:

vs. 131 Gaat henen ende *haest u metter vaert.*

De haast, waarmede Platus handelt, is niet te verzoenen met een verwachting, dat een grote hogere macht het onheil zal verhinderen, al mag die dan ook tot geen zekerheid leiden. Overigens komt die *macht niet in actie,* wel de raad van Platus, waarvan de hele intrigue van het stuk uitgaat en die naar het blij-eindend slot voert. Platus heeft feitelijk het leven van den koning gered. Door de uitvoering van zijn plan worden Esmoreit en Damiët koning en koningin van Sicilië. Wat er verder gebeurt, zegt de schrijver niet. Een gedeelte van de voorspelling is uitgevallen en wel het voornaamste. Is het te

vermetel daaruit af te leiden, dat het andere gedeelte *ex ipso facto* vervalt en de auteur het overbodig achtte daarop uitdrukkelijk te wijzen? De christelijke tendenz van het stuk verzet zich tegen de vervulling van de eerste helft van de voorspelling: dat Esmoreit den koning zal doden. *Cracht van groter hoede* kan dus omschreven worden door „krachtige, grote voorzorg".

Ten derde is er het begin van het vers *ofte en doe.*

Het Westvlaams gebruikt heden ten dage nog een analoge constructie, doch zonder *ofte: Ik ga morgen wandelen, 't en deê het slecht weder ware.* De Bo geeft nog een paar andere voorbeelden, waarin telkens in de bijzin een tweede werkwoord voorkomt en ook twee citaten uit oudere schrijvers, waarvan één een bepalende zin heeft met een tweede ww., het andere alléén een vorm van *doen*:

1) „Daer' in bliven wi versmoort, en dede die ontfermhertícheyt Gods dye ons daer wt trect (Claes Zegers)". — 2) „In zulcker wijs dat zy haerlieder moedt zouden verloren hebben, *ten hadde ghedaen* die comste van den grave Heyndrick (N. Despars)".

Voor De Bo staat de wending *'t en dede* gelijk met *ten ware, ware het niet.* In het voorbeeld uit Claes Zegers kan *en dede* zowel door *ten ware* als *ware het niet* omschreven worden: „ten ware Gods ontfermicheit ons daaruit trekke" of „*ware* er Gods ontfermicheit *niet,* die ons daaruit trekt". In het eerste geval bestaat er twijfel over het uittrekken, in het tweede niet.

In de tweede zin bestaat er geen twijfel. De komst van den graaf heeft het verliezen van de moed voorkomen, en is *ten hadde ghedaen =ware het niet geweest van.* Wegens het enkele gebruik van het ww. *doen* staat deze zin het dichtst bij vs. 83. Het *WNT* geeft als voorbeeld van het zestiende-eeuwse gebruik van *en dade* in de zin van „zonder (het ingrijpen van)", het volgende citaat (Dl. III, 2726):

„— Die zeer snel zijt op elcken, die ghefaest is, Maer en dade die ioncheyt, die verdwaest is Ghi en soudt u dus niet connen berommen, *Gentsche Sp.* 355".

Laat men *ofte* wegvallen in vs. 83, dan kan men dit weergeven door: = zij het niet van (de) „cracht van groter hoeden", (die de voorspelling zal verhinderen). Die zekerheid bestaat echter voor Platus

niet en de twijfel zou dan wel kunnen liggen in het gebruik van *ofte en,* de door Van Helten veronderstelde combinatie van een (niet noodzakelijk overbodig) tegenstellend *of* + een subordinerend *en,* dat ik in casu niet zou omschrijven, zoals V. H. doet, door „is dat niet het geval, dan", maar eenvoudig door *of* (*ofwel*), *tenzij* de cracht van groter hoeden *doe* (ingrijpe) of door *zonder het toedoen* (ingrijpen) van de cracht v. gr. h.

Aanvaardt men deze vertaling van *ofte en doe,* die in de aangehaalde voorbeelden van *en* + conj. van *doen* een krachtige steun vindt, dan krijgt de hele passage een duidelijke zin. „Meester, moeten deze dingen gebeuren? Ja, Heer Koning, bij Apolijn, zonder het nemen van krachtige, grote voorzorgen (beschermingsmaatregelen) (tenzij men krachtige, grote voorzorgen neme). Maar [en hierbij denkt Platus aan een onmiddellijk ingrijpen] wilt gij wijs handelen, luister naar een raad van mij, hoe gij in leven zult kunnen blijven, want zo'n raad is in deze omstandigheden wel gepast."

Luik, Mei 1941 R. VERDEYEN

MULTATULIANA

De belangstelling die het *WNT* aan de dag legt voor de woordenschat van Multatuli, is enigszins ongelijkmatig. Het leert ons dat wij aan Multatuli het woord *buitenissig* te danken hebben. Ook vermeldt het de eigennaam *Insulinde* als herkomstig van Multatuli. Maar op andere plaatsen schijnen de excerpenten minder stelselmatig te hebben gewerkt. Wel komt de *Max Havelaar* al voor in de „lijst van aangehaalde werken" bij het eerste deel van het woordenboek, en de *Verzamelde werken* staan vermeld in het eerste vervolg op die lijst, dat gevoegd is bij het 4e deel, waarvan het voorbericht dateert van 1889. Maar toch stelt het *WNT* zijn gebruiker soms te leur, wanneer hij het over woorden bij Multatuli raadpleegt. Zelfs uit zo veel gelezen werken als *Max Havelaar* en *Vorstenschool* mist men plaatsen die om meer dan een reden het optekenen waard geweest waren.

Zo ontbreekt het zonderlinge woord

I *hamlark,*

dat voorkomt in *Vorstenschool,* tegen het einde van het 3e bedrijf. Von Schukenscheuer, die een baantje bij domeinen ambieert en daartoe de aandacht op zich wil vestigen, heeft zijn groom naar de drukkerij van een krant gestuurd met een sensationeel bericht over successen die de koning diezelfde dag op jacht zou hebben behaald:

„Tien herten, een patrijs, zes snippen en
Een haas, H-a-a-s!"

Uit de *s* van *haas* en *patrijs* moet blijken wie de inzender van het bericht is: „En zeg", drukt hij de groom op het hart,

„En zeg dat ze vooral die *s* niet in
Een *z* verandren. 't Fijne zit 'm juist
In de *s*. H-a-a—s! Die *s* van „haas"
En van „patrijs" ben ik."

Maar... de groom komt terug met de verpletterende mededeling:

„Ze zeien dat ik juist een dag te laat kwam:
Het jachtbericht was gistren al gezet.
De Koning zal... de Koning zou... hij heeft...
De Koning schiet 'n wolf!"

In zijn woedende teleurstelling voegt dan Von Schukenscheuer de groom het scheldwoord *hamlark* toe:

„Jou luiaard! Gister zeg je? Wolf? Te laat?
Je hebt dus weer gereden als 'n kreeft,
Jou... hamlark!"

De betekenis van dit woord, dat sedert de eerste druk op deze plaats en in deze vorm voorkomt [1]), is vrij duidelijk. *Hamlark* zal wel ongeveer parallel zijn met *luiaard,* en iets betekenen als ᶜsukkel, lummelᵒ, misschien ook ᶜdagdief, luiwammesᵒ of een wat meer omvattende disqualificatie als ᶜnietsnut, lammelingᵒ of iets dergelijks: scheldwoorden hebben nu eenmaal een ruime betekenissfeer.

Maar de etymologie is verre van duidelijk. In geen van de oude of nieuwe lexica over enig deel van het nederlandse taalgebied die ik heb kunnen naslaan, vind ik een woord dat op *hamlark* licht werpt. Bij De Bo is vermeld *hammeling, ammeling* ᶜmoeite, ruize, beslag, werk; fr. *embarras, difficulté*ᵒ. Uit deze eenling een „stam" *hammel* te abstraheren, die dan iets als ᶜgetob, last, gezeurᵒ, resp. ᶜtobben, moeilijk vallen, sukkelenᵒ zou betekenen, en waarbij dan Multatuli's *hamlark* een formatie zou zijn met een onverklaard aanhangsel, is wel een heel wilde slag in de lucht, zelfs wanneer het gaat over affectwoorden, die in hun semantische en formele ontwikkeling zo weinig narekenbaar zijn.

Men zou met iets meer waarschijnlijkheid een andere richting uit kunnen denken. Uit het „Woord vooraf" dat Mevr. Douwes Dekker-Schepel geschreven heeft bij de bekende uitgave van *Vorstenschool* voor de „Mij. van goede en goedkoope lectuur", weten wij dat Multatuli het drama in 1867 te Keulen heeft ontworpen, terwijl de derde akte, waarin de besproken plaats voorkomt, te Wiesbaden

1) Volgens vriendelijke mededeling van de heer C. de Hart, bestuurder van „Het Multatuli-Museum" te Amsterdam. Van hem verkreeg ik dezelfde inlichting betreffende de twee andere woorden die in dit artikel ter sprake komen.

is ontstaan. Nu is het mogelijk dat Multatuli gedurende zijn verblijf in die streken een woord heeft opgevangen dat zijn maaksel — want dat zal het wel zijn — heeft geïnfluenceerd. Blijkens *Rheinisches Wörterbuch* III, 177 vlg. is in het hele Rijnland gebruikelijk een woord *hammel* in de betekenis ᶜdummer Mensch᾽. In de verbinding *fauler Hammel* betekent het in sommige plaatsen ᶜluilak᾽. Voor Rees, tussen Wezel en Emmerik aan de Rijn gelegen, wordt *ibid.* 179 een samenstelling *hammeleck* genoemd in de bet. ᶜDöskopf᾽, dat in klank wat aan *hamlark* herinnert. In al deze scheldwoorden ziet het *Rh. Wtb.* wel terecht een overdrachtelijk gebruik van *hammel* ᶜhamel᾽. Een ander woord *hammel* ᶜstraat- of stalvuil onder aan een kledingstuk᾽ wordt hiervan gescheiden, en verbonden met een werkwoord *hammeln* ᶜwaggelen, door modder waden, flodderig rondlopen, onbeholpen lopen᾽ [1]). Bij dit *hammel,* dat plaatselijk ook ᶜzwaaiend, waggelend lopende vrouw᾽ betekenen kan, sluiten zich aan rijmformaties als *hammel-bammel* ᶜvuile vrouw᾽, *hammel-bampel* ᶜnachlässiger Mensch᾽. Uit Crecelius, *Oberhessisches Wörterbuch* tekende ik aan *hambel* ᶜein Mensch, der sich alles gefallen lässt᾽, *du bist ein rechter Hambel* ᶜein einfältiger Mensch᾽. De beide woorden *hammel, hambel* zullen in de overdrachtelijke betekenissen met elkaar in contact gekomen zijn.

Is dit *hammel* Multatuli in het oor blijven hangen tijdens zijn jarenlang verblijf in de Rijnstreken, en heeft hij, op die klank afgaande, zijn *hamlark* gemaakt? De tweede helft blijft dan duister. Wil men ook hiervoor een aanknoping zoeken, dan zou men kunnen denken aan *hark* in de betekenis ᶜonhandige, houterige vent᾽.

Maar alles is niet meer dan gissing. Misschien sporen mijn opmerkingen een ander aan om naar een betere verklaring te zoeken.

II *Sujet* = ᶜemployé, ondergeschikte, iemand die tot het personeel behoort᾽

Het *WNT* XVI, 544 vlg. merkt terecht op dat het woord *sujet,* van een persoon gezegd, vaak met een ongunstig attribuut wordt

1) Desnoods zou De Bo's *hammeling* ᶜmoeite enz.᾽ van zo'n werkwoord *hammeln* af te leiden zijn.

gebruikt, en ook zonder zulk een attribuut meestal een ongunstige betekenis heeft als „nietswaardige, ellendeling" e.d. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands* 379 had de betekenis wat goedaardiger omschreven: „Tegenwoordig is de betekenis „komediant" en pejoratief". Intussen kent het Frans, waaraan het woord is ontleend, ook een neutrale betekenis, nl. die van ᶜonderdaanᵓ. Bij Littré wordt deze betekenis behandeld als substantivering van het adj. *sujet,* waarvoor als 1e bet. staat opgegeven ᶜqui est dans la dépendance, qui est obligé d'obeïrᵓ, en als 3e ᶜqui est tenu à un service fort attenduᵓ.

Voor ndl. *sujet* wordt de betekenis ᶜonderdaanᵓ genoemd in Weiland's *Kunstwoordenboek* van 1824. Hoeveel dit getuigenis waard is voor de toenmalige taal, wil ik niet trachten uit te maken. Voorts vermeldt het *Mnl W* dezelfde bet. voor mnl. *subgijt,* dat aan ofra *subgit* is ontleend: ᶜonderdaan, hij die aan de eene of andere macht, ook rechtsmacht, is onderworpenᵓ.

Ndl. *sujet* komt echter voor in een betekenis, die zich nauw aansluit bij die van fra. *sujet,* en gemakkelijk te verklaren is uit de zoëven uit Littré vermelde bett. van het adjectief *sujet,* nl. in die van ᶜiemand die in dienstbetrekking staat, ondergeschikte, employé, dienaarᵓ. Ik houd het er voor dat deze bet. in het *WNT* niet zou hebben ontbroken, wanneer een plaats uit de *Max Havelaar* mede als materiaal voor het artikel sujet had gediend. Het is de bekende brief die Droogstoppel in het begin van het 2e hoofdstuk schrijft aan de oude heer Stern te Hamburg, om diens zoon bij zich op het kantoor te krijgen.

Droogstoppel geeft de tekst van die brief in de indirecte rede: „Ik ben naar *Polen* gegaan, liet me papier en pen geven, en schreef: Dat de groote uitbreiding die onze zaken in den laatsten tijd genomen hadden ... eenige uitbreiding van ons personeel noodzakelijk maakte", en verder:

> „Dat vooral zich de behoefte deed gevoelen aan fatsoenlijke, welopgevoede jongelieden, voor de korrespondentie in het duitsch. Dat wel-is-waar vele duitsche jongelieden, in Amsterdam aanwezig, hiertoe de vereischte bekwaamheden bezaten,

> maar dat een huis dat zich respecteert ... bij de toenemende lichtzinnigheid en onzedelijkheid onder de jeugd, bij het dagelijks aangroeien van het getal fortuinzoekers, en met het oog op de noodzakelijkheid om soliditeit van gedrag, hand-aan-hand te doen gaan met de soliditeit van gegeven orders — dat zulk een huis — ik bedoel Last & Co., makelaars in koffie, Lauriergracht N° 37 — niet omzichtig genoeg wezen kon met het engageeren van sujetten."

Ik citeer de plaats in ruim verband, omdat er in de buurt van het woord *sujetten* allerlei lelijks genoemd wordt, dat een oppervlakkig lezer er toe zou kunnen verleiden dit *sujetten* te verstaan in de thans meest gangbare zin van ᶜgemene sujettenᵖ. Bij nauwkeuriger lezing zal echter ieder toegeven dat hier niets anders bedoeld kan zijn dan ᶜemployé's, bedienden, personeelᵖ in volkomen neutrale zin. Ten overvloede zou ik nog kunnen wijzen op wat onmiddellijk volgt:

> „... dat ik de eer had gehad ... te vernemen ... dat de geachte chef der firma, de heer Ludwig Stern, een zoon had, den heer Ernest Stern, die ter volmaking zijner kommercieele kennis in een hollandsch huis wenschte geëmploieerd te zijn."

Nu wij uit deze plaats bij Multatuli de betekenis ᶜemployé, lid van het personeelᵖ hebben geconstateerd voor het woord *sujet*, is het de moeite waard een citaat uit het *WNT* nader te bezien, waar *sujet* ook vermeld wordt in niet ongunstige betekenis. Dat citaat is uit een brief van A. R. Falck aan D. J. van Lennep, van 23 Februari 1804, te vinden in de *Brieven van A. R. Falck*, 2e uitgave, 1861, van O. W. Hora Siccama. De plaats luidt, vollediger aangehaald dan in het *WNT* geschiedt, als volgt:

> „D. bezit excellente qualiteiten, een vlug begrip, veel gelezen en eene ongewone impartialiteit in zijne denkwijze. Tout cela est rélevé [sic] par un extérieur et des formes très agréables, un mérite qui n'est nulle part moins indifférent que dans la diplomatie; en dus zoude het, au bout du compte, de Republiek zijn die men beklaagen moest wegens de mislukking van uw ontwerp om zulk een sujet in haaren immediaaten dienst te brengen".

Het *WNT* (XVI, 544) omschrijft de hier voorkomende betekenis van *sujet* als volgt: ᶜpersoon in wien een zekere eigenschap aanwezig

is'. Ik vermoed dat deze niet scherp omlijnde formulering enigszins onder de invloed staat van de 'excellente qualiteiten' die voorafgaan, en zou in overweging willen geven of de betekenis, die wij zo juist bij Multatuli hebben vastgesteld, hier niet beter voldoet. Hier zou dan wegens de rang van het betrokken ambt een wat hogere nuance van het begrip 'ondergeschikte' gekozen moeten worden, b.v. 'ambtenaar' of '(staats)dienaar'. Het gaat nl. zoals uit het franse gedeelte van het citaat al blijkt, over de vervulling van een gezantschapspost. En Falck laat op de aangehaalde zinnen enige schampere uitlatingen volgen over de gedragslijn die bij aanstelling van diplomatieke ambtenaren gevolgd wordt:

> „Maar bij dieper inzien vind ik, dat de Rep. in dat opzicht niet beklagenswaardig is. Het is eene vrij algemeene gedachte dat de bekwaamheden in geene carrière overtolliger zijn dan in de diplom., en dat één mensch zo goed is als de andere om zijn vaderland te representeeren ... Bij het aanstellen van een' Tolbediende, van een' Commis ter Recherche enz. vraagt men somtijds naar eenige voorbereidende kundigheden, en meestal of de man in zijne moedertaal lezen of schrijven kan. Maar de sollicitanten voor eene Ambassade zijn van den algemeenen regel uitgezonderd, ..."

In dit verband van sollicitatie en aanstelling past dunkt mij de betekenis 'ambtenaar' voor *sujet* zeer goed. Bepaald noodzakelijk is ze niet, maar ze voldoet tenminste even goed als de blijkbaar uit onzekerheid en aarzeling voortgekomen omzichtige omschrijving van het *WNT*. En nu de betekenis 'iemand in dienstbetrekking' door de plaats uit *Havelaar* voor 1860 vaststaat, en door het citaat uit Falck voor 1804 waarschijnlijk of mogelijk is gebleken, verdient het aanbeveling in de literatuur van de 18e eeuw, waarin de franse woorden zo rijkelijk voorkomen, te letten op plaatsen, waar het woord *sujet* in dezelfde zin is op te vatten.

III *Urist*

Ten aanzien van dit Multatuliaanse woord is nog geen tekortkoming van het *WNT* openbaar geworden, omdat de betrokken letter nog niet is verschenen. Een van de medewerkers deelt mij echter

mede dat het woord in het materiaal voor het woordenboek niet aanwezig is.

Het woord komt voor in *Vorstenschool,* 4e bedrijf, 2e afdeling, waar koningin Louise met haar eredame De Walbourg de naaister Hanna bezoekt. In het gesprek blijkt dat Hanna verloofd is; van trouwen zal echter voorlopig geen sprake zijn:

„*Louise.* En wanneer trouw je?
Hanna. Ja ... dàt heeft nog tijd!
Het hangt te zamen met de politiek."

De Walbourg krijgt bij deze woorden opnieuw last van de afgesproken tandpijn, die dienen moet om het gesprek te rekken, als het interessant wordt. En dan vist Louise verder:

„En nu, vertel me van je politiek.
Hanna. Mijn ...
Louise. Vrijer, kom, rechtuit, dat is het woord!
Hanna. Nu ja, m'n vrijer is aan 't ministerie ...
Louise. Ah, ah!
Hanna. Hij is urist. Mevrouw weet wel
Wat dat beduidt, niet waar?
Louise. Ten naaste bij.
Hanna. Nu telkens als er een minister valt ...
Dat noemt men zoo, ik weet niet recht waarom,
Maar als-i ... plaats moet maken voor 'n ander,
Dan komt er wat beweging in de zaken.
Dat zet men hier en daar een paardje op stal,
Een ander schuift wat op ....
Louise. Ah, ik begrijp!
En hoeveel maal moet een minister vallen,
Voor gij en hij ... hoe is z'n naam?
Hanna. De Vries.
Albert de Vries.
Louise. Voor gij en Albert huwt?"

Men zou kunnen denken dat Hanna het min of meer geleerde woord *jurist* verhaspelt tot *urist.* Maar dat kan niet juist zijn. In 1870 werd een eenvoudige jongen als Albert nog geen „jurist". Ook is het niet denkbaar dat Hanna, met haar bovenmenselijke zachtheid van gemoed, nederigheid en wat voor deugden men meer wil, aan

de bescheiden administratieve betrekking van Albert wat luister wil bijzetten door hem *jurist* te noemen, een titel die voor sommige hogere ambtenaren van het ministerie wellicht passend zou zijn. Even verder trouwens blijkt dat zijzelf, althans Albert de poëet, de rang en het werk van „urist" niet hoog aanslaat. Als Louise vraagt:

„En hoeveel brengt hem die betrekking op?",

dan antwoordt Hanna:

„Dat mocht wel beter zijn, maar 't is wel eenigszins z'n eigen schuld, mevrouw. Hij meent
Dat hij te goed is voor urist, omdat
Hij ... ja, dat is 'n ongeluk, omdat
Hij verzen maken kan."

De meest aannemelijke verklaring lijkt mij deze : Multatuli's *urist* is een afleiding van *uur* met het suffix *-ist*. Albert zal dan een betrekking bekleed hebben die ambtelijk werd aangeduid b.v. met „schrijver op uurloon", eventueel met de toevoeging „in losse dienst", terwijl Multatuli als gemeenzame, enigszins minachtende benaming daarvoor *urist* heeft bedacht. Hij zal in dat woord ongeveer de gevoelswaarde hebben willen leggen van een term als het tegenwoordige *minimumlijder*. Misschien heeft Hanna van Albert nooit anders dan de enigszins slang-achtige benaming gehoord, waarvan zij wel ongeveer vermoedt dat het niet de officiële term is, zodat zij hem met enige aarzeling tegenover de Koningin gebruikt.

Wij zullen ons die betrekking van „schrijver op uurloon" wel moeten voorstellen als onvast, losser dan die van mogelijke beambten „op maandloon" of „op jaarloon" in het staatsbestel van *Vorstenschool,* en losser ook dan die van de beambten „op arbeidscontract" aan de tegenwoordige Nederlandse departementen.

Maar het heeft weinig zin, vergelijkingen te trekken tussen de toestanden zoals *Vorstenschool* die veronderstelt, en de departementale arbeidsregelingen van het 19e-eeuwse of 20e-eeuwse Nederland. Want het „paardjes op stal zetten" en daardoor „opschuiven" van anderen bij wisseling van minister was aan de Nederlandse departementen niet gebruikelijk. Wij moeten in het oog houden, dat Multa-

tuli in zijn *Vorstenschool* een staatsinrichting veronderstelt die grote verschillen vertoont met die van het constitutioneel-parlementaire Nederland van de tweede helft der 19e eeuw. Dit blijkt ook op andere punten. Misschien heeft de auteur zelfs wel met opzet zijn staatsvorm zo min mogelijk gelijkenis willen geven met die van de Staat der Nederlanden. Hoe minder het staatkundig wereldje van het spel leek op de toenmalige Nederlandse werkelijkheid, hoe minder aanleiding er was om er toespelingen in te zoeken die Multatuli er naar eigen zeggen niet in had gelegd, maar die er door het publiek wel in zijn vermoed.

Zo kunnen wij ons dan denken dat Multatuli voor zijn denkbeeldige hofstad ook een technische term gecreëerd heeft voor een groep van ambtenaren die aan Nederlandse departementen niet voorkwam en daarom ook in Nederland geen benaming nodig had. Aan historische gegevens kunnen wij dan de juistheid van de verklaring niet toetsen. En het zal ons niet behoeven te verwonderen, als het *WNT* te zijner tijd van *urist* ᶜschrijver op uurloon (in losse dienst)ᵒ, al of niet met een vraagteken achter deze omschrijving, niet meer dan één voorbeeld geeft.

Als het woord hier juist is beoordeeld, heeft het uit een oogpunt van woordvorming nog dit merkwaardige, dat het een voorbeeld toevoegt aan het aantal, waarin het uitheemse suffix *-ist* afleidingen vormt van inheemse of als inheems te beschouwen grondwoorden.

Den Haag, Juli 1942 C. B. VAN HAERINGEN

S. BERNARDUS' DE DILIGENDO DEO DE GRONDSLAG VOOR HET 41STE LIMBURGSE SERMOEN

Een speciale studie over de invloed van S. Bernardus op de geestelijke litteratuur in de Middeleeuwen in onze streken is, voor zover mij bekend, nog niet gepubliceerd. Dit kan ons enigszins verbazen, daar wij toch, het buitengewoon aanzienlijk aantal handschriften [1]), welke de min of meer volledige vertaling van Bernardus' werken bevatten, in aanmerking nemende, wel moeten veronderstellen, dat deze invloed inderdaad bestaan heeft en waarschijnlijk niet gering is geweest. Immers behalve deze letterlijke vertalingen vinden we in sermoenen en tractaten en bijna onvermijdelijk in de exposities op het Hooglied, de citaten en paraphrases, meestal beginnende met het bekende: „Sunte Bernardus seit" enz.

Maar het signaleren en opsommen van plaatsen, welke onmiddellijk op Bernardus teruggaan is wellicht niet zo'n bijzonder aanlokkelijke bezigheid, hoewel een dergelijk onderzoek tot het werk van een enkelen auteur bepaald, van veel nut kan zijn [2]).

Interessanter lijkt mij echter nog de vraag: „Kennen wij in onze Middelnederlandse Letterkunde ook werken, waaruit een eigen visie op Bernardus' œuvre, een eigen vormgeving aan zijn leerstellingen blijkt?"

Deze quaestie verdient nadere aandacht, want zij is van belang zowel voor onze kennis van Bernardus' invloed, als voor ons inzicht in de middeleeuwse geest en gedachtenwereld in de Lage Landen.

Het is echter verre van mij om in dit artikeltje een oordeel over deze invloed uit te spreken, om de omvang te bepalen of de waarde hiervan te schatten, maar ik meen een klein, doch frappant voorbeeld

---

1) Het is hier vermeldenswaard, dat zich onder de vroegste Latijnse Bernardus-handschriften (12de eeuw) ook een van Nederlandse herkomst bevindt, n.l. in the Bodleian Library: Rawlinson MSS. C. 286. Zie W. W. Williams' uitgave van het *De Diligendo Deo. Cambridge Patristic Texts,* blz. xix.

2) Zie een derg. lijst in Sir F. R. Cruise's *Thomas a Kempis,* blz. 312 vlg.

gevonden te hebben van een zeer persoonlijke verwerking van Bernardus' theorieën, een voorbeeld, dat nog aan belangrijkheid wint, doordat wij hier tevens een indruk krijgen van de wijze van weergave in het Middelnederlands van specifiek Bernardijnse termen, welke wij buiten dit verband misschien niet als zodanig zouden herkennen. Hieraan is het dan ook mogelijk te wijten, dat het een en ander nog niet nader is onderzocht.

Het werkje, dat ik ter illustratie zou willen gebruiken, is het zo langzamerhand berucht geworden 41ste Limburgse Sermoen, waarvan ik vroeger [1]) aantoonde, dat het laatste stuk (uitgave Kern, 568-570), evenals Hadewijchs 10de Brief, teruggaat op een paraphrase van Richard van St. Victors *Expositio in Cantica Canticorum*, cap. VI. Op de interne quaesties van het L.S. ben ik toen niet verder ingegaan, omdat ik nog in twijfel verkeerde over de vraag of soms ook het gehele Limburgse Sermoen van deze onbekende paraphrase deel had uitgemaakt. Dit viel niet zo spoedig op te lossen. Immers, al vormde het L.S. een compositorische eenheid, al was er ook naar de inhoud verband tussen de verschillende onderdelen te bespeuren, dan nog kon deze preek een typisch middeleeuws voorbeeld van een letterkundig mozaïek zijn. Slechts wanneer er een duidelijke overeenkomst tussen de eerste helft en de grote interpolatie in Richards stuk (Kern, 568, r. 16, „nogtan" — 569, r. 9) was aan te tonen, dan eerst zou men op enige goede grond kunnen aannemen, dat het L. S. als geheel het werk van den onbekenden auteur van de Richard-paraphrase is.

Van Mierlo is van oordeel, dat deze paraphrase aan het L. S. is toegevoegd. Volgens hem is het verband vrij los en de stijl in de beide gedeelten verschillend [2]). Nu wij eenmaal weten, dat dit laatste deel op Richard van St. Victors *Expositio* teruggaat, valt het stijlverschil tussen dit stuk en het voorafgaande licht te verklaren en vormt geen doorslaand bewijs tegen de stelling van Mej. van der Zeyde, dat de twee gedeelten wèl van één auteur zouden zijn. Haar

---

1) *Ts* 62, blz. 219 vlg.
2) *Med VA* 1932, blz. 376-377.

voornaamste argument, n.l. de overeenkomst in stijl, is door deze ontdekking echter enigszins verzwakt.

De stijlquaestie nu daargelaten, is er m.i. wel degelijk een niet slechts duidelijk, maar ook zeer logisch verband.

Ia. De korte proloog over de *ware aard van de minne* bevat reeds de quintessens van alle later uitgewerkte gegevens en voert ons onmiddellijk tot de kern van het gehele betoog (557—558, r. 8).

Ib. Deze ware aard wordt nader toegelicht door de vriendschap (*amicitia* niet *caritas*) van drie vrienden (— 560, r. 10).

IIa. *De manieren van minne* (— 561, r. 9).
1 naturlike minne (*amor naturalis* of *carnalis*).
2 minne die sere te mesprisen es (*cupiditas*).
3 minne die wel te louene ende te prisen es (*caritas*).

IIb. Hierin laat de auteur de *cupiditas* verder geheel buiten beschouwing en geeft nu de opklimming van den mens van de „naturlike minne" tot „caritate" in 3 graden ten opzichte van 3 verschillende objecten n.l.: zichzelf, den evenmens en God (— 565, r. 33).

IIIa. *De zeven manieren van hellen,* welke wij doormaken onder de „opclimminghe" uit IIb (— 567, r. 5).

IIIb. *Waarom te minnen* ondanks dit lijden (— 567, r. 34).

IV. *Hoe te minnen* en te lijden (= Richard v. St. V. *Exp.* c. VI).

Ia. Zijn theorieën en waarschijnlijk daardoor zijn opzet in eerste instantie heeft de auteur te danken aan Bernardus' *De Diligendo Deo* [1]), waarvan hij de grondgedachten vrijelijk gebruikt en gesystematiseerd heeft.

Dit blijkt onmiddellijk uit een beschouwing van de allereerste zin van het Sermoen:

„Die hoger ende vrier minnen plegen wilt, hi sal Gode ende elken mensche ombe Gode ende omb naturlike doget ende omb gemene regt puerlike ende oetmudelike minnen ende getruwe wesen, sonder

1) *P. L.* 182. Geciteerd naar de uitgave van Watkin W. Williams in *„Select Treatises of S. Bernard of Clairvaux". Cambridge Patristic Texts.* 1926.

ansien van wederminnen ogte van wedertrouwen, van verdinden ogte van onverdinden, also als die sonne har edel schinen ende ligt riuelike ut geft beide guden ende quaden, beide danx ende ondanx."

Bij eerste lezing vond ik dit een enigszins verwaterde zin, weinig vermoedende, dat in dit kort bestek de gehele doctrine van het *De Diligendo Deo* gecomprimeerd was. „Waarom", vroeg ik mij af, „is het niet voldoende „Gode ende elken mensche ombe Gode" te minnen? Waartoe dienen nu nog die „naturlike doget" en het „gemene regt"?"

In dit verband moet ik er allereerst nog eens aan herinneren, dat de auteur onder IIb 3 objecten van het minnen gaf, n.l.: zichzelf, de evennaaste en God. Nu is het merkwaardige in dit werk, dat de schrijver zich hierbij niet bepaalt, maar dat hij deze onderscheiding nog eens gebruikt n.l. bij het minnen van deze drie objecten, òm deze drie, dus om zichzelf, om den evenmens en om God.

Deze trits vinden we hier indirect vertegenwoordigd in: „ombe Gode ende omb naturlike doget ende omb gemene regt" terug.

De natuurlijke deugd is volgens Bernardus een van de drie zuivere, ons ingeboren bestanddelen der ziel, n.l.: *dignitas* (vrije wil), *scientia* (kennis van ons zelf en daardoor van God) en *virtus* („naturlike doget", de neiging om nadat wij tot het inzicht gekomen zijn, dat wij ons bestaan en al het goede in ons aan God te danken hebben, ons tot Hem te keren en Hem zo dicht mogelijk te benaderen [1])). Minnen wij God dus „ombe Gode", wij minnen Hem ook „omb naturlike doget", d.w.z. uit en om onszelf.

Het „gemene regt" leidt Bernardus af uit het feit, dat wij alle gelijkgerechtigd geschapen zijn. Door ons eigen streven zijn de verschillen ontstaan. Heffen wij deze op, bijv. door van onze overvloed aan armeren te geven, dan herstellen wij de eerste, goddelijke orde en het „gemene regt" [2]). Door deze daad benaderen wij dus God door onzen medemens.

---

1) *De Diligendo Deo.* c. II: „porro virtus ... si auctorem consequenter inquirimus, inventoque inseparabiliter inheremus".

2) *D.D.D.* c. VIII: „porro autem et hoc iusticie est, cum quo tibi est natura communis, nature quoque cum eo munus non habere divisum".

Tenslotte mint men slechts „puerlike" en is men slechts waarachtig „getruwe", wanneer men alleen omwille van de Minne mint, dus om loon noch dank, wat ook heel duidelijk door Bernardus gezegd is in c. VII: „verus amor se ipso contentus est. habet premium sed id quod amatur".

In de rest van de proloog legt de auteur nog eens de nadruk op de trouw van de onbaatzuchtige minne en preludeert even op een motief uit de Richard-paraphrase (558, r. 1): „est dats hem gebrect, dat dar bi sine minne cest ende tegaet, hi es noch wel verre van vrier minnen ende van gewarger minnen" [1]).

Ib. Hierin komt de auteur weer op het probleem van de trouw terug en toont aan, dat men in de vriendschap de waarde van de trouw niet moet afmeten naar de uiterlijke kentekenen. Het is merkwaardig te zien, hoe hij in dit voorbeeld van de drie vrienden de bovengenoemde drie objecten waaròm men mint nu transponeert tot de drie, waarom men iemand vriendschap toedraagt en daardoor de eisen uit de sfeer van de minne bewaart.

De eerste vriend doet den ander wel en is hem trouw louter en alleen om zijn eigen genoegen, om zichzelf dus.

De tweede beijvert zich om zijn vriend zelf, tracht deugd in hem aan te kweken en hem te „houdene in Gode".

De derde laat zijn vriendschap niet blijken, omdat hij zichzelf en zijn vriend niet in de minne tot God wil belemmeren. Zijn eerste doel is dus God zelf.

Onwillekeurig vraagt men zich af waarom de schrijver in dit Sermoen, dat toch tenslotte gericht is op de pure minne, hier plotseling dit voorspel geeft over de vriendschap. Maar ook Bernardus is via de *amicitia* tot de *caritas* gekomen!

In zijn voortreffelijke studie „La théologie mystique de Saint Bernard" [2]) wees E. Gilson er op, dat Bernardus' *De Diligendo Deo* niet alleen sterk onder de invloed van Cicero's *De Amicitia* ge-

1) 569, r. 9: „Als dese geuůlen sutecheit, so minnense; ende alse tegaet, so tegaet har minne".

2) Paris 1934.

schreven is, maar hier en daar zelfs letterlijke vertalingen vertoont, als men slechts het woord *amicitia* door *caritas* vervangt. Dit procédé zal onzen auteur wel niet bekend zijn geweest, hij heeft dus niet de *amicitia* in ere hersteld, maar gehandhaafd en deze op zijn beurt en op zijn wijze overgebracht in de christelijke sfeer van de *caritas*.

Zoals zijn gehele systeem weloverwogen en logisch is opgebouwd, zo moet hij ook welbewust aan de vriendschap een plaats toegewezen hebben. Heeft hij dit gedaan onder invloed van Cicero of een anderen klassieken schrijver? Men zou het vermoeden uit zijn opmerking op blz. 562, r. 20 over de „vrinscap", welke hij hier met zoveel woorden nadrukkelijk van „caritate" onderscheidt: „Dese minne ende dese vrinscap es wel geprist van heidenen meistern dar mise reinlike ende hofslike helt". Bij de bespreking van deze passage zal blijken, dat het inderdaad niet uitgesloten is, dat hij Cicero's *De Amicitia* gekend heeft [1]).

IIa. Hoe streng systematisch de auteur te werk is gegaan blijkt ook weer hier, waar hij, alvorens tot het zwaartepunt van zijn betoog, IIb: de negen manieren van minne, waar het Sermoen zijn titel aan te danken heeft, te komen, eerst de drie soorten van liefde apart geeft, elk met de daarbij behorende objecten. Dit in tegenstelling tot IIb, waar hij de objecten vooropstelt, elk benaderd door de drie verschillende manieren van minne.

Bernardus, die in de eerste plaats van de objecten uitgaat (zoals in IIb), mist deze fijne onderscheiding, welke één van de voornaamste verschilpunten tussen hem en den auteur van het L.S. oplevert. Want juist aan dit zuivere onderscheidingsvermogen heeft deze het te danken, dat hij de categorieën, welke in *De Diligendo Deo* enigszins door elkaar behandeld zijn, elk hun logisch vereiste plaats heeft gegeven in zijn schema.

De eerste soort: „dats naturlike minne. Dats als die mensche mint heme seluen ocht sine mage ocht sin vrint die hem minnen, in en -

1) Onze auteur zou trouwens de enige niet zijn. Het is bekend, dat Aelred de Rievaulx in *De Spirituali Amicitia* Cicero soms woordelijk vertaalde. Gilson wees in bovengenoemd boek op Cicero's invloed op Guillaume de St. Thierry, blz. 22.

geenre anderre maniren mar dat hir een heisschen tue heft ende een trecken van naturen." (560, r. 15 —). (Objecten zijn dus zichzelf en de medemens.)

De tweede soort: „Oec sin sulke lide die sulke minne hebben die sere te mesprisen es ...; want si minnen creiaturen meer dan haren Sceppere." (560, r. 21 —). Dit is de Bernardijnse *cupiditas*: „qui rerum magis specie quam auctore delectati." (*D.D.D.* VII).

De derde soort: „Oec sin sulke lide die sulke minne hebben die wel te louene ende te prisen es. Dassin degene die minlike ende sutelike Gode minnen bouen al, ombe hem seluer ende in hem seluer, ende harn euenkersten purlike in Gode ende omb Gode." (561, r. 4 —). Hier wordt in een variant op de aanhef „de hoge vrie minne" aangeduid, welke gelijk staat met Bernardus' *caritas*.

IIb.

1 De minne tot zichzelf om zichzelf.

Der mensche mach minnen hem seluer omb hem seluer ende in hem seluer. (561, r. 11 —).

et est amor carnalis, quo ante omnia homo diligit seipsum propter se ipsum. (*D.D.D.* VIII, Primus gradus amoris).

2 De minne tot zichzelf in God, d.w.z. om het goddelijke in zichzelf, dat hij zal trachten te vergroten en te zuiveren. Deze graad bereikt men door de „kinnisse" (*scientia*), waar ik reeds eerder over sprak in verband met: *dignitas, scientia, virtus.*

3 De minne tot zichzelf uitsluitend om God.

Ten derden male mach die mensche hem seluer minnen ombe engene ander sake mar enechlike ende purlike ombe Gode.
Dat geschiet als die mensche metter minnen cragte also gesat wert butene hem seluen in Gode ende sins selfs also vergit ombe Gode dat hi noch sile noch lif noch nit dat in heme es ocht te hem behort, anders en mint dan also verre als Got in heme geert ende geloft mach werden. (561, r. 23 —).

Felix qui meruit ad quartum usque pertingere, quatinus nec se ipsum diligat homo nisi propter deum. — — —
quando huiuscemodi experitur affectum, ut divino debriatus amore animus oblitus sui, factusque sibi ipsi tanquam vas perditum, totus pergat in deum. (*D.D.D.* X, Quartus gradus amoris).

Hierna volgt een korte recapitulatie welke aldus eindigt:

Terde es ene volkomenheit van minnen, als die mensche also dordrongen wert in Gode ende also genegt met Gode ende gonledegt dat hi sins selfs nit en ruct nog en agt ende oec altemale vergit. (562, r. 1 —).

te enim quodammodo perdere tanquam qui non sis, et omnino non sentire te ipsum et a temetipso exinaniri et pene adnullari, ... (*D.D.D.* X).

Nu laat de auteur 3 graden van minne tot den „euenkersten" volgen, welke corresponderen met de bovenstaande, dus om zichzelf, om het goddelijke in den medemens en tenslotte alleen om God. Deze ontbreken bij Bernardus, wiens 4 graden afwisselend den mens zelf of God tot object van de minne hebben:

1 zichzelf te minnen om zichzelf;
2 God te minnen om zichzelf;
3 God te minnen om God;
4 zichzelf te minnen om God.

Bernardus stelt echter als voorwaarde voor de tweede graad: „diliges proximum tuum sicut te ipsum." (*D.D.D.* VIII). Wanneer men immers door de kennis van zichzelf het goddelijke in zichzelf ontdekt en liefheeft, dan moet men ook het goddelijke in den evennaaste, onze „geselle" zoals onze auteur hem noemt, (*consors* bij Bernardus) minnen. Is dus bij Bernardus die liefde voor den naaste slechts een stadium in de minne tot God en zichzelf en verwaarloost hij het begrip „vriendschap", de 3 graden in het L. S. geven de climax van: „heidensche vrinscape", „vrinscap ende caritate" en tenslotte van de alomvattende „caritate" alleen.

De 2de graad, waarin wij den vriend bovenal liefhebben om zijn deugd, herinnert ons aan de lofrede op de deugd in Cicero's *De Amicitia* (c. XXVII): „In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est, ex quo exardescit sive amor sive amicitia".

Treffend is ook hoe onze auteur den vriend op deze graad nog

ziet als „enen trosteliken geselle in onsen gemeinen ellende" (563, r. 9 —), iemand, wiens steun men nog nodig heeft, wiens nabijheid men behoeft. Zoals Cicero ook zegt in c. XXIII: „Sic natura solitarium nihil amat semperque ad aliquod tamquam adminiculum adnititur, quod in amicissimo quoque dulcissimum est".

In de 3de graad komt men echter ook de hulp van vriendschap te boven, welke nog slechts een belemmering zou vormen: men mint den vriend alleen om God; de *amicitia* is opgelost in de *caritas*. Dit is een zeer zware eis. Uit deze passage klinkt duidelijk de klacht om eigen leed, waaraan elke droge theoretisering vreemd is, maar welke tenslotte overgaat in de triumf van de ootmoedige gehoorzaamheid aan de Minne:

„Ay sekerlike, di wilt comen te Gode, hi mut al dat ouer liden dat neder Gode es; ende wi so Gode hebben wilt, hi mut al laten dat Got nit en es. - - - Din getruwen minnere Gots din sal Got al wesen, ende al ander denc nit." (564, r. 3 —).

Hierbij sluit nu onmiddellijk de laatste groep aan:

1 God te minnen om ons zelf. „Gode minnewi ombe ons seluer als win minnen omb dat gut dat hi ons dut ocht gedaen heft ocht duen wilt." (564, r. 23 —).

Deze graad evenals de volgende: „God te minnen om en door onzen medemens" ontbreekt bij Bernardus, die, daar hij de liefde tot God voorop stelt, de liefde tot den evenmens hieruit afleidt.

3 God te minnen om hem zelf.

Ten derden male minwi Gode ombe hem seluer als wi die warumbe nit en nemen buten heme, als win nit en minnen ombe tgut dat hi ons dut - - -, mar ombe dat hi gut es in hem seluer, purlike ombe hem seluer; - - -	qui domino confitetur non quoniam sibi bonus est, sed quoniam bonus est, hic vere diligit deum propter deum, et non propter se ipsum. (*D.D.D.* IX, Tercius gradus amoris).
Dusgedane minne heit teverges gemint; want si dint, ende en heischt engenen loen.	amor iste merito gratus, quia gratuitus (*D.D.D.* IX).
Doch sose men denct ombe loen,	Amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere quem ames,

sose meren loen verdint. (564, r. 31 —).

nulla indigentia, nulla utilitate quaesita. Quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus est. (Cicero, *D.A.* c. XXVII).

Uit de bovenstaande citaten kan eerst duidelijk blijken hoe dicht hier de ontwikkeling van de *amicitia* uit de klassieke Oudheid en die van de *caritas* uit de Middeleeuwen elkaar benaderden!

God louter en alleen om God zelf te minnen is geen graad van volmaaktheid, waarop men blijft staan als men ze bereikt heeft, maar is een genadetoestand, welke slechts enkele ogenblikken duurt. Voor onzen auteur zijn deze identiek aan die kortstondige momenten van opperst geluk, welke de mystieke extase schenkt. Ook hier mogen wij wel aannemen, dat hij uit eigen ervaring spreekt, wanneer hij zegt: „Mar ombe dat die vre cort es dassire in bliuen mach, als lange alse verladen es metter burdenen dis sterfelics lighamen ende gekerkert mut wesen in dit jamerlike dal dis druuen ellents, ende si scheden mut van dien darse so gerne ware, ende weder comen mut darse so ouer noede es, so comptse decke van groter welden in grote welicheit. --- ende so blifse dan in groten doegene ende in groter passien van groter begerden, van langene ende van hakene wanneerse gevugt ende genegt sal werden mettin dasse mint, ende nemmermeer van hem te schedene." (565, r. 13 —).

Een dergelijke passage treffen we aan in *D.D.D.* X eindigend met: „heu! redire in se, recidere in sua compellitur, et miserabiliter exclamare, domine vim patior, responde pro me". Deze uitroep volgt in *D.D.D.* na de vierde graad: het minnen van zichzelf om God, welke dus in het L. S. op gelijke hoogte wordt gesteld met het minnen van God om God. Dit is inderdaad volkomen verantwoord, want wanneer de ziel God alleen om God liefheeft, is zij gelijk aan God, die zich om zichzelf bemint. God nu, moet ook de ziel, welke aan hem gelijk is geworden, liefhebben als zichzelf, waaruit volgt, dat de ziel zichzelf, evenals God haar, om God beminnen moet.

De derde graad van de laatste groep (het minnen van God om God) is dus tenslotte in wezen niet anders dan de derde graad van de eerste groep (het minnen van zichzelf om God).

Door de heldere onderscheiding in drie groepen, alle eindigend met een graad, waarin men slechts liefheeft om God, maakt het L. S. misschien een iets stijver, schematischer indruk dan het *D.D.D.*, maar is zeker fijner uitgewerkt, daar in het *D.D.D.* door het verwisselen van het object in de vier graden, de schijn gewekt wordt, als zou de vierde graad hoger zijn dan de derde, wat theoretisch onmogelijk is, aangezien de derde (het beminnen van God om Zijns zelfs wil) reeds de vierde graad (het beminnen van zichzelf om God) in zich sluit. Een bewijs te meer, hoe scherp de auteur zijn bron heeft geanalyseerd en hoe zelfstandig hij te werk is gegaan.

IIIa vormt een korte passage over het zevenvoudig lijden van de Godminnende ziel, dat echter bewust gezocht wordt en als voorwaarde voor de minne licht te dragen is. Dit is een opvatting, welke wij ook elders bij onze mystieken, o.a. bij Hadewijch terugvinden.

IIIb geeft een reeks van redenen, waarom God onze absolute liefde verdient, bijv.:

„Wilwi oec minnen ombe mide, ons en geft niman als vele als hi." (567, r. 9 —).	bene pleni, de cuius plenitudine omnes accepimus. (*D.D.D.* III).
en	
„Wilwi oec minnen dar wi meest gemint sin, so geet die minne bouen alle minnen dat hi sin edele sile op gaf, ombe dat hi donse dermede wonne." (567, r. 26 —).	-- caritatis qua nulla maior est, quod animam suam posuit pro amicis suis, --- (*D.D.D.* IV).

IV. In de Richard-paraphrase interesseert ons nu nog het meeste de interpolatie (568, r. 16, „nogtan" — 569, r. 9). Is deze een uitwerking van de *Expositio* van Richard of sluit zij aan bij de drie voorafgaande gedeelten? De eerste regels van de interpolatie handelen over de *deugd* van de trouwe, belangeloze minne, zoals dat ook het geval is in het begin van de paraphrase en tevens in Ia en Ib. Dit gemeenschappelijk motief kan dus geen uitsluitsel geven. Het „als

gi hebt gehort hir vore" (568, r. 20) zou er intussen voor kunnen pleiten, dat de interpolatie zich hier inderdaad bij Ia en Ib aansluit, daar deze verwijzing zo meer zin zou hebben, dan wanneer zij op het onmiddellijk voorafgaande zou slaan. Aangezien het niet in de aard van dezen auteur ligt om overbodige woorden te gebruiken en stellig geen stoplap, wat het zinnetje in het laatste geval toch zou worden, schijnt de veronderstelling, dat deze verwijzing het eerste deel van het sermoen betreft zeer aanvaardbaar, hoewel niet doorslaggevend. Zij wordt echter nog versterkt door het tweede stuk van de interpolatie (568, r. 28 — 569, r. 9), dat duidelijk bij I, II en III behoort, n.l. het *dienen* van de minne omwille van de minne, welke altijd beloont, ook al zoekt men geen dank en is men reeds bevredigd door de dienst alleen; een typisch Bernardijns motief (Bernardus beschouwt de *caritas* als intrinsiek wederkerig), dat bij Richard, in dit hoofdstuk althans, ontbreekt.

minne es so edel ende so riue, an hare en bliuet nimans loen; niman en dorfte pruuen ombe sutheit, mar dade tsine: minne sout altoes thar wel duen. Dit weten wel die gude vrude die altoes na dogde staen: sin suken mar der minnen wille, sin bidden ander sutheit maer ligt, dasse mogen in allen dengen kinnen der minen liftsten wile. Sinse bouene, si sin der minne; sinse onder, si sin dat selue. (568, r. 32 —).

Non enim sine premio diligitur deus, etsi absque premii intuitu diligendus sit. vacua namque vera caritas esse non potest, ... (*D.D.D.* VII).

In deze laatste regels treft ons de gelijkstelling van het kennen van de wil van de minne, aan het deel uitmaken van de minne. Dit probleem van de wil in de minne roert Bernardus even aan op het eind van c. II van het *De Diligendo Deo,* maar hij heeft het uitvoerig uitgewerkt in zijn *In tempore Resurrectionis* Serm. II en III (*P.L.* 183). Hij zegt hier, dat men slechts dan de hoogste graad van de minne bereikt (waar ook onze interpolatie over handelt), wanneer men God gelijkt voor zover dat in het aards bestaan moge-

lijk is. Dat houdt in, dat dan ook de eigen wil, de *propria voluntas,* door Bernardus met *lepra* betiteld, gelijkgemaakt is aan Gods wil en nu geen *propria voluntas* meer is, maar *voluntas communis.* En wat kan de gemeenschappelijke wil van God en mens anders zijn dan de minne? Of zoals Bernardus zegt in Sermo II: „Porro communis voluntas caritas est".

Tot deze zelfde aangrijpende conclusie kwam ook de auteur van het Limburgs Sermoen in zijn „Sinse bouene, si sin der minne" (569, r. 5). Hieruit blijkt dus nu, dat niet alleen I, II en III van het L.S. onder invloed van Bernardus' werk geschreven zijn, maar dat ook de interpolatie in IV doordrenkt is van de Bernardijnse geest.

Het 41ste Limburgse Sermoen vormt dus een onverbrekelijk geheel, want in alle vier de onderdelen herkennen wij de hand van denzelfden auteur. Al blijft het nu nog de vraag of de door hem geïnterpoleerde Richard-paraphrase zijn eigen werk is, of dat hij een bestaande bewerking gebruikt heeft (een quaestie, welke te zeer afhankelijk is van het zo subjectieve „stijl-aanvoelen", dan dat ik hier een definitief oordeel zou wensen te geven), dan staat het nu toch vast dat deze zo logisch denkende, philosophisch onderlegde schrijver, deze paraphrase zeer welbewust in het geheel van zijn sermoen moet hebben opgenomen.

Hadewijchs 10de brief, welke gelijk is aan deel IV van het L.S. en dus ook de bewuste interpolatie bevat, gaat dus terug op de oorspronkelijke vorm van dit sermoen en niet op een eventuele Richard-paraphrase.

Mocht de taal van deze originele vorm eenmaal het Latijn zijn geweest, dan moeten wij toch op grond van de bijna absolute overeenkomst in woordenkeus en zinsbouw aannemen, dat Hadewijch een Middelnederlandse vertaling gebruikt heeft, welke niet ver afstond van het L.S. zoals het ons is overgeleverd.

Of er een Latijns origineel bestaan heeft is niet met zekerheid te zeggen, maar ik zou wel durven beweren, dat de schrijver er van uit noordelijker regionen stamde dan S. Bernardus. Er valt tussen hem en zijn illuster voorbeeld die eigenaardige tegenstelling waar te nemen, van het innerlijk verscheurd zijn, verscheurd willen zijn,

tegenover de rust van Bernardus' harmonie. Er is die neiging om Bernardus' leer tot in de uiterste, bijna onmenselijke consequenties door te voeren, welke òn-Bernardijns aandoet. Er is in aansluiting hierbij het opzettelijk zoeken van het lijden omwille van de soms „ontrouwe minne" wat tenslotte het hoogste geluk inhoudt, zoals hij zegt: „Want die minne mact dat dese helle wert een hemelrike". (566, r. 29).

Deze en dergelijke passages brengen hem de figuur van Hadewijch zeer nabij. Ook bij hem is er een hartstochtelijke felheid, weliswaar minder duidelijk waarneembaar, want meestal bedwongen door de heldere betoogtrant, maar toch hier en daar losbrekend in juichtoon of weeklacht.

Juist omdat op deze plaatsen de toon en het woord zo eigen en innig zijn, vermoed ik, dat het origineel van het 41ste der Limburgse Sermoenen een Middelnederlands werk is geweest en als zodanig een karakteristiek voorbeeld van een vroege, absoluut persoonlijke, Nederlands-mystieke bewerking van S. Bernardus' leer.

Leiden J. M. SCHALIJ

DE ΑΠΟ ΚΟΙΝΟΥ-CONSTRUCTIE, VOORAL IN DEN FERGUUT (II)

10. Na de bespreking van de rythmische structuur, de historische ontwikkeling en enkele gevallen uit den *Ferg.* kunnen we overgaan tot een poging tot definitie van de *volledige* ἀπὸ κοινοῦ-constr.: er is slechts dan sprake van een volledige ἀπὸ κοινοῦ-constr., wanneer een zin of zinsdeel staat tusschen twee zinnen of zinsdeelen, noodzakelijk bij ieder van deze zinnen of zinsdeelen behoort en met elk daarvan een volledigen zin vormt.

Deze gemeenschappelijke zin of dit gemeenschappelijk zinsdeel, het κοινόν, vervult in het zuiverste type van ἀπὸ κοινοῦ, verbonden met den voorafgaanden zin, dezelfde functie als bij den volgenden zin.

Gezien de stilistische krachteloosheid, waarin die ἀπὸ κοινοῦ-constr. ontaardt, waarbij de deelen, die het κοινόν omlijsten, dezelfde gedachte, soms letterlijk, weergeven, zou men die ἀπὸ κοινοῦ-constr., waarbij de handeling in beide deelen voortschrijdt, zuiverder kunnen noemen dan deze.

Daarnaast is het voornaamste resultaat van ons onderzoek het bewijs, dat de pauze, het spannende moment, niet vóór maar ná het κοινόν ligt. Duidelijk is dat vooral in de gevallen uit den *Heliand.* Hoe zeer de meeningen over ἀπὸ κοινοῦ in de discussie zich ook mogen veranderd hebben, men bleef steeds aan de pauze vóór het κοινόν vasthouden, waardoor verklaringen van deze pauze soms zeer geforceerd zijn. Men kan er zich met recht over verwonderen, dat bv. W. Havers [1]) zich bij de behandeling van een geval uit O. Ernst's roman *Lasst Sonne herein!* niet van de traditioneele meening van de pauze vóór het κοινόν heeft kunnen los maken. De passage (blz. 132) luidt als volgt: *Sieh, dat sünd in achtein Johr sünd dat all negendusend Mark.*

---

1) *Handbuch der Erklärenden Syntax.* Heidelberg 1931. § 23.

Op de eerste plaats zou volgens Havers deze zin slechts schijnbaar een κοινόν bevatten, in werkelijkheid echter zou het gemeenschappelijke middeldeel *in achtein Johr* het voornaamste begrip zijn, waarmee een nieuwe zin emphatisch begint: dus pauze vóór *in achtein Johr*.

Terloops is reeds aangeduid, dat de functie van de ἀπὸ κοινοῦ-constr. is het in het middelpunt plaatsen van het voornaamste met verwaarloozing van het desnoods ontbeerlijke. Wat dat betreft, bevat de door Havers aangehaalde zin dus wel een ἀπὸ κοινοῦ-constr. Van de pauze zegt Havers: „der Sprechende überlegt gleichsam einen Augenblick die Zahl, die herauskommt, und sobald ihm die Rechnung klar ist, beginnt er hinter dem ersten *sünd* mit einem neuen Satz". Daarmee kan ik het niet eens zijn; immers *in achtein Johr* is een gegeven aantal. De spreker denkt niet er over na, in hoeveel jaren dat zooveel mark zijn, maar hoeveel mark dat in achtien jaar zijn, dus het spannende moment, waarin de spreker even nadenkt, ligt na het κοινόν: *Sieh, dat sünd in achtein Johr — sünd dat all negendusend Mark*! Reeds bij het spreken van het eerste deel en het κοινόν denkt de spreker na en vertraagt het tempo van den zin.

Slechts L. Hanke [1]) heeft, in het Silezisch, — zij het onzeker en zonder dit als vereischte te beschouwen — een pauze gevoeld ná het κοινόν: „Dagegen pflegt das plötzliche Fallen von Betonung und Tonhöhe den Eindruk einer kurzen Pause *nach* dem betonten Gliede hervorzurufen". In de voorbeelden, die hij geeft uit werken van G. Hauptmann, staat zelfs een komma na het κοινόν, bv. *de Waber* II, 1, blz. 40: *das sein unmensche, sein das*!

Voor de Romaansche talen heeft L. Spitzer [2]) vele voorbeelden verzameld, die, zoo zegt hij, Hanke's woorden — boven aangehaald — bevestigen. Spitzer geeft dan nog meer Duitsche gevallen.

11. In het zoo juist behandelde geval van ἀπὸ κοινοῦ uit een roman van O. Ernst moet opgevallen zijn, dat, met het κοινόν verbonden, slechts één deel een volledigen zin vormt. In dat geval spreekt Karg

---

1) *Die Wortstellung im Schlesischen.* Breslau 1913. § 143.

2) *Aufsätze zur Rom. Syntax u. Stilistik.* Halle 1918. Aufsatz 16: *Über „Rahmenstellung" im Romanischen.*

(blz. 31 vlg.) van een onvolledige ἀπὸ κοινοῦ-constr. Wat den inhoud betreft, hebben we bij dit soort ἀπὸ κοινοῦ vooral met variatie te doen, wat m.i. weer sterk wijst op een caesuur na het κοινόν, bv. het geval *Muskatblut* 18. III, 34:

Ich han vertzert *myn dag* uerhert na vngewyn.

Het trof me, dat Prof. Overdiep in zijn *Stilistische Grammatica* [1]) § 34 als voorbeeld van ἀπὸ κοινοῦ een onvolledige ἀπὸ κοινοῦ-constr. geeft: *Hij zei dat hij d a t g e l d had hij uitgeleend.* Op de eerste plaats vormt het eerste deel met het κοινόν geen zin en kan voor het begrijpen niet zonder het werkw. uit het tweede deel gedacht worden. Verder staat het eerste werkw. in geen logisch verband met dat uit den laatsten zin. Prof. Overdiep zegt van dit voorbeeld: „In dezen zin is het subj. herhaald, omdat het contact was verbroken". Het gaat er echter niet om, wat herhaald wordt, zelfs niet, dat er iets herhaald wordt. Dan is er juist reeds sprake van een minder zuivere ἀπὸ κοινοῦ-constr. Bij echt ἀπὸ κοινοῦ gaat de handeling in de beide deelen voort, en de functie van één zinsdeel, het κοινόν, kan niet „dubbelzinnig" zijn, want deze functie is in de, bij splitsing ontstane zinnen dezelfde.

Deze verbreking van het contact voert Prof. Overdiep dan verder op den dwaalweg, want zoo komt hij tot de opvatting, dat ook de volgende zin een voorbeeld van ἀπὸ κοινοῦ zou zijn: *de welcke, d e s e n C r a e n wel bereydt hebbende, aen den spete stack, ende d i e sorchvuldichlyck began te braden* (Coornhert). Dat *desen Craen* ook als object bij *aen den spete stack* gedacht wordt en door *die* weer opgevat wordt, heeft niets met ἀπὸ κοινοῦ gemeen. Deze uiteenzetting vindt Prof. Overdiep niet voldoende, om de constr. ἀπὸ κοινοῦ volledig te begrijpen. Er volgt dan een ingewikkeld voorbeeld met vraag en antwoord: A: *„Wanneer komt de póst?"* B: *„Die komt pas om zés uur."* A: *„Brengti 'm hiér in húis?"* — „A bedoelde: dan komt de post niet in het hulpkantoortje aan (waar men hem kon afhalen), maar dan komt de postbode er mee aan huis." De ἀπὸ κοινοῦ-vorm zou hier alleen mogelijk blijken door de zinsinto-

1) Zwolle 1937.

natie, nl. door de bijzondere accentuatie van den tweeden zin (zwaar accent op „Brengt" vooral).

Eerlijk gezegd, zie ik niet in, waarom *om zés uur κοινόν* zou zijn. „Der langen Rede kurzer Sinn" is, dat A eerst vraagt, wanneer de post komt. Weet hij dat, dan vraagt hij, of de bode hem de post thuis brengt.

Het slot van Prof. Overdiep's uiteenzettingen over de *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. wil ik nog aanhalen: „Ook het anakolouthon kan gepaard gaan met de „ „dubbele aansluiting" " (*ἀπὸ κοινοῦ*-constr.) van een zinsdeel. We citeeren nogmaals den zin uit De Blécourt (omgezet in Holl. vorm): *Toen er in G. bij een boer gestolen was, is de oudste knecht, die 't gedaan had, die wist geen raad meer, en is bang geworden.*" Ook hier is er geen sprake van, dat *de oudste knecht κοινόν* zou zijn [1]. Het is onderwerp van *is bang geworden*, dat uit elkaar is gerukt en waarvan *is* herhaald wordt. Wil men echter hier absoluut een *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. zien, dan vervalt anakolouthon.

Wanneer men den gedachtengang van Prof. Overdiep consequent zou doorvoeren, dan zou men in ieder geval, waarin een reeds uitgedrukt zinsdeel, dat voor het verstaan niet meer in een anderen zin behoeft herhaald te worden en daarom onderdrukt wordt, van *απο κοινου* moeten spreken.

---

1) Ik wil echter niet beweren, dat *ἀπὸ κοινοῦ* niet met anakolouthon gepaard kan gaan. Daarvan moge een voorbeeld uit den *Roman der Lorreinen* met zijn eigenaardigen, vaak gecompliceerden zinsbouw dienen: Jonckbloet, 1844, fragm. I 589 vlgg.:

Ende doe quam dese goede man,
Dient tontfermene began
Dien lachter entie scande mijn,
Want hi seide *hi hadde gesijn*
Met minen goeden ouder vader,
Dat soude hi mi lonen algader,
Ende ontfoerdemi heimelike.

Na vs. 593 kan geen punt staan, omdat 589 *Ende doe quam dese goede man* verbonden moet worden met 595 *Ende ontfoerdemi*. Bij vs. 589 *dese goede man* behoort de rel. zin 590-91, en daarbij als bijzin van den tweeden graad 592-93. Het *κοινόν*, met *seide* verbonden, is een omgebouwde *dat*-zin; bij het vormen van de verdere constr. krijgt deze zin de gevoelswaarde van een werkelijken *dat*-zin.

Eenzelfde ruime opvatting over deze constr. vond ik in het *Handbuch* van W. Havers (blz. 178), waarin o.a. gevallen als *Otfrid* III 16, 39: *heili joh salida ginuag* tot de ἀπὸ κοινοῦ-constr. gerekend worden. Verdere voorbeelden vindt men bij O. Behaghel: *Beziehungen zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern* [1]), uit welk opstel Havers het voorbeeld uit *Otfrid* genomen heeft. Behaghel wekt echter niet eens het vermoeden, dat hij aan een mogelijke ἀπὸ κοινοῦ-constr. gedacht heeft. De betreffende passage luidt (blz. 115 vgl.): „Unter den Belegen für die Nachstellung (*van een bepaling bij twee subst.*) hebe ich besonders diejenigen hervor, in denen der im zweiten Glied überschiessende Bestandteil sachlich auch zum ersten Glied gezogen werden kann oder muss; z.B. aus Otfried: III 7, 27 *melo joh brosmun suaza.* — 16, 39 *heili joh salida ginuag....* Ein sachlicher Grund, derartige Bestimmungen gerade an zweiter Stelle hinzuzufügen, liegt nicht vor, *sie sind also besonders bezeichnend für die Neigung, an zweiter Stelle das umfangreichere Glied erscheinen zu lassen*" (cursiveering van mij).

Anders is de situatie in een geval, dat J. Wackernagel [2]) aanhaalt: βλέπει τε κἀντιδέρκεται (Eur. *Herakles* 163), waar ἀντι ook bij βλέπει behoort. Intusschen bevat dit voorbeeld geen strikt zuivere ἀπὸ κοινοῦ-constr., daar in dergelijke gevallen het „Präverbium", zooals Wackernagel het noemt, behalve door de conjunctie hier ook nog door τε van het eerste deel gescheiden is.

Ook, wanneer een ontkenning bij het eerste deel verzwegen is, bv. Pind. P. X 29 ναυσὶ δ' οὔτε πεζὸς ἰὼν, spreekt Wackernagel (blz. 310) van ἀπὸ κοινοῦ, en memoreert hij met verwijzing naar Neckel (*Kuhns Zeitschr.* 45, 13) nog, dat dit type ook vanaf het Oudgerm. (niet in het Got.) tot op heden voorkomt: *du noch sonst ein Menschenkind hast ein Recht in dieser Welt,* P. Gerhardt; *thou nor I have made the world,* Tennyson). Dit zijn volgens mij geen ἀπὸ κοινοῦ-constructies, daar die constructies een οὔτε, *noch, nor,* Rom. *ni* enz. bij het eerste deel veronderstellen. Bij de ἀπὸ κοινοῦ-constr. wordt juist niets

1) *IF* 1909, blz. 116.
2) *Vorlesungen über Syntax* II, Basel, 1924, blz. 176.

verzwegen, herhaald of verondersteld, het gemeenschappelijke zinsdeel of de gemeenschappelijke zin is bij beide deelen uitgedrukt, staat als het ware in het kwadraat.

Al te vaag is de definitie van onze constr. in de *Mnl. Syntaxis* van Stoett § 220[1]): „waarbij één element als bestanddeel van twee zinnen dienst doet". Ongelukkig geformuleerd is de onmiddellijk volgende zin: „Haplologie en slordigheid zullen hiervan wel de voornaamste oorzaken zijn". Haplologie kan geen oorzaak zijn, maar is de syntaktische benaming van een verschijnsel. — Hoe het met de „slordigheid" gesteld is, zal men in de laatste alinea's van deze verhandeling kunnen lezen. — Dan volgen bij Stoett voorbeelden van haplologie, welke constr. niet identisch is met *ἀπὸ κοινοῦ*. Van haplologie is sprake, wanneer van twee dezelfde, min of meer *onbelangrijke* elementen — om wille der welluidendheid, van het rythme, misschien soms ook uit slordigheid — één wordt weggelaten, bv. *Dijn lief, die di* (= di di) *dede begeven* of *Ic sal mi houden van* (= van van) *iemens vastene te spreken vele.* Bij *ἀπὸ κοινοῦ* gaat het om het *belangrijkste* deel van den zin, waarop juist door een spannend in het midden plaatsen het volle licht valt. Bij haplologie bespeurt men niets van een spanning, kan er niet van iets gemeenschappelijks (= *κοινόν*) gesproken worden of van zinnen of zinsdeelen, waarvan er toch zeker één een volledigen zin met het *κοινόν* moet vormen.

Stoett beschouwt ten onrechte ook constructies als: *Her Symon ten selven stonden* (= stonden, stont) *op enen wagen* als *ἀπὸ κοινοῦ.*

In den *Ferguut* vond ik geen geval van onvolledige *ἀπὸ κοινοῦ*-constr. Als zoodanig kan men ook vs. 1626 niet beschouwen:

Die porte was van yvore
1626 *Gewrocht* herde wel ter core.

daar met behoud van de woordschikking de vertaling luidt: „De poort was van ivoor gemaakt en wel erg keurig".

12. In de *Inleiding* (CXVI) omschrijft Prof. Overdiep de *ἀπὸ κοινοῦ*-

1) Den Haag 1923[3].

constr. als „een verbinding naar twee kanten", welke vage definitie hem vaak er toe brengt, ergens ἀπὸ κοινοῦ te zien, waar er geen staat. Gezocht is ἀπὸ κοινοῦ in vs. 150 (*Inl.* CXVII noot 2):

Hi was moede, ende *sine man*
Wilden weder te samen gaen.

wat Prof. Overdiep door een komma achter *moede* in den tekst laat blijken. Deze gevallen zijn niet de eenige, die Prof. Overdiep ten onrechte voor ἀπὸ κοινοῦ laat doorgaan. Behalve de vage definitie is nog iets oorzaak hiervan. Hij bekijkt de desbetreffende verzen te zeer van den grammaticalen kant en licht ze daardoor uit den samenhang, waarin de meeste plaatsen slechts beoordeeld kunnen worden.

Vaak ook zal een vergelijking met het Fransch tot een goed inzicht leiden. Een bespreking van iedere passage op zichzelf kan daarom niet vermeden worden.

Waendi vinden ghenade
2430 *Ane Fergute* hise gerne bade.

Ofschoon *bidden* met *ane* voorkomt (*MnlW* I, 1238 vlgg.), mag men *bade* niet met *Ane Fergute* verbinden, en wel niet, omdat bij splitsing het tweede deel zonder het eerste onverstaanbaar zou zijn, wat ook bij de onvolledige ἀπὸ κοινοῦ-constr. niet voorkomt. Daarom zet Verdam dan ook een komma achter *Ane Fergute.* Deze verzen zijn letterlijk uit het fr. vertaald: 3053-54 „Se vers Fergus cuidant trover Merchi, il li alast rover".

Zeker kan men niet spreken van ἀπὸ κοινοῦ in de volgende verzen:

Die hert ontliep hem uten woude
170 *Wilde Pertsevale of en woude.*
Int wout van Gladone hi hem dede
Ende Pertsevale algader mede.

Vs. 170 is niet met het volgende te verbinden, wat Prof. Overdiep dan ook in den tekst, zooals vaak, in strijd met zijn meening in de *Inl.,* door een punt aangeeft.

Die minne doet hem groten toren
Die minne leert hem van haren spele.
Om Galienen peinst hi vele

2051 *Die minne heftene so verwonnen*
Hine salse niet verdriven connen.

Vs. 2050 is slechts hoofdzin. Onmogelijk kan men vs. 2051 daarmee onderschikkend verbinden. Evenzoo:

Die scoenheit, die hi in haer vant
Hare wetenthede, haer hovescheit groet
Hebben hem brocht in groter noet.
Hine weet oft nacht es of dach
Hine weet wat hi doen mach
2157 *Venus heften so verdoeft*
Op sijn aertsoen leidi sijn hoeft
Datmen ene mile hadde gegaen.

Hine weet wat hi doen mach staat alleen, omdat door deze zin wordt weergegeven, dat Ferguut's geest alle mogelijkheden overdenkt en alle middelen voor een uitkomst onderzoekt. Men kan dus moeilijk beweren, dat Venus hem verdoofd heeft. Maar daarna, na dat alles overdacht te hebben, komt het volgende stadium: Ferg. is zoo verdoofd, dat hij zijn hoofd langen tijd op den zadelboog legt. Het fr. doet vermoeden, dat 2158 niet met 2157 verbonden is: 2738 vlgg.: „Ne set s'il pluet u fait biel tens U s'il est vespres u matin. Sous son elme le chief enclin A une grant piece tenu". Maar door de invoeging van vs. 2157 kan 2158 vlg., evenals in het vorige geval vs. 2052, consecut. zin in den vorm van een hoofdzin zijn. Verdam heeft in beide gevallen een punt voor de vermeende κοινά. Zoo bestaat er ook slechts een consecut. verband met den volgenden zin in een derde passage, waarin de consecut. zin eveneens den vorm van een hoofdzin heeft:

Van groter herten waren die parde.
Die ridders schenen twee liebarde
2347 *So sere si te gadere quamen*
Die orssen bogen die hamen.

De interpunctie bij Verdam (*liebarde*:) wijst op verband met het volgende, maar toch niet zoo, dat vs. 2347 alleen ondergeschikt zou zijn aan vs. 2346. Het fr. wijst slechts op verbinding met het volgende: 2957 vlgg.: „De grant cuer furent li ceval, Et fort les mainnent li

vasal. Si s'entrefierent de ravine Si que li uns l'autre souvine Et li chevaliers tos cancele".

Die coninc Artur sprac thant:
„Joncfrouwe, gi dunct mi tongemake
4372 *Dats mi leet:* van derre sake
En salic u connen berechten.

Wat deze zinnen met *ἀπὸ κοινοῦ* te maken hebben, is een raadsel. De verzen 4371-73 bestaan uit drie hoofdzinnen. In de interpunctie is Prof. Overdiep weer niet consequent, want meent hij, dat *Dats mi leet κοινόν* is, dan moet hij geen leesteekens achter het *κοινόν* zetten. Liever volg ik hier de interpunctie van Verdam (komma na *tongemake,* en kommapunt na *Dats mi leet*;), zooals ook in het volgende geval:

noit tenegen tiden
Sone constet („*dat hoetcleet*") noit man op mi gewinnen.
Ic wille dat alle u ridders kinnen.
Menich man hevet becocht
2844 *Die daventure hebben anesocht*
Dien hebbic alle tlijf genomen.

waar Verdam een punt zet achter vs. 2843 *becocht* — want de betrekk. bijzin vs. 2844 kan niet terugslaan op *Menich man.* Op de eerste plaats bestaat er geen overeenstemming tusschen de werkwoorden van hoofd- en betrekk. bijzin. En dan verzet zich ook de beteekenis tegen een dergelijke verbinding. Immers *Menich man hevet becocht Die daventure hevet* anesocht* wil zeggen, dat niet allen het leven er bij inschoten. Er wordt echter bedoeld, dat ieder gedood werd. Deze laatste beteekenis heeft wel de uitroep *Ménich man hevet becocht*! = zeer velen.

Hoe moeilijk een beslissing vooral is, wanneer een betrekk. bijzin *κοινόν* zou kunnen zijn, zien we ook in een ander geval: 3507

En hopedix niet te hebben wrake
Ic soude bersten mids ontwee
Maar ic siene, wete cree!
3507 *Die mi dit leet heft gedaen*
Hine sal mi niet mogen ontgaen:

Tevens is deze passage kenschetsend voor het verschil, dat er bestaat tusschen gevallen in verhalende verzen en die, waarin iemands woorden in de „oratio recta" weergegeven worden. Uit den aard van de zaak is het tempo, vooral in verzen, waarin dreigementen geuit worden, snel en het rythme geladen. Een uitroep is fel en kort. Halen we ons nog even voor den geest, wat er over de caesuur vóór of ná het κοινόν gezegd is, en passen we dit toe op deze passage! Leest men de caesuur voor het vermeende κοινόν, dan is 3506 absolute hoofdzin: *Maer ic siene, wete cree! Die mi dit leet heft gedaen hine sal mi niet mogen ontgaan.* Vs. 3507 behoort slechts bij vs. 3508 en ἀπὸ κοινοῦ vervalt. Laten we onze meening gelden, dan krijgen deze verzen pas hun dreigende kracht: *Maer ic siene, wete cree, Die mi dit leet heft gedaen! Hine sal mi niet mogen ontgaen!* Ook hierbij vervalt ἀπὸ κοινοῦ.

Sine dachvarde hilt hi wale
Ende reet so lange berge ende dale
Dat hi quam te Cardoel in Galen
582 *Achter etene in der zalen*
Speelde Artuer die coninc

Met Verdam zou ik een punt achter *Galen* vs. 581 zetten; vgl. het fr. 713 vlgg.: „Tant cevauche par ses jornees Par montaingnes et par valees Que il vint a Carduel en Gales. Apres menger parmi ces sales Estoit cel jor li rois Artus." Men moet zich door den gedachtensprong: het aankomen van Ferg. te Cardoel — en het spel van koning Artur niet op een dwaalspoor laten brengen, want twee verzen later volgt: *Die knape* (= Ferg.) *quam tote indie zele Gereden, daer hi den coninc sach,* waaruit blijkt, dat Ferg. niet *quam te Cardoel Achter etene in der zalen,* waar Artur speelde [1]).

Ferguut heft sinen wech genomen.
2206 *In een foreest* es hi comen

Hoewel in de *Inl.* (CXVII) *In een foreest* als κοινόν beschouwd wordt, staat in den tekst een punt achter *genomen,* waaruit men

1) De rectie van het voorzetsel *in* 582 en 586-7 (*quam tote indie zele Gereden*) is ook een vingerwijzing, dat verbinding van 581 met 582 niet toelaatbaar is.

moet besluiten, dat dit geval niet dwingend is. Ofschoon het fr. 2799 vlg.: „Fergus chemine la vespree Par mi une forest ramee" in de richting van ἀπὸ κοινοῦ wijst, mag dit geval niet als zoodanig beschouwd worden, omdat de beteekenis van de zinnen het niet toelaat; immers, wanneer Ferg. een boschweg gekozen heeft, kan men daarna niet zeggen, dat hij in een bosch gekomen is. Vs. 2206 staat daarom alleen.

Ferguut wart herde blide
3812 *Alse hi so goet vant dat rosside.*
Te siere herbergen keerdi saen

In alles hetzelfde geval als het vorige! De meening uit de *Inl.* (CXVI) wordt in den tekst, in aansluiting aan Verdam's interpunctie, verloochend. Ook hier verzet zich de beteekenis van den zin tegen verbinding van vs. 3812 met vs. 3813. Dat Ferg. naar zijn verblijfplaats terugkeert, is geen gevolg van het feit, dat hij het paard zoo goed vindt.

Die halsberch was roet als een bloet
442 van rostecheden, *maer herde goet*
443 *Ende vast* haddi die maelgie.

Laten we het enjambement ook hier niets van zijn spanning inboeten, dus

Die halsberch was roet als een bloet i.pl.v. Die halsberch was roet
[als een bloet
Van rostecheden, / maer herde goet Van rostecheden, / *maer herde*
[*goet* /
Ende vast haddi die maelgie. Ende vast haddi die maelgie.

dan vervalt, in overeenstemming met de beteekenis, ἀπὸ κοινοῦ. Trouwens bij splitsing zou vs. 442 *maer* één zin onvolledig maken en de laatste onverstaanbaar zijn zonder den eersten.

Van haesten en wapende hi hem niet.
Hemde ende broec hi ane tiet
2265 *Ende enen mantel van sindale*
Hinc hi ane hem;

Ende enen mantel van sindale is alleen object bij *hinc hi ane hem,* en wel om de eenvoudige reden, dat hij den mantel omhangt en niet

aantrekt. Ook zoo het fr. 2862 vlgg.: „Ne li souvint de lui armer. Ains chaucha braies et chemisse, Et un bliaut de drap de Frise Jete en son dos isnelement." Hetzelfde geval vs. 2311: *Al hantharich si op schoet Dede ane een hemde ende een sorcoet Ende enen mantel van sindale Nam si om hare*; waarin *enen mantel van sindale* alleen bij *Nam si om hare* behoort.

Doe sprongen si op met alre cracht
3225 *Beide met riemen ende met staven*
Grote slage si Fergute gaven

Het is niet aannemelijk, dat vs. 3225 met vs. 3224 een goeden zin zou vormen, waarom bij Verdam dan ook puntkomma achter *cracht*;

Vs. 1377 vlgg. klaagt Galiene, dat Ferg. haar gaat verlaten:

Hi vaert tielec wech metten dage.
Hoe sal hi geweten mine clage
1379 *Hoe wel dat icken minnen mach*
Hi sal mi geven den doet slach.

M.i. hangt vs. 1379 alleen af van *geweten*: *Hoe sal hi geweten mine clage* (nevengeschikt en met *clage* asyndetisch verbonden:) *Hoe wel dat icken minnen mach.* Verbindt men vs. 1379 met het volgende vers, dan geeft men aan de beteekenis van *Hoe wel* een nuance, die het pas in de late middeleeuwen krijgt. Er is nog een reden, waarom ik hier geen ἀπὸ κοινοῦ zou willen aannemen: het verschil in beteekenis van vs. 1379 bij splitsing. Boven zagen we, dat het κοινόν, bij den eersten zin getrokken, soms een andere syntactische functie heeft dan wanneer het met den tweeden zin verbonden is. Maar daar was een oorzaak, nl. dat tusschen de deelen zoo'n lang κοινόν staat, dat de aard der eerste verbinding niet meer in het bewustzijn was. Hier is geen oorzaak. Verbonden met vs. 1378 is het vermeende κοινόν verklarende bijzin: „Hoe zal hij te weten komen mijn beklagenswaardig ongeluk, [dat hierin bestaat], dat ik hem zoozeer beminnen kan", en getrokken bij vs. 1380 is het toegevende bijzin: „Hoe zeer (dat) ik hem beminnen kan, hij zal mij den doodslag geven". En wat zou die zin moeten beteekenen?

Niet dat zij Ferg. zoozeer bemint, zal haar den doodslag geven, maar het feit, dat hij dat niet weet.

Die coninc leet biden castele.
Sere besach hi die tornele.
309 *Dat hordijs, die hoge zale*
Die bequam hem herde wale.

Weer afwijkend van de *Inl.* in navolging van Verdam. En dat niet ten onrechte. Na vs. 308 moet een pauze gelezen worden, gedurende welke de verzwegen handeling van het binnentreden gedacht wordt, m.a.w. men kan niet in één adem zeggen, dat de koning bij het kasteel stilhield, terwijl hij de torens, de borstwering en de hooge zaal bekeek. Neen, hij hield stil en bekeek de torens. Gedurende de pauze, die door het punt aangegeven wordt, gaat hij binnen. De borstwering, de hooge zaal, die vond hij heel mooi [1]). Niet alleen het woord *die zale* geeft aan, dat hij binnen is, maar ook het woord *hordijs,* want dit beteekent: hetgeen van de buitenwereld afsluit, welke beteekenis nog levendig is in ons *horretje. Dat hordijs, die hoge zale* zijn, om den nadruk er op te leggen, in den nominatief vooropgeplaatst. Deze constr. is een kenmerk van spontanen stijl en kan in de omgangstaal dagelijks geconstateerd worden [2]). In den nom. vooraan staat dus alleen een woord, wanneer er zeer sterk de nadruk op ligt. Daarom moet in het volgende geval ἀπὸ κοινοῦ verworpen worden:

---

1) Inconsequent is Prof. Overdiep *Inl.* XCIX, waar gezegd wordt, dat vs. 310 *Die* kan zijn: demonstr. bij *die tornele, Dat hordijs, die hoge zale* — dat is niet mogelijk, daar 309 als κοινόν beschouwd wordt, en *Die* dus slechts op *Dat hordijs, die hoge zale* kan terugslaan —, vervolgens herhalend subj. bij 309 — wat niet juist is, omdat het praed. van den *Die*-zin enkelv. is —, tenslotte relativum bij *zale,* welke laatste gissing den spijker ook niet op den kop slaat. Het is demonstr. bij *die hoge zale,* tenminste grammaticaal beschouwd. Ook *dat hordijs* behoort „ad sententiam" bij *bequam.* De oorzaak, waarom *die bequam* in vorm alleen betrekking heeft op *die hoge zale* is het asyndeton, waarvan de verschillende functies: de onderscheidende en de varieerende hier door elkaar loopen. *Dat hordijs, die hoge zale* kan geanalyseerd, maar ook als eenheid opgevat worden; waarbij het demonstr. op het laatste woord betrekking heeft.

2) Vgl. *Inl.* XCIV, XCIX vlg. en CXXI vlg.

Mijn her Gawein, sijn goede vrient
Ter brulocht heft hi wel gedient
5565 *Ende alle die beste vanden hove*
Met feesten ende met groten love
Hilse die coninc veertich dage

Ende alle die beste vanden hove zou dan als κοινόν bij den tweeden zin in den nom. [1]) voorop staan. Afgezien daarvan, dat vs. 5565 *Ende* een dergelijke splitsing niet toelaat, is deze verbinding niet mogelijk, want op vs. 5565 ligt heelemaal niet de nadruk; juist het tegendeel is waar, het is een epische formule [2]).

Bij den gewelddadigen tollenaar wil Ferg. zijn paard niet als tol achterlaten:

„Ghi sulten (*den tol*) mi ontfoeren cume.
Ic sal u leren die costume
2511 *Eer gi heden van mi scheet*
Ic wille dat gi neder beet
Ende u ors over ten tol mi geft."

Vs. 2511 behoort als temporeele bijzin bij vs. 2510. Deze plaats is letterlijk uit het fr. vertaald: 3128 vlgg.: „Je vos aprendrai la costume Anchois que de moi departes. Jus de cel ceval descendes: car il est miens por mon treu". Verdam zet dan ook een punt achter vs. 2511 *scheet.*

Te stoutmoedig zou het zijn, wanneer men met Prof. Overdiep ook de verzen 918, 919 en 920 onderling in ἀπὸ κοινοῦ verband wil plaatsen:

---

1) Dat *Ende alle die beste vanden hove* in dat geval nom. en niet acc. is, blijkt uit de vroeger genoemde ἀπὸ κοινοῦ-constr. 806 *Ende die gerechten wel bereit Dier es hem so menech comen...*, waar het κοινόν ook niet in den gen. staat. Vgl. verder nog plaatsen als: *Servatius* II 577 *Ende dat heydensche heere, Des was utermaten vele*; *Ger. v. Viane* 66 vlgg.: *Die coninc, die ons heeft beseten, Wi sullen hem marghiin laten weten*; *Aubri de Borgengoen* 74 vlg.: *Ende u, joncfrouwe van Baiviere, Al siin herte leghet an u.*

2) Daartegen behoeft men er zich niet over te verwonderen, dat in vs. 5563 Gawein nadrukkelijk in den nom. voorop staat. Gawein immers gaat voor den besten ridder van de tafelronde door. Dat Gawein bij de bruiloft van Ferg. aanwezig is, verdient een extra vermelding.

Ferguut sprac te sinen wert:
„Trouwen mi waers liever ontbert
Dan gijt [1]) mi heden daet geloven
Datmen mi sal mine cleder roven
Het sal mi seker leet sijn
Nemt men die cleder mijn
Die mi mijn vader anededе
Ic waenre speelt die duvel mede."

Vs. 918 zou *ἀπὸ κοινοῦ* staan ten opzichte van 917 en 919; het *κοινόν* 918 wordt dan de eerste zin van de volgende *ἀπὸ κοινοῦ*-constr., waarin 919 *κοινόν* is; op zijn beurt wordt ook dit *κοινόν* eerste zin van een derde *ἀπὸ κοινοῦ*. Het is moeilijk aan te nemen, dat dit sommetje een gevolg zou zijn van 's dichters spontaneïteit. Verdam laat 920 als *κοινόν* gelden. Maar ook dat is geen dwingend geval. Van alle *ἀπὸ κοινοῦ*-constructies blijft er niet één over bij de volgende interpunctie. Bovendien is iets meer van den samenhang noodig voor een goed oordeel, 916 vlgg.: *„Trouwen, mi waers liever ontbert Dan gijt mi heden daet geloven, Datmen mi sal mine cleder roven. Het sal mi seker leet sijn, Nemt men die cleder mijn, Die mi mijn vader anededе. Ic waenre speelt die duvel mede! Mi maecte ridder, alsic hier quam Somilet die dorp man. Her wert, hoert mi al lettelkijn: Nu salic tweewaerf ridder sijn."* Vs. 921 *Ic waenre speelt die duvel mede!* heeft niets te maken met het feit, dat Ferg. zijn oude kleeren moet uittrekken. Deze zin slaat op het geheele geval en meer nog op hetgeen volgt dan op hetgeen voorafgaat. Ferg. meent, dat de duivel ermee speelt, dat hij twee keer ridder zijn zal; immers zijn vader maakte al een ridder van hem. Dat dit niet telt, daarover verwondert hij zich, en niet, omdat hij zijn kleeren moet uittrekken.

Een dergelijke opeenhooping van *ἀπό κοινοῦ*-constructies is eveneens niet noodig in de volgende passage: Galarant, door Ferg. overwonnen, gaat op diens bevel naar koning Artur en vertelt daar, hoe hij door een hem onbekenden ridder verslagen is: 4950 vlgg.:

1) In den tekst staat de drukfout: *sijt*.

Here, hort na mi! ic en wilt niet decken. Ic geloefde heme (Ferg.), *al moeder ene Doe ic schiet van Rikenstene Te comene in u prisoen. Met mi mogedi uwen wille doen. Ghi moghet mi hangen ofte blenden Ofte in uwen kerker senden. U gebot willic doen ghereet.* We weten dus uit het verhaal van Galarant ten overvloede, over wie het gaat. Gal. gaat verder:

Anders ic sinen name niet en weet
4959 *Die mi hier ghesent heeft*
Ic waent die beste es die leeft
4961 *Die ridder metten witten scilde*
Van sinen slagen es hi milde.

Bij vs. 4958 behoeft dus geen betrekk. bijzin te staan. Eigenaardig zou ook de constructie zijn: *Anders ic sinen name niet en weet Die mi hier ghesent heeft.* Daarom op de eerste plaats 4958 absoluut! Grammaticaal juist is de zin: *Die mi hier ghesent heeft, Ic waent die beste es die leeft.* Er blijven nog over de verzen 4961-62; deze constr. is goed middeleeuwsch. Ter wille van den nadruk staat de hoofdzaak (Ferg.) in den nom. buiten het zinsverband voorop [1]).

13. Tenslotte het geval, dat Prof. Overdiep in de *Inleiding* CXVII (noot 2) aanhaalt: „Apokoinou van het subject is mógelijk — 3735 *Hi sloech hem menegen man te doot Vore ene stat heet Baviere Die herde rike is.*" Op de eerste plaats kan men niet spreken van een subject als κοινόν, daar in den eersten zin, den belangrijksten, *ene stat* niet subject is. Karg, die wil bewijzen, dat tusschen ἀπὸ κοινοῦ en deze zoogenaamde *hiez* (*heet*)-constr. een essentieel verschil bestaat [2]), vindt het bewijs daarin, dat bij ἀπὸ κοινοῦ een breuk voor het κοινόν, bij de *heet*-constr. na het κοινόν is aan

---

1) Verwant met deze constr. is het geval van zoo juist vs. 4959, waar i.pl.v. nom. voorop, een relat. zin vooraan staat.

2) Evenals van ἀπὸ κοινοῦ geeft Karg ook niet van de *hiez*-constr. het oudste voorbeeld, vgl. de tabel (1929, blz. 72 vlg.), waar als oudste gevallen drie plaatsen uit den *Älterer Physiologus* na 1050 (proza) genoemd worden. Het oudste geval dat ik vond, staat in het eerste vers van het Ludwigslied: *Einan kuning uueiz ih Heizsit her Hluduig.*

te toonen. Ofschoon mijn meening is, dat ook bij ἀπὸ κοινοῦ de pauze na het κοινόν ligt, identificeer ik de *heet*-constr. ook niet met ἀπὸ κοινοῦ. In den eersten zin is *stat* ten nauwste verbonden met het voorzetsel en kan daarom niet als κοινόν bij het volgende deel staan. Onaannemelijk is het, dat *stat* plotseling zonder de betrekking tot het voorzetsel zou gedacht en in een andere naamval omgedacht zou kunnen worden. Door splitsing zou een eigenaardige samenhang van zinnen ontstaan: *Hi sloech hem menegen man te doet Vore ene stat* en *ene stat heet Baviere.* De laatste zin staat in geen verband met den inhoud van den voorafgaanden zin; hij is slechts een attribuut bij *stat,* zooals Karg (blz. 47) betoogt (vgl. *ridder edele*). Dat een verb. fin. met de functie van een bijv. nmw. tegen ons taalgevoel is, wil nog niet zeggen, dat dit in de M.E. ook zoo gevoeld werd. Met Tobler [1]) en Delbrück [2]) houd ik het er voor, dat de zin, ingeleid door *heet,* weliswaar een attribuut bij *stat* is, maar dat het betrekk. vnw. weggevallen is [3]).

14. Thans nog enkele woorden over den inhoud van de ἀπὸ κοινοῦ-constructies in den Ferguut. Zooals we gezien hebben heeft de ἀπὸ κοινοῦ-constr. voor een groot gedeelte haar ontstaan te danken aan twee asyndetisch verbonden zinnen, waarvan er één geïnventeerde woordschikking heeft. In den epischen stijl verwacht men daarom bij zuiver ἀπὸ κοινοῦ voortschrijden van de handeling in de het κοινόν omlijstende praedicaten. In 5 van de 16 gevallen in den *Ferg.* is dat slechts het geval: 5314 b *Stont op* Artur die coninc *Ghinc messe horen*; 5187 *Mijn her Keye es comen mettien* Ende alle die vander tafelronden *Hadden helm op hoeft gebonden*; 1071 *Hi dede heme bringen* ridders gewade Halsberch, cousen, helm van stale *Dede Ferg. ane*; 5228 a *Mijn her Keie den ridder stac* Up sinen scilt *sijn scacht brac*; 364 a *Hi nam orlof ende keerde saen* Te sire ploech *quam hi gegaen.*

In één geval gaat omgekeerd de handeling van den tweeden zin

1) *Germania* 17, 260. 2) *o.c.* blz. 64.

3) Over de vraag, of een betrekk. vnw. dan wel een aanwijz. vnw. weggevallen is, zie lit. in Paul's *Prinzipien*[5], opm. blz. 140.

aan die van den eersten vooraf: 2839 *„siet hier den horen.....* Ende dat hoet cleet van ziden *Sent hi u".*

Het tweede praed. verklaart het eerste 1031 b *Also dede hi* mijn her Pertsevale *Verjagede hi mit sire tale.*

Het eerste praed. drukt een toestand uit, het tweede een handeling: 5316 b *Daer waren* pape ende clerke *Daden....*

De praedicaten drukken beide een toestand uit: 5155, 56 a *„Wel haddie gesproken den riesen* Dat ic naesten niet en voer tote u Ten Rikenstene, *dats mi leet nu"*; ofschoon naar den vorm het eerste een werkw. van handelen is, geeft de beteekenis toch een toestand aan. 629 a *Die riddere heft hem harde onwert* Die jegen u comt, *waert een gygant.*

In geval 2595 geeft slechts schijnbaar het eerste praed. een handeling aan: *Want sine herte hem sere swoer* Dat hi sijn lief hadde verloren *Hi hads pine ende groten toren.*

Een eigenaardige verhouding van de deelen ontstaat, wanneer de eerste zin in den wenschvorm staat: 3176 a *Soe bringe mi God uter noet* Ic en hebbe den scilt, *ic blive doet.*

Het aantal gevallen van voortschrijden van de handeling is grooter dan dat, waarin het tweede deel een variatie is op het eerste: 45 *Hi saelt weten ane dien stonden* Canicken te velde belopen *Ic wane wel, hi saelt becopen.*; 806 *Men brochte heme wijn ende clareit* Ende die gerechten wel bereit *Dier es hem so menech comen*; 1023 *Dat willic tusschen u beverden* Heft hi jegen u iet messeit *Hi wilt u betren.*; 3680 *„En sate niet wale.....* „Gaefdi mi water, *het ware onnere."*

Van de 48 gevallen van *ἀπὸ κοινοῦ* in den *Ferg.*, die Prof. Overdiep noemt, blijven er nu nog slechts 16 over. wat nog zeer veel is in een epos van 5600 verzen, wanneer men daarmee het aantal in die Mhd. werken vergelijkt, waarin *ἀπὸ κοινοῦ* het talrijkst voorkomt. Volgens de tabel bij Karg (blz. 58 vlg.) staan in de 9516 verzen van het *Nibelungenlied* (c. 1205) — uitg. Bartsch — 20 gevallen, in de 10 000 verzen van Enikel's *Weltchronik* (na 1277) 16 gevallen, en in de 38 798 verzen van den *Parzival* en den *Willehalm* (1205-1220) samen volgens de laatste telling (Sievers) 32 gevallen. Alleen de

Münchener Oswald (c. 1170) haalt het met 10 gevallen op 3553 verzen bij den Ferguut.

15. Een bijzonderheid van niet geringe waarde brengt ons op het spoor van de drijfveer die ἀπὸ κοινοῦ doet ontstaan, nl. het feit, dat vele gevallen in den *Ferg.* in de directe rede staan. Omdat ἀπὸ κοινοῦ in de omgangstaal zoo veel voorkomt, heeft men gemeend, dat deze constr. haar ontstaan aan nalatigheid, slordigheid te danken heeft. Karg geeft (1929) de voorkeur aan de opvatting van Rudolf Hildebrand, die onze constr. „Stenographie des Gedankens" noemt: men dringt met veronachtzaming van woorden, die gemist kunnen worden tot de zaak, waarom het gaat, door. Volgens mij blijft ook deze opvatting slechts aan de oppervlakte. Van grammaticaal standpunt gezien ontstaat ἀπὸ κοινοῦ uit asyndeton met geïnverteerde woordschikking van een van de deelen, die samen de ἀπὸ κοινοῦ-constr. vormen. Asyndeton geeft aan den zin een affectieve lading. Ook hier worden woorden weggelaten, die gemist kunnen worden, en zou men dus kunnen spreken van stenographie van de gedachte, maar deze is gevolg en niet oorzaak, gevolg van een affectieve ontlading in woorden.

Zeker, ook bij monosyndeton kan er sprake zijn van een sterke gevoelsuiting, bv. „De dief sloop het huis binnen, zag zich plotseling tegenover den bewoner, trok zijn revolver en schoot". Monosyndeton doet een spanning ontstaan, maar slechts bij een nadrukkelijke voordracht; asyndeton heeft een feller, abrupter effect, waar men niet overheen kan lezen: „De dief sloop het huis binnen, zag zich plotseling tegenover den bewoner, trok zijn revolver, schoot".

Bij dit asyndeton komt nog inversie, die de gebruikelijke woordschikking verstoort, om iets met nadruk voorop te plaatsen; bij een vergelijking van de zinnen: „Hij doet dat zoo." en „Zóó doet hij dat" kan men constateeren, dat achter den laatsten een hooge mate van ongeduld, opgewondenheid, toorn, kortom een bepaald affect schuilt.

Evenals het asyndeton zou men ook contaminatie aan nalatigheid kunnen toeschrijven, wanneer men er tenminste niet tegen opziet, zoo veel mogelijke stijlelementen van hun levende kracht te ontdoen

en tot een nietszeggend woord te verdunnen. Ik houd het met diegenen, die in iedere constructie de ziel van den mensch en haar drijfveeren in een bepaalde situatie herkennen.

Voegt men daarbij, dat *ἀπὸ κοινοῦ* bestaande uit de elementen asyndeton, inversie, contaminatie in den *Ferg.* vaak in de directe rede, een van de levendigste deelen van het epos, en daar ook nog in de heftigste passages, voorkomt, dan mag men met recht concludeeren, dat *ἀπὸ κοινοῦ* in sterke mate berust op *affect* [1]), waarvoor we dan weer Wolfram von Eschenbach als kroongetuige nemen.

Sittard C. MINIS

---

1) Een met *ἀπὸ κοινοῦ* verwante constr., *Ferg.* 3652 vlgg., is eveneens zeer affectief: de door Ferg. bevrijde jonkvrouwen klagen over het verlies van hun mannen, met wie zij in een ideale liefdesverhouding leefden.

Wi haddense lief ende si ons.
Aldat wi hadden, was gemene.
Het hadde geduert van kinde clene
Sonder eneghe dorperhede.
3656 Verstaet wel: *dan* was niet mede.
Si waren hovesch ende avisiert.
Her ridder — — — — —

Dat (*dan* = *dat en*) slaat niet terug op den geheelen voorafgaanden zin, maar slechts op de voorstelling *dorperhede* — niet op het woord *dorperhede,* want dat is vrouwelijk —. Het affectieve van deze constr. wordt door dit *dat* i.pl.v. *die* — dergelijke constr. komen in onze middeleeuwsche romans ook voor — nog versterkt, wat daarin wel zijn oorzaak mag vinden, dat *die* aan aanwijzende kracht inboet, omdat het ook het zwakkere betrekkelijke vnw. zijn kan, *dat* hier echter louter en alleen aanwijzende functie heeft, dus niet tevens, zooals *die,* een gedeelte van zijn kracht aan overeenstemming met het antecedent moet besteden;*dat* wint juist door deze dissimilatie aan plotselingen, geloof afdwingenden nadruk. De voorafgaande verzen groeien aan in affect als een vloed, die zijn hoogtepunt bereikt in *dan* — aanwijzing en tevens negatie —, en wegebt in het volgende vers; de werkelijkheid keert in de aanspraak *Her ridder* terug.

HET ENCLITISCHE PRONOMEN PERSONALE VAN DE TWEEDE EN DERDE PERSOON SINGULARIS IN HET ROTTERDAMS

Toen ik mij bezighield met een onderzoek naar het dialect van Rotterdam, viel mij o.a. het ruime gebruik van het pronomen *ie* op. Deze vorm komt nl. in het Rotterdams voor: 1° als pronomen personale van de 2 p. S., enclitisch na ww., voegw. en voorz., als subj. en als obj., 2° als pronomen reflexivum en 3° als pronomen possessivum. Dat dit *ie* in deze verschillende functies slechts onder bepaalde voorwaarden optreedt, bleek al dadelijk. Het is ons doel die voorwaarden nu op te sporen en vast te stellen.

I. GEGEVENS OMTRENT HET ROTTERDAMS.

A. De tweede vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap, van 1895, bevat in afd. B, „Vragen ter beantwoording", sub 1, 2 en 3 vragen resp. naar de nom. en acc. van het pron. pers. van de 2 p. S. en Pl. en naar het pron. poss. van de 2 p. S. en Pl. Voor ons zijn momenteel alleen de opgaven voor het enkelvoud van belang.

Voor de nom. geeft Nolen op: *jaei* en toonloos *je,* dat achter de ww. *ie* wordt, bv. *hoorie, kommie, hebbie, straffie, maggie, bakkie, winnie, koopie, passie, vervie.* Maar: *schudje, vinje, wìjje* (wil je), *motje.* Botermans geeft voor de nom. op: *jei* (gewone wrd.) *jèi, jai, jaai* (met nadruk), *je*; enclitisch: *-iej, i, je.*

Voor de acc. geeft Nolen: *jou* en toonloos *je.* Botermans geeft eerst dat. en acc.: *jouw, je* en preciseert later acc.: (*jou*), *jouw, je, ie.*

Als pron. poss. vermeldt Nolen: *jou* en toonloos *je*; Botermans: *jouw.*

B. In Winkler's *Dialecticon* staat de Gelijkenis van den Verloren Zoon, door A. de Jager in het Rotterdams vertaald. Hierin vond ik éénmaal enclitisch *-ie: heb-i* (vs. 31).

Een oudere Rotterdamse vertaling van deze Gelijkenis, in het *Belgisch Museum,* 1842, heeft geen enkele *ie*-vorm.

In een *Physiologie van Rotterdam* door Twee Rotterdammers, van 1844, vond ik de zin: *Ouwetje, wà soekie?* (p. 132).

C. In de enige publicatie, die over het Rotterdamse dialect bestaat, *Aantekeningen en correcties op Rotterdamse dialectproeven* (*TTL* XXVI), wijst de schrijver, L. J. Rogier, er uitdrukkelijk op, dat *-ie* steeds de enclitische vorm van de 2 p. S. is, nóóit van de 3 p. S. Die luidt nl. *-die* of *-tie*. We komen hier later op terug. Rogier heeft geen regels voor het optreden van *ie* vastgesteld.

In deze schriftelijke gegevens, vermeerderd met talloze mondelinge, zoals ik die dagelijks in Rotterdam hoor gebruiken, meende ik in het algemeen de volgende regelmaat te ontdekken: *-je* wordt gebruikt:

1° Na alle vocalen: *gaje, staje, laje* (naast *laatje*), *deeje, spieje, doeje, wouje, gooije,* maar *wouwie, goojie,* wanneer het laatste deel van de diphthong min of meer als consonant gevoeld wordt.

2° Na voc. met *d* of *t,* met sterke mouillering, als bij de verkleinwoorden: *hadje, motje, fluitje.* Na *-st,* dat regelmatig *-s* wordt, volgt *-ie*: *haassie je dan nie?* Vgl. ook hiervoor de deminutiva: *padje, katje,* maar: *kassie.*

3° Na *n* met *d* of *t.* De dentaal wordt gesyncopeerd; de *n* wordt lichtelijk gemouilleerd. *vĭ(n)je, winje die wol nie op?* Wanneer *n* niet is ontstaan uit *nd,* eist het *-ie*: *gaanie, rennie,* en (zelden ook) *kennie, konnie* en *kannie.* Daarnaast staan met vocalische uitgang en dus met *-je* de gebruikelijke vormen: *gaje, kăje, kĕje* of *keeje, kŏje* en ook *bĕje* of *beeje.* (Een eventuele vorm *bennie* is mij onbekend).

In alle andere posities dan de drie hier behandelde schijnt *-ie* mij de gebruikelijke vorm.

II. HET OVERZICHT VAN HET GEBRUIK VAN HET PRONOMEN PERSONALE VAN DE 2DE PERS. SING. IN HET ZUIDHOLLANDS, MET NAME HET VOORSCHOTENS, UIT DE STILISTISCHE GRAMMATICA VAN OVERDIEP, § 126.

Overdiep onderscheidt in enclise drie groepen: A één met *-je,* B één met *-je* of *-i,* al naar de accentverhoudingen vóór en ná het voornaamwoord en in de gehele zin, en C een groep met uitsluitend *-i.*

Groep A: *-je* na klinkers: *gaje, zieje, zeeje.*
na *-t* en *-d*: *wietje* (wieden), *la(at)je, weetje.*
na tweeklanken op *-i*: *gooije.*
na klinkers of tweeklanken in woorden, waar een intervocalische *d* is weggevallen: *bieje.*
na *ə* van zwakke verleden tijden: *zoomdeje, mellekteje.*
na *-n* met nasalering en mouillering: *zõe(n)je, dõe(n)je* of *doeje, staanje* of *staje.*

Groep B: *-je* of *-i* na *-r*: *hoorje - hori.*
na *-l*: *rolje - rolli, zelje - zelli.*
na *-s*: *missi - misje* (*mĭšenet* - mis je het?).
na *-z*: *leezje - leezi* (*leezji die krant?*).
na tweeklanken op *-u*: *kauwje - kauwi, houje - houwi.*
Bij *-s* en *-z* heeft lichte mouillering plaats.

Groep C: *-i* na alle andere medeklinkers, dwz.: *b, ch, f, g, m, ŋ, p* en *v*: *hebbi, lachi, treffi, zeggi, laggi, koki, zoomi, zongi, happi, gevi, gavvi, hoevi.*

III. OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN TUSSEN DE GEGEVENS VAN OVERDIEP EN DE MIJNE.

Groep C van Overdiep stemt geheel met mijn gegevens voor het Rotterdams overeen. Al zijn vbb. gelden evenzeer voor het Rotterdams. Vgl. Nolen: *hebbie, straffie, maggie, bakkie, kommie, koopie, vervie*; en *soekie* uit de *Physiologie.*

Groep B van Overdiep, die *-je* of *-i* kan krijgen, stemt niet met mijn ervaringen omtrent het Rotterdams overeen. Het Rotterdams toch heeft na *r*, ook na *r* uit *rd*, na *l*, na *s*, ook na *s* uit *st*, en na *z* uitsluitend *-ie.* Dus: *hoorie, rollie, missie* (Voorschotens: *mĭšenet* - Rotterdams: *missie-j-et*), *leezie.* Vgl. Nolen: *hoorie, passie.* Verder bv.: *stuurie, hoorie, worrie, vermoorie, tollie, vallie, haalie, verrassie, haasie je, aazie, vergissie, possie.*

Eén bijzonderheid bij de ww. op *-l* valt nog te vermelden: *zullen* en *willen* kùnnen *zallie, zellie, willie* hebben, maar de meest gebruikelijke vorm luidt: *zĕje* en *wĭje.*

Tenslotte de ww. met tweeklank op *-u*. Deze komen in het Rotterdams met *-je* of met *-ie* voor. Met *-je*, wanneer de tweeklank ten naaste bij wordt uitgesproken als in het A.B., dus: *kauwje, houje, wouje, snauwje*. Met *-ie*, wanneer het tweede lid van de diphthong sterk consonantisch wordt uitgesproken. Dus: *kauwie, houwie, wouwie, snauwie*. De keuze tussen *-je* en *ie* schijnt hier dus af te hangen van het beschavingspeil van den spreker.

We komen nu aan de behandeling van de eerste groep van Overdiep toe. Hier vertoont het Rotterdams weer enige verschillen met het Voorschotens. Terwijl ik kortweg formuleerde: na vocalen *-je*, onderscheidt Overdiep de vocalen in vier onderafdelingen: *a*. klinkers, *b*. tweeklanken op *i-*, *c*. klinkers of tweeklanken, waarbij syncope van intervoc. *d* heeft plaats gehad, en *d*. de *ə* van zwakke verl. t. In al deze gevallen volgt in het Voorschotens *-je*, in het Rotterdams evenzo. Vbb.

a. gaje, zieje, zeeje, staje, etc. Verder alle ww., die door verlies van slot-*l* of *-n* vocalisch eindigen, zoals de bovengenoemde vormen *zěje* en *wĭje*; en verder: *běje* of *beeje, kěje* of *keeje, kăje, kŏje* en *vĭje*.

b. gooije, stoeije, draaije.

c. bieje, raje, kleeje, kruije, rijje.

d. zoomdeje, mellekteje, wandeldeje, kookteje.

Hierbij valt op te merken, dat afd. *b*., tweeklanken op *-i*, en afd. *c*., voorzover het enclitisch pronomen na sync. van de intervoc. *d* onmiddellijk komt te staan achter een diphthong, waarvan het tweede lid een *-i*-klank is, in het Rotterdams wel vaak *-je* hebben; maar dat ze ook dikwijls vergezeld gaan van een encl. pron., dat het midden houdt tussen *-je* en *-ie*, zodat men twijfelt, of de schriftelijke weergave niet eerder *goojie, stoejie, draajie, kruijie, rijjie* moet zijn, dan *gooi-je*, etc.

Tot de eerste groep, met *-je*, behoren bij Overdiep ook de ww. op *-t* en *-d* en die op *-n*. De laatste met mouillering van de *-n* en nasalering van de voorafgaande vocaal. Als vbb. voor *-d* en *-t* geeft Overdiep: *wietje* (wieden), *la(at)je, weetje*.

Voor het Rotterdams leek het mij dienstig onderscheid te maken tussen ww. op voc. met dent. en cons. met dent.

Voc. met dent.: Een vorm als *wietje* komt in het Rotterdams niet voor. Intervoc. *d* wordt gesyncopeerd: *wieden* geeft *wie(j)e*. Vgl. trouwens *bieje*, dat Overdiep zelf o.a. als vb. geeft. Vbb. van Nolen zijn: *schudje* en *motje*. Andere vbb.: *hadje, badje, spatje, bijtje, boetje*, etc. *-dj* en *-tj* zijn sterk gemouilleerd, evenals bij de deminutiva in het Rotterdams.

Cons. met dent.: Een volgende *d* wordt aan een voorafgaande *r* of *n* geassimileerd. *worden* wordt *worre - worrie*; *vermoorie*. Dus met *-ie*, alsof de stam oorspr. op *r* eindigde, *vinden* wordt *vinne - vinnie*, naast *vinje* en *vĭje*. Voor ww. op oorspr. *n* en op *n* uit *nd* zie verder beneden. Na cons. met volgende *t*, die geassimileerd wordt, komt *-je*.

Ten slotte de ww. op *-n*. Nolen geeft als vbb.: *winnie* (van *winnen* of *winden*?), *vinje*. Andere vbb.: *doenie* of *doeje*; *staanie* of *staje*; *gaanie* of *gaje*; *zoenie*; *winnie* (van *winnen*); *kannie, kennie, konnie*, etc. Dus bij ww. op oorspr. *n* volgt *-ie*. Bij ww. op *-n* uit *-nd* volgt *-ie* of *-je*: *vinnie, vinje, (vĭje)*; *winnie, winje* (van *winden*); *binnie, binje*, etc. In *vinje, binje, winje* is de *n* licht gemouilleerd.

Getoetst aan het schema van Overdiep krijgen we dus:

Voorschotens	Rotterdams
A *-je*	
na: *n*	—
t en *d*	voc. met *d* of *t*; cons. met *t*. (voor cons. met *d* zie sub B en C)
klinkers	alle klinkers (voor tweeklanken op *-i* en *-u* zie ook sub B)
tweeklanken op *i*	
klinkers of tweeklanken, waarbij intervoc. *d* is gesync.	
ə van zwakke verl. t.	

B *-je* of *-ie*

na: *r, l, s, z*	—
tweeklanken op *-u*	idem
—	benevens na tweeklanken op *-i*
—	en na *n* uit *nd*

C -ie

na: *b, f, g, ch, k, m, ŋ, p, v*	idem
—	benevens na: *r,* ook *r* uit *rd, l, s, z* en na *n,* voorzover deze niet uit *nd.*

Overdiep behandelt *-ie* alleen als subjectscasus van het pron. pers., aan het ww. aangeleund. Wij kennen uit het Rotterdams een ruimer gebruik van *-ie,* dat we in het volgende hoofdstuk uitvoerig gaan bespreken.

IV. VERDER GEBRUIK VAN -IE.

A. *a.* Als pron. pers. komt *-ie* niet alleen als subj. voor, maar ook als obj., mits het direct op een ww.-vorm in de S. volgt. Overdiep spreekt niet over *-ie* als object. Voor het Rotterdams geeft alleen Botermans *-ie* als objectscasus: *-iej, i, je.* Bij hem echter géén vbb.

Hij geefie nog wel wat (Nb. *gevie* als *-ie* subj. is) *Ik wachie morrege wel op. Ik hebbie wel gezien.*

b. Behalve na ww. komt *-ie* ook encl. na voegw. voor. Rogier vermeldt de enclise na voegw., maar geeft enkel vbb. met de 3 pers. en deze steeds als subject.

Azzie meegaan, keeje't zellef zien. Hij heb gevraag, ovvie nog effe komp voorie weggaan. Azzie dat angeboje wor, doe-je-n-et toch zeker?

c. *-ie* komt ook enclitisch na voorz. voor: *Leg het dan nie voorie? Ze deej die jas nog ommie heen.*

B. Als pron. reflex.

a. na ww.: *Je wassie nie goed. Je voelie zeker nie erreg lekker.*

b. na voegw.: *Je heb soms zo'n zin ommie eige is op te knappe.*

c. na voorz.: *Koop dat nou is voorie eige!*

C. Als pron. poss.

a. na ww.: *Drinkie koppie is uit. Trekkie jurrek is rech, meid!*

b. na voegw.: *Azzie fiets kepot is, mŏje maar gaan lope. Voorie huis immekaar zak, maggie wel is na je huisbaas toegaan.*

c. na voorz.: *D'r loop toch een sloot langsie huis? D'r zit een veeg oppie gezich. Draagie altijd een doek ommie hoof?*

De vorm *-ie* blijkt zich dus 'n het Rotterdams bijzonder gemakkelijk te ontwikkelen. De voorwaarden, waaronder *-ie* optreedt, zijn voor alle gevallen dezelfde als de boven geconstateerde voor *-ie,* als pron. pers., subjectscasus, aangeleund aan het ww.

Dat na klinkers geen *-ie* maar *-je* volgt, is phonetisch direct begrijpelijk. De afwisseling van *-je* en *-ie* bij tweeklanken op *-i* en *-u* vindt, zoals reeds beschreven is, eveneens zijn oorzaak in phonetische omstandigheden. De verklaring van Overdiep met behulp van de accentverhoudingen „vóór en ná het voornaamwoord en in den geheelen zin" lijkt mij, voor het Rotterdams althans, niet noodzakelijk. (Hoe hij zich de werking van die accentverhoudingen voorstelt, wordt trouwens door Overdiep in het geheel niet uiteengezet.) Volkomen terecht wijst Overdiep echter op de mogelijkheid van verwarring van de tweede persoon met de derde S. masc. bij de groep ww. met stam op voc. met *d* of *t* en cons. met *t.* Vgl. 3 pers.: *mottie, fluittie, heettie, liettie, hattie, schuttie, battie,* etc. Een 2 pers. op *-ie* zou met deze vormen geheel samenvallen. Daarom is de tweede pers.: *motje, fluitje, heetje, lietje, hadje, schudje, badje,* etc. Homonymenvrees blijkt dus de oorzaak van het behoud van *-je* in deze gevallen. Bij de ww. op cons. met *d* bestaat het gevaar van verwarring niet: 2 p. *winnie, winje* — 3 p. *wintie*; 2 p. *vinnie, vinje* — 3 p. *vintie*; 2 p. *worrie* — 3 p. *wortie*; 2 p. *vermoorie* — 3 p. *vermoortie,* etc.

Dat bij de ww. op *-nd* ook vormen op *-je* voorkomen, vindt zijn oorzaak hierin, dat de *n* gemouilleerd wordt en de voorafgaande vocaal genasaleerd. In *vĭje* verdwijnt de *n* zelfs spoorloos. Na de nu vocalisch geworden uitgang is *-je* regelmatig.

Voor de verklaring van de vorm *-ie* van het enclitisch pronomen zouden we noodzakelijkerwijs de deminutiva in onze beschouwing

moeten betrekken. Het lijkt mij beter, wanneer deze twee kwesties samenhangend worden behandeld in een afzonderlijk artikel. Hier zij alleen nog opgemerkt, dat *ie*-vormen ook wel door beschaafd sprekende Rotterdammers in de huiselijke omgang gebruikt worden. Vooral een vorm als *hebbie* schijnt mij toe in vrijwel alle lagen der Rotterdamse samenleving gangbaar te zijn.

V. DE GEÏNVERTEERDE VORM VAN DE 3DE PERS. S. MASC.

Voor de verklaring der *je*-vormen in de 2 pers. bij ww. met stam op dentaal hebben wij gebruik gemaakt van het pron. pers. van de 3 pers. S. masc. in enclise. In het Rotterdams luidt dat altijd *-die* of *-tie,* na ww. en na voegw. Dit vermeldt ook Rogier met nadruk (p. 196). Als vbb. geeft hij: *tottie, astie, toedie, hebtie* en *lachtie.* Een regel voor het optreden van *-die* en *-tie* geeft hij niet.

Van Rijckevorsel schrijft in de eerste vragenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap voor Rotterdam: *Wat doeti daar* en *wantie.* In antwoord op diezelfde vragenlijst geeft de onbekende, die de lijst van Tavenraat heeft gecompleteerd: *ie* nl. in de zin *Wat doet ie daar.*

In de vertaling van de Gelijkenis in het *Belgisch Museum* vond ik: *toedie* en twee maal *zeid'i,* tegenover *gong i* (drie maal), *kwam i, had i* en *kreeg i.* (Alleen *had i* is onzeker; misschien te lezen als *haddi* en dan een vb. van *-die.* Maar Rotterdams heeft *hattie.* Vgl. echter Kloeke, *Haagse Volkstaal,* (*Ts* 57, p. 15-56), *haddi.* Ook Kloeke was verbaasd deze vorm daar aan te treffen.) Verder twee keer *-n'i*: *hoorde-n'i* en *verreneweerde-n'i.* Naast deze vormen kwam *i* nog vier maal proclitisch voor. Proclitisch en enclitisch *i* wordt den Rotterdammer vaak door litteratoren in de mond gelegd, o.a. door Brusse en Cocheret. Geheel ten onrechte. 't Is géén Rotterdams. Ik wil er hier meteen even op wijzen, hoe jammer het is, dat Overdiep Brusse, van geboorte een Amsterdammer, als vertegenwoordiger van het Rotterdams heeft gekozen. Toen indertijd Van Ginneken in *Regenboogkleuren*[2] diezelfde fout heeft begaan, is daar door Rogier op gewezen.

In Winkler's *Dialecticon* vond ik in de Rotterdamse Gelijkenis: procl. drie keer *hij,* één keer *hai,* twee keer *i*; encl. na voegw. zes

keer *i*, waarvan vijf keer een verholen *-tie*. nl. één maal *na-dat-i* en vier maal *dat-i*; encl. na ww.: vijf maal *i* en vijf maal feitelijk *-die*, nl. vier keer *zeed-i* en een keer *leed-i*; verder twee keer *n-i*, nl. *leefden-i* en *pakten-i*.

In de *Physiologie* vond ik (p. 132 en 124) vijf maal *-tie: zijt-tie, zaittie, astie, mŏtie* en *haitie*.

Bij Kloeke vinden we voor de 18de eeuwse Haagse volkstaal de volgende vormen: *atti, beetti, dientie, eetti, erfti, gaatti, haddi, loopti, mosti, motti, neemti, putti, rijsti, sokti, trekti, vulti, weetti, zeidi*. Dus vnl. *tie*-vormen en twee *die*-vormen, nl. *haddi*, dat we reeds besproken hebben en *zeidi*. Alle vormen stemmen overeen met de Rotterdamse.

De regels voor het gebruik van *-die* en *-tie* zijn:

A. *-die* na:

a. voc., bv. bij alle zwakke ww. in de onvolt. verl. t.: *hoordedie, speeldedie, wachtedie, postedie*.

b. enige stemhebbende consonanten:

in het praet. van de ww. op *-w*: *hieuwdie, woudie*. (Maar: *houwtie* en *kauwtie*.)

in het praet. van de ww. op *-r*: *voerdie, bevroordie*. (Maar: *stuurtie, hoortie*.)

in het praet. van de ww. op *-l*: *vieldie, staldie*. (Maar: *toltie, steeltie*.)

en in het praes. van de ww. *willen* en *zullen*: *wildie, zaldie*.

in het praet. van de ww. op nas. *-m, n, ŋ*; *kwamdie, wondie, hingdie*. (Maar: *komtie, wintie, hanktie*.)

en in het praes. van *kunnen* en *kennen*: *kandie, kendie*.

in het praet. van *zeggen, leggen* en *doen*, dat oorspr. op *d(e)* uitging: *zeejdie, leejdie, deejdie*.

B. *-tie* na:

a. stemloze cons.: *beseftie, snaptie, lieptie*.

b. de cons. *b, d, g, v, z*, die stemloos worden: *heptie, schuttie, lechtie, leeftie, leestie*.

Het verschijnsel, dat het pron. pers. van de 3 pers. S. masc. *die* of *-tie* luidt, is pas zeer laat opgemerkt en wordt alleen door Rogier

nadrukkelijk vermeld voor het Rotterdams. Tinbergen (*NTg* II, p. 244-248) heeft geconstateerd, dat er een „plaatselijke verscheidenheid *ie-die*" bestaat. „Ook is het nog de vraag in hoeverre of men *ie* enz. tot de algemene taal mag rekenen. In ieder geval schijnt er ook verschil te zijn in de keus tussen *ie* en *die* of *tie*." Tinbergen concludeerde op grond van Haagse gegevens. Voor Rotterdam komt *ie* niet in aanmerking. Tinbergen's opmerking „Of *die* of *tie* gezegd wordt, hangt af van de voorafgaande medeklinker, is maar een Sandhi-geval" kunnen wij voor het Rotterdams onderschrijven. Overdiep behandelt in zijn *Stilistische Grammatica* (§ 126) het encl. pron. 3 p. S. masc. in het Voorschotens. Helaas stemmen zijn opgaven niet met die voor Rotterdam overeen. Het blijkt dus wel, dat de regels, die Overdiep in het Voorschotens waarnam, niet normatief zijn, zoals hij meende, voor het Zuidhollands, zowel wat de 2de, als wat de 3de persoon betreft.

Voor de verklaring van het encl. pron. van de derde pers. gaat Overdiep uit van de vorm *i*, die „door de oude aspiratie *hi* gepaard (gaat) met verscherping van den slotmedeklinker van verschillende verleden tijdsvormen van sterke werkwoorden. Na den verleden tijd van zwakke werkwoorden spreekt men een overgangsklank *-n-* of *-d-*. Deze *die*-vorm kàn ook in oorsprong de vorm van het aanwijzend voornaamwoord *die* zijn. Hij is doorgedrongen ook na nasalen, *w, l,* en *r*."

Vbb. van Overdiep vergeleken met de onze:

Voorschotens	Rotterdams
A. Na scherpe en verscherpte cons.	
-i of *-ti*	*-tie*
zonki - zonkti	*zonktie*
liepi - liepti	*lieptie*
gaffi - gafti	*gaftie*
lassi - lasti	*lastie*
lachi - lachti	*lachtie*
hetti	*heptie*
houti, strafti, laati, zechti, etc.	*houti, straftie,* etc.

B. Na zwakke verl. t.

-ni of *-di*	*-die*
zoomdeni - zoomdedi, zoomdi	*zoomdedie*
melkteni - melktedi	*mɛllektedie*

(Het door Overdiep uit Brusse geciteerde *telde-n-ie* is géén Rotterdams. De Rotterdamse vorm luidt: *teldedie.*)

C. Na nasalen en *w, l, r* in het praet.

di, soms ook *-i*	*-die*
kwămi - kwamdi	*kwamdie*
gongdi, gingdi - gongi, gingi	*gongdie, gingdie*
zongdi - zongi	*zongdie*
hieuwi - hieuwdi	*hieuwdie*
wondi	*wondie*
vieli - vieldi	*vieldie*
voerdi - voeri	*voerdie*

Vgl. verder de eerder gegeven regels. Het meest essentiële verschil is, dat *-i* in het Voorschotens volgens Overdiep vrijwel in alle posities mogelijk is, terwijl het in het Rotterdams zelfs onbekend is. Evenmin kent het Rotterdams een hiaatvullend *-n.* De door Overdiep hiaatvullend genoemde *-d* bij de verl. t. van de zwakke ww. zou ik liever willen verklaren met behulp van het pron. demonstr. *die.* De mogelijkheid, dat encl. *-die* in oorspr. het pron. demonstr. is, wordt door Overdiep wel ingezien. Toch neemt hij deze mogelijkheid niet aan als oplossing. Mij lijkt het, althans voor het Rotterdams, dè oplossing. *-tie* is dan onder bepaalde omstandigheden van phonetische aard uit *-die* ontstaan. Dat de *-t* van de derde pers. van invloed is blijkt uit de volgende vbb.: *hij wil, zal, viel, stal* en *wildie, zaldie, vieldie, staldie* tegenover: *hij vilt, knalt, valt, stalt* en *viltie, knaltie, valtie, staltie.* Tinbergen onderscheidt in zijn reeds eerder genoemde artikel een pers. en een aanw. vnw. *die.* Naast het beklemtoonde *hij - hem* staat onbeklemtoond *ie - 'm.* Dit *ie* wisselt af met *die* (*tie*), dat dan pron. pers. is en uitsluitend voor

het masc. wordt gebruikt. Deze beperking tot het manlijk geslacht zou dan pleiten voor de herkomst van dit *die* uit *ie* <*hi*. — Vbb.: *Als ie komt - Alstie komt; En toen zei ie - En toen zei die.*

Meestal beklemtoond komt het pron. demonstr. *die* voor, dat niet kan afgewisseld worden door *ie*. Het wordt gebruikt voor masc. en fem. De objectscasus luidt *die*. Vb.: *Het is treurig met de armoede hier.... Als je die afdoende bestrijden kon....*

Tinbergen merkt op, dat het minder beklemtoonde aanw. vnw. *die* in zijn functie soms moeilijk te scheiden is van het pers. vnw. *(d)ie*, en wil dit laatste evenals Kollewijn, dien hij citeert, verklaren uit een dooreenlopen van pers. *ie* en aanw. *die*.

Deze verklaring lijkt mij voor het Rotterdams eerder aannemelijk, dan de verklaring van Overdiep.

Wij willen hier nog wijzen op een veel voorkomende spreekfout in het Rotterdams, nl. vormen als: *merktiede, speeldiede* in plaats van *merktedie, speeldedie*. Deze metathesis kan plaats hebben, doordat *speeldedie* als één woord werd opgevat. Een normaal drielettergrepig woord heeft in het Nederlands vaak een volkomen vocaal in de tweede syllabe en een onvolkomen in de laatste. Naar dit normale type werden de vocalen van de hier besproken werkwoordsvormen van plaats verwisseld. *Gistere beldiede nog op voorie. Merrektiede dat dan nie? Hoeveel rekendiede daar nou voor? En toe lachtiede me nog uit ook!*

Dit verschijnsel doet zich dus alleen voor bij de verl. t. van de zwakke ww. in de derde pers. S. masc. Als ik mij niet vergis, komt deze metathesis ook op de Zuid-Hollandse eilanden voor.

Tot slot van dit overzicht van de pronomina personalia van de tweede en derde persoon S. in het Rotterdams willen wij nog uitdrukkelijk constateren, dat de beide personen, in dit dialect althans, nóóit ineenlopen. De vormen *-ie, -je* en *-die, -tie* bieden voldoende mogelijkheid de twee personen streng gescheiden te houden. Zulks in tegenstelling tot de mededeling van Overdiep (p. 278), dat „de vormen der twee personen nu en dan dooreenloopen".

Rotterdam, Aug. 1941. G. DE WILDE-VAN BUUL

VERBINDINGEN MET *DEZE*

In *Vondelkroniek* V, bl. 67 heeft Zijderveld een opmerking van Van Lennep bij een tekst van Vondel bekritiseerd. Het gold een plaats uit de 70e Harpzang, vs. 54—56:

hoe Gods gerechtigheden
Oprechten kroonen, boozen slaen,
Deze op en d'andre nedergaen.

Van Lennep's kritiek [1]) luidde, dat Vondel hier met zijn *deze en d'andre* juist het tegenovergestelde zei van wat hij bedoelde. Voor de verstandelijke grammaticale Van Lennep mocht dat zo wezen, oordeelde Zijderveld. maar niet voor de visuele Vondel, die *deze* vlak onder *Oprechten* zag.

De schrijver gaf in dezelfde jaargang bl. 124 een aanvulling door, naar een aanwijzing van Meerwaldt, op soortgelijk „onlogisch" gebruik bij de klassieken te wijzen [2]). Daar wil ik een latijns versje aan toevoegen, dat zonder bronvermelding voorkomt in De Brune's *Wetsteen* [3]), een achtregelig gedichtje over de liefde van onderdanen en de waardigheid van vorsten, en hoe de eerste door gestrengheid verloren wordt, de laatste door gemeenzaamheid schade lijdt. Horum duorum, zegt de tekst

ut constet salus tibi
Hoc temperamen est tenendum, ut ne velis
Nimis severus esse, nec comis nimis.
Id dignitatem est, hoc amorem perdere.

Het is duidelijk dat *id* op de comitas slaat, *hoc* daarentegen op het verst-verwijderde *severus*.

Tevens blijkt, dat hier de „visuele" verklaring geen dienst kan

---

1) VII, bl. 368.

2) In het voorbeeld, door Z. bij Terentius aangetroffen is de tegenstelling minder sprekend, nl. tussen *ille* en *iste*. Een drievoudige verhouding vertoont een distichon uit Priapea (XXII): de eerste regel heeft het drietal femina, vir, puer; daarop reflecteert de tweede met haec, hic, ille.

3) Uitg. 1665, bl. 113.

doen; evenmin trouwens in het boven, noot 2, vermelde citaat uit Terentius. Er is geen parallelie, maar een kruisstelling. In een andere vorm merkt men dit laatste op bij Van Mander in het sonnet waarmee hij zijn vertaling van de *Bucolica* en de *Georgica* opdroeg aan Goltzius [1]):

Schilders sonderlingen
Nut scheppen uyt Poëten, jae een dinghen
Is constigh Dicht, en Schildery int schijn.

Dan d'een is stom, en d'ander can wel spreken,
D'een verwich wijst, en d'ander met bestreken
By-woorden mhaelt, en duydt al watt begheert. [2])

Met *d'een* is *Schildery* bedoeld, met *d'ander*: *Dicht*. Wij zouden in zulk geval omgekeerd te werk gaan.

In overeenstemming met de „logische" manier hanteert De Brune *deze* en *die* in een der versjes van zijn *Honigh-Bye* (nr. 68):

Sie ik u oogen aan, u gulde hayren mede,
Van vlammen die, en deez' uyt sterren gout gesmede', enz.

Want *die* zijn de oogen, *deez'* de gulden haren. Hier staat, dank zij de volgorde *die-deze, deez'* onder de bijbehorende haren, maar evengoed *die* onder de ogen. Hoewel dit verklaringselement hier, wegens het „logische" van de gedachtengang buiten beschouwing kan blijven, maakt genoemde omstandigheid ons toch opmerkzaam dat er een moeilijkheid ontstaat, als in plaats van *d'andere*, of iets van dien aard, *die* of *gene* naast *deze* wordt geplaatst: immers dan staat zowel het een als het ander vlak onder zijn complement. Men kan op wèl twee manieren het bezwaar trachten te ondervangen: a. uit het „visu-

---

1) Ook te vinden bij Knuttel, *Bloemlezing uit Ned. Schrijvers sinds de Renaissance*, I, bl. 14.

2) *D'een, d'ander* beide onzijdig; vgl. *watt*. — Horatius' ut pictura poësis, door hem, *Ars Poëtica* vs. 361- vlg. voor een bepaald punt gebruikt, is nadien, zoals het met veel citaten toegaat, veralgemeend. Daarmee hangt samen de veelvuldig, en ook bij Vondel, voorkomende aanduiding van de schilderkunst als stomme poëzie. Reeds Van Mander spreekt elders van de „doode poëtery"; een andere, vergelijkbare, benaming, eveneens bij Van Mander, is: „het onverheven beeltwerck."

eel" gebruik van *deze* vloeit de plaatsing van *die* automatisch voort (maar dit baat weinig bij de volgorde *die-deze*); b. de schrijver „ziet" het *die*-element uit de eerste regel nog van uit de eerste helft van het tweede vers. Daar het eerste niet afdoende is en het tweede rijkelijk subtiel, geef ik de voorkeur aan een andere verklaring: de schrijver herplaatst zich als het ware bij het tevoren genoemde paar dingen, en werkt ze in de reeds gebruikte volgorde af; hij komt dan het eerst, met zijn *deze,* bij het eerstgenoemde van die beide terecht. Daarmee kan men de boven onder a. aangeduide verklaring combineren.

Feit is ook dat dezelfde distributie voorkomt zonder dat er een onmiddellijke ónderplaatsing aanwezig is. In dit verband zij allereerst op het proza der klassieken gewezen, waarover aanstonds nader. Een voorbeeld in poëzie ontleen ik aan de *Pest-Basiliscus* van De Cock van Kerckwyck, een uitvoerig gedicht dat deze „Doctor en Professor Medicinae in de Stadt en Illustre Schoole van 's Hertogenbosch" in 1668 publiceerde, tezamen met een *Ontmaskerde Pestmom,* zijnde een verhandeling over deze ziekte[1]). In dit merkwaardig geschrift (bl. 19) wordt de Dood als volgt toegesproken:

> Wat soort van volck is op u lyst dan aengetrocken?
> Wilt gy met *Goliath* of *Samson* heen gaen schocken?
> Dat was t[2]) geen groote saeck die voor u veel bedroeg;
> Mits dees geslagen wierdt, de geen sich self versloug.

Dees is Goliath, *de geen*: Samson.

In Woltjer's Latijnse Grammatica[3]) vind ik het volgende: „Wanneer *hic* en *ille* slaan op woorden die voorafgaan, heeft *hic* gewoonlijk betrekking op het laatstgenoemde, *ille* op het eerstgenoemde. Niet zelden echter wordt van dezen regel afgeweken en slaat *hic* op hetgeen eerst genoemd is, omdat dit in den gedachtengang van den

---

1) Zie nader De Haas, *Bossche Scholen van 1629 tot 1795,* bl. VIII, bl. 127-vlg. Exemplaren van dit zeldzame werkje zijn mij bekend uit de Bibliotheek van het Prov. Genootschap in Nd.-Brabant en uit de verzameling van Prof. Goossens te Tilburg.

2) Lees *Dat was,* of *Dan wast.*

3) 6e dr., 1924, bl. 315.

schrijver of spreker de eerste en naaste plaats inneemt!" Ter illustratie volgt dit voorbeeld uit Cicero: „Cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit: huius (Catonis) enim facta, illius (Socratis) dicta laudantur". Uit dit voorbeeld meen ik te mogen besluiten, dat Woltjer met de „eerste" de voornaamste plaats bedoelt. Cato immers stelt hij als belangrijker dan Socrates, omdat de eerste heeft uitgemunt door zijn daden, Socrates door zijn woorden.

Houden wij nu eens daarnaast een plaats uit Vondel's *Vaderen*. Toen namelijk Van Lennep zijn opmerking maakte bij de *Harpzangen*, was dat niet de eerste van dien aard. Reeds in deel I, bl. 325, had dezelfde biezonderheid zijn aandacht, maar daar bepaalt hij er zich toe het verschil met onze „gebruikelijke wijze" te constateren. Het betreft de verzen 45-46. Nadat tevoren over Satan en God gesproken is, gaat de tekst verder als volgt:

> Dees, tot de wortel toe, ons hoop waent uyt te rucken,
> Die, van stantvastigheyt gaet t'zeghel daer op drucken,
> D'een vleyt ons tot het quaet, en d'ander tot het goedt.

De aantekening der WB., zonder aan het verschijnsel uitdrukkelijk aandacht te wijden, ordent de zaak door *Dees* met „de ene, de Satan" toe te lichten, en *Die* met „de ander, God". Merkwaardig genoeg wordt de plaats als voorbeeld van het nog thans geldend gebruik aangehaald in het *WNT* [1]).

Met Woltjer's bedoeling, zoals wij die verstonden, laat zich het geval uit de *Harpzangen* wel, maar dat uit de *Vaderen* niet verenigen. Immers Satan kan niet gezegd worden in de gedachte van de dichter de eerste plaats in te nemen. Naar het wezen genomen spreekt dit vanzelf; maar ook als men de zaak rhetorisch beschouwt, komt men op zijn best niet verder dan een parallelplaatsing.

In Vergilius' *Georgica* [2]) leest men:

---

1) III, 2479: „*Deze* tegenover *die* en *gene*. Het verwijst dan naar de naaste of laatstgenoemde zelfstandigheid". De andere daar genoemde voorbeelden zijn inderdaad van deze soort.

2) II, vs. 90-91; vgl. Vondel, WB. VI, bl. 228 en 229.

Sunt Thasiae vites; sunt et Mareotides albae.
Pinguibus hae terris habiles, levioribus illae.

Het is leerzaam te zien, hoe Vondel dit, eerst in zijn prozavertaling, later in dichtvorm heeft weergegeven:

„men vint Thasusche, en witte Mareotische druiven; d'eerste tieren best in vetten, deze in schralen gront".

Het eilant Thasus draeght veel wijnen op zijn gronden,
En Mareotis prijst zijn witte muskadel.
Dees tiert in schraelen gront, en Thasus ranck wil wel
In vetten gront beslaen.

In beide gevallen slaat *dees* terug op het laatstelijk genoemde, maar in het proza staat het pronomen gescheiden van *Mareotische druiven* door de andere helft der tegenstelling. Beide malen wordt, in afwijking van het Latijn, als tegenhanger van *dees* een niet-pronominale verwijzing gebezigd, waarbij valt op te merken dat daardoor ieder misverstand wordt uitgesloten. Welteverstaan: ieder misverstand ten opzichte van Vondel's bedoeling. Want curieus is, dat Vondel hier zelf het slachtoffer is geworden van de onhelderheid der *deze-die*-constructie. In werkelijkheid immers heeft bij Vergilius *hae* betrekking op de pasgenoemde *Mareotides,* en *illae* op de verderafstaande *Thasiae vites.* Het meer Mareotis lag in Egypte, dicht bij de Nijldelta, de grond was daar vet; Thasus is een rotseiland, in de oudheid behalve om zijn marmer ook bekend om zijn pijnbomen.

Ik denk niet dat men bij Vondel veel voorbeelden zal aantreffen, zo ál, van de verbinding *deze-gene.* Het zelfstandig gebruik wordt door hem in de lijst van Moonen [1]) uitdrukkelijk afgewezen. In de ter beoordeling voorgelegde zin: „Hy vernedert dezen en verhoogt genen", met als varianten resp. *den enen* en *den anderen,* heeft Vondel *dezen* en *genen* doorgehaald, en in margine bijgevoegd: „Deze en gene heeft geen gratie". En dit is zeker een merkwaardig oordeel: hij heeft het blijkbaar als stijf aangevoeld; maar ook, als zo vaak bij

1) Van Lennep XII, bl. 18.

hem, zal het duidelijkheidselement een rol gespeeld hebben. In zijn eigen vertaling van Moonen's psalmcitaat [1]) schreef Vondel:

Hy zet den eenen af
En komt den anderen verhoogen [2]).

Op een eigenaardig, nl. bepaling-aankondigend gebruik van *deze* wil ik ten slotte nog even wijzen; als b.v. in *Herscheppinge* XIV, vs. 896:

En deze schoone bruit, om wie Lapyten streden,

waar *deze* naast het bepaling-aankondigende wellicht nog de waarde heeft van „die welbekende" (hoewel het Latijn daar geen aanleiding toe geeft), maar geen zodanige functie waarvoor wij thans *deze* zouden gebruiken. De wending maakt de indruk de onaangename herhaling *die-die* te willen ontlopen. Hetzelfde reeds in *Elektra,* vs. 7—8:

En dees vermaerde kerck, die Argos Juno wydde,
Rijst ginder hemelhoogh.

Men lette op de verbinding met *ginder,* waardoor de gewone demonstratieve opvatting van *deze* wordt buitengesloten. In de *Zegesang ter eere van Frederick Henrick,* vs. 286- vlg., zegt Vondel:

De Veldheer kneust het draeckenhoofd.
En Brero sloopt de slincke lenden,
De rechte Pinsen met sijn' benden.
Het ondier woelt en worstelt lang,
Als eertijds *dese* waterslang,
Die vruchtbaer van doorsnedene aeren,
Niet deede als nieuwe koppen baeren.

Het door mij gecursiveerde *dese* is een voorbeeld van hetzelfde verschijnsel, ditmaal in een oorspronkelijk werk van de dichter.

Bepaling-aankondigend gebruik kent het *WNT* [3]) alleen voor het zelfstandig gebruikte *deze,* „in de oudere taal". Het daarbij gegeven voorbeeld staat in het meervoud. Toegevoegd kan worden dat

---

1) WB. VIII, bl. 414.
2) Het artikel *gene* in het *WNT* levert maar één voorbeeld uit Vondel, — in bijv. gebruik, en dan nog in een formule: „aen geensy Slooterdijck" uit Gysbreght.
3) III, 2480.

juist dit zelfstandig meervoudig bepaling-aankondigend gebruik nog thans gangbaar is in Zuid-Nederland.

Wel kan bij de beoordeling nog van dienst zijn hetgeen het *WNT* [1]) zegt over het gebruik van zelfstandig *deze* in oudere taal „in onzijdige gevallen", of zoals het daar ook luidt: „wanneer er geen bepaalde reden is, eene zelfstandigheid als meer nabij aan te wijzen".

Tilburg L. C. MICHELS

1) Kol. 2482, Aanm. 1.

DE OE-PHONEMEN IN HET LEUVENS

De studie van L. Goemans over *Het dialect van Leuven,* welke praktisch de hele 2e jaargang van de Leuvensche Bijdragen vult, mag zich aandienen als een betrouwbaar en goed onderlegd gids ook voor den dialectoloog uit andere streken. Zulks neemt evenwel niet weg, dat bij goed toezien er ook voor de klankontwikkeling nog meer conclusies uit te halen zijn, dan die welke de Sch. reeds getrokken heeft. Maar dit is dan meteen weer een bewijs voor den rijkdom en de waarde van het materiaal als zodanig. Trouwens dat de phonoloog er nieuwe en toch vrij voor de hand liggende gevolgtrekkingen uit kan halen, is verre van een schande voor den auteur, die deze beschrijving in 1897 publiceerde.

Dit alles dacht ik, toen ik toevalligerwijze dezer dagen mij met de Leuvense oe-klanken bezig hield. In het Leuvens komt toch voor (vgl. *a. a.* § 2):

1° u, de geronde wijde bovenachterklinker (high back wide round),

2° ū, de lange u,

3° y^1, de korte wijde bovenklinker waarvan de articulatie plaats grijpt tussen het achter- en het tussengehemelte en zonder enige lippenronding (tussen high back en high mixed wide),

4° y^2, de lange y^1.

Dat er tussen de beide lange phonologisch verschil bestaat, bewijzen eigenlijk alleen reeds de voorbeelden uit § 2: *kūd* kwaad en *y^2d* hoed.

Maar wij zullen met onze beschouwingen meer systematisch te werk gaan.

De ū komt voor vóór r (*vūr*), l (*mūlen*), nasaal (*spūn, nūmen*), labialen, dentalen en velaren, ploffers en glijders, stemhebbende en stemloze (*rūp, būs, zūt, slūgen, blūker, blūzen*). Wij merken op, dat het steeds vóór enkele medeklinker, al dan niet in woordauslaut, is. Het lijdt dus geen twijfel, of er is een phoneem ū.

Een ogenblik schijnt het dan, of u een combinatorische variant van ū is, welke alleen vóór consonantverbindingen voorkomt en vóór j, maar daar dan ook steeds. Ik wijs erop dat zij volgens § 18, die aan de u gewijd is, voorkomt vóór: nst *gunst,* ns *luns,* nd *bunder,* lt *bult,* ts (ds) *buts,* nt (nd) *munt, lund,* ls *buls,* st *usten,* rs *burs,* dsk *dudskop,* sk *rusken,* dsh *budshap,* ṇk *buṇken,* j *blujen.* Maar toch is er sprake van een afzonderlijk phoneem. Want u komt ook vóór enkele consonant voor in: de lexicale woorden *bul, muten* (moeten, inf.) en *tun* „door pro- en enclisis in den verkorten vorm gevestigd". En tenslotte ook in verbogen en vervoegde vormen alsmede in het eerste compositielid in die zelfde positie: vóór enkele consonant. Ik geef, gelijk ik zojuist het volledig aantal mogelijke posities als bedoeld in § 18 neerschreef, hier het hele morphologische voorbeeldenmateriaal uit § 18: *mut* (hij) moeit, *muten* moeite, *gruten* grootte, *dut* (het) dooit, *strut* strooit, *gevud, vud* voedt, *bemud* (hij) bemoeit, *vuden* voedde, *duden* dooide, *struden* strooide, *talureken* bordje, *stuken* stootje, *buken* bootje [1]). Alles bijeen zien wij dus, dat het voorkomen van u beperkt is tot positie vóór volgende dentaal (hierbij ook n, r, l gerekend) en palataal (j, ḳ, ṇ).

Doch nu die merkwaardige Leuvense y[1]. Reeds bij de aanhef van § 20: „y[1] is 1° Nl. of vreemde u, o vóor vroeger dubbele b, f, m, vóor mb, mp; vóor vroeger dubbele k, vóor ŋ, ŋk" beginnen wij ons erop in te stellen, dat haar positie wel eens beperkt zou kunnen zijn. En inderdaad, als wij de hele paragraaf doorgewerkt hebben, blijkt de y[1] ons voor te komen vóór k, h, p, b, f, m, ŋ, alleen èn in combinatie met andere medeklinkers: *kly[1]mp, bry[1]k, zy[1]h, sy[1]p,* enz. [2]), m.a.w. vóór labialen en velaren. Het feit dat Goemans niet tot deze en de juist gegeven bondige formuleringen is gekomen, is hieraan toe te schrijven, dat hij meer op de klankontwikkeling en minder op de contemporaine toestand let.

Het is dus buiten twijfel dat y[1] en u twee combinatorische varian-

---

1) *alemus* in § 18 is blijkens p. 323 een drukfout voor *alemy[1]s; up* in § 18 is blijkens p. 300 een drukfout voor *y[1]p.* De kortheid der u in *krīkmuṣ* kan aan de zwakkere klemtoon toe te schrijven zijn.

2) *ky[1]mkumer* in § 20 is blijkens p. 323 een drukfout voor *ky[1]mky[1]mer.*

ten van elkander zijn [1]). En daar ze phonetisch nog zo dicht bij elkaar liggen, is er hier geen sprake van de bij N. van Wijk *Phonologie,* 's-Gravenhage 1939 p. 75 geopperde mogelijkheid „dat combinatorische varianten, elk met behoud van zijn specifieke positie, zo ver uiteen schuiven, dat men ze, even goed als h en ŋ, als verschillende phonemen voelt".

Bij dit klankenpaar blijken dus de labialen en velaren de vocaal méér naar het midden te trekken onder opheffing der ronding.

Tenslotte de y^2-klank. Uit § 21 en de Woordenlijst noteer ik terloops *by²r, dy²l, ny²men, ry²pen, by²ten, dry²k* en *ty²*. En hieruit meen ik te mogen besluiten, dat y^2 in allerlei positie mogelijk is en zich dus phonologisch èn van ū èn van het y^1-u-phoneem onderscheidt.

Het merkwaardige is dus, dat er in het Leuvens naast de lange en korte u ontronde iets meer naar het midden gearticuleerde y^1 en y^2 bestaan, doch dat alleen bij de lange het verschil van phonologischen aard is.

Ik heb wel eens gedacht aan een phonologische regel, dat in veel talen en dialecten de lange vocalen gemakkelijker hun varianten tot afzonderlijke phonemen ontwikkelen dan de korte. Dit laat zich ook heel eenvoudig verklaren, want minder-opvallende verschillen kunnen minder goed als functiedragend worden uitgebuit dan meeropvallende. Immers heel dicht bij elkaar liggende klanken zoeken ook te vergroeien tot één phoneem. Van Wijk toch (*a.w.* p. 160) wijst er op dat de phonologische systemen „geen opeenhoping van dicht bij elkaar staande phonemen duldden". En nu staat kennelijk u dichter bij y^1 dan ū bij y^2.

Het Leuvens levert in ieder geval een voorbeeld meer voor deze, naar ik meen nog niet gepubliceerde, meer gedetailleerde regel [2]).

Haaren A. WEIJNEN

---

1) Ik grond deze conclusie wel slechts op voorbeelden uit § 18 en 19, maar kreeg uit de overige woorden die ik in deze studie zag nergens de indruk, dat ik mij hierin vergiste.

2) De Leuvense woorden staan hier gespeld als in Goemans' stuk. Alleen gebruikt Goemans voor y^1 en y^2 andere tekens.

BOEKBEOORDEELING

Dr W. A. P. SMIT, Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw. Een overzicht met bloemlezing. Bij J. B. Wolters' Uitg. Mij N.V. Groningen-Batavia, 1939.

De schrijver van *Dichters der Reformatie* maakt er geen geheim van hoe hij aan de titel van zijn boek is gekomen. Op de keerzijde van het titelblad vindt de lezer deze opdracht: „Aan Dr Anton van Duinkerken, den schrijver van „Dichters der Contra-Reformatie" ". Smit heeft zijn boek zelf als een tegenhanger willen zien van dat van Van Duinkerken en het ligt dus voor de hand om beide werken te vergelijken.

Wanneer men Van Duinkerken's boek in verband met het hele œuvre van deze voorman der Jong-Katholieke literaire beweging ziet, kan men het niet anders karakteriseren dan als een strijdschrift. Het dient niet in de laatste plaats ter versterking van het culturele zelfbewustzijn der hedendaagse Rooms-Katholieken. Van Duinkerken laat hun zien welke dichters in vroeger eeuwen hun geloofsgenoten zijn geweest en welke poëtische bezieling dezen eventueel uit hun geloof geput hebben. Hij kiest uit de werken van de oude dichters enkele gedeelten die de moderne lezer nog moeten boeien en voorziet deze gedeelten van een enthousiaste esthetische commentaar. Het zij verre van mij het goed recht van deze handelwijze te willen betwisten. Wanneer een groepering recht van bestaan heeft, heeft zij ook het recht de studie van het verleden zo te beoefenen dat haar positie in het heden erdoor versterkt wordt. En het bestaansrecht van de groep staat of valt hiermee, of zij al dan niet een kern wil zijn ter vernieuwing van het geestelijk leven van het volk. Dat is iets wat de Rooms-Katholieke volksgroep sinds de Emancipatie ongetwijfeld wil, en Van Duinkerken's bloemlezing is derhalve, als strijdschrift der Emancipatie, een alleszins zinvolle verschijning.

Geheel los daarvan staat de vraag of de opzet van zijn boek (over de uitwerking behoef ik hier niet te handelen) uit het gezichtspunt der literatuurwetenschap te rechtvaardigen is. Heeft het uit dit

gezichtspunt zin een afzonderlijke monografie te wijden aan poëzie van Roomse dichters? Dat kan ook zeker zin hebben, moet men antwoorden, maar alleen in zoverre, als hun dichterlijk bestaan verklaard moet worden uit hun geloof, als het geestelijk verband der kerkelijke gemeenschap het karakter van hun dichterlijke werkzaamheden heeft bepaald. De verhouding van het dichterlijk individu tot de godsdienstige gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt, kan zeer verschillend zijn. Het is mogelijk dat men iemands gedichten ten volle verstaat zonder dat men zelfs vermoedt waar hij Zondags naar de kerk gaat, het is ook mogelijk dat men er niets van verstaat zonder dat men eerst een bepaalde theologie grondig heeft bestudeerd. Tussen deze twee uitersten liggen talloze schakeringen. Het hangt er nu maar van af, welke schakering een dichter vertegenwoordigt, of het literairhistorisch van belang is te weten of hij Rooms geweest is of niet. Bij Guido Gezelle is het van veel, bij Karel van de Woestijne is het van weinig belang. Wanneer men nu een monografie schrijft over Roomse dichters waarin zowel Gezelle als Van de Woestijne behandeld worden, komt de eerste uiteraard goed en de laatste maar zeer ten dele tot zijn recht. In bepaalde perioden van de literatuurgeschiedenis kan het zin hebben de gezamenlijke stof te ordenen volgens het criterium der geloofsovertuiging, in andere perioden daarentegen, wanneer de cultuur van bepaalde vormelementen de aandacht der dichters sterk bezig houdt, ligt het voor de hand in de verhouding tot de vorm het algemene criterium der ordening te zoeken. Een geschiedschrijver als Kalff, die zijn criteria vrij kan kiezen, wijdt in zijn vierde deel eerst een hoofdstuk aan de Hervorming, met als onderafdelingen Hervormingsliteratuur, Roomsch-Katholieke en Antihervormde Geschriften, Anna Bijns en Cornelis Everaert, daarna een hoofdstuk aan de Renaissance. Dat is niet konsekwent, maar het is wel praktisch. Schrijvers die echter aan één criterium gebonden zijn, zoals Van Duinkerken aan zijn criterium van het geloof, lopen noodzakelijkerwijs het gevaar, hoezeer zij enerzijds de literatuurwetenschap kunnen verrijken, anderzijds aan die wetenschap te kort te doen.

Het boek van Smit is zeker in veel minder mate strijdschrift dan

zijn tegenhanger. Maar ook hier wordt wel degelijk verzamelen geblazen voor de voorvaderen van een onzer hedendaagse volksgroepen, de door het Réveil bezielde orthodoxe Protestanten. Is Van Duinkerken een voorman van de Jong-Katholieke dichters, Smit heeft deelgenomen aan de literaire beweging der Protestantse jongeren. Ook hier is een groepsvorming die kernvorming wil zijn, ook hier bezinning op het verleden, op de krachten van Reformatie en Réveil, om sterk te staan in het heden. *Dichters der Reformatie* is echter hierom al in mindere mate strijdschrift dan *Dichters der Contra-Reformatie,* omdat het zijn overtuigingskracht alleen aan zijn wetenschappelijke en niet aan zijn belletristische waarde wil ontlenen. Niet dat het boek van Smit niet goed geschreven zou zijn: ook hij verloochent zijn dichterschap niet. Maar Smit is allereerst man van wetenschap en hanteert de dichterlijke intuïtie als onderdeel van zijn wetenschappelijke methode, Van Duinkerken is allereerst dichter en werpt zich op de literatuurgeschiedenis als object van zijn literaire geestdrift.

Smit heeft nog een andere wetenschappelijke voorsprong nl. deze dat voor de periode der literatuurgeschiedenis die hij behandelt het Protestants geloof als ordeningsprincipe ten dele veel meer voor de hand ligt dan het Katholiek geloof. Ik herinnerde er al aan hoe ook Kalff de „hervormingsliteratuur" in een apart hoofdstuk onderbrengt. Dit kan al haast niet anders, vooral met het oog op het schriftuurlijke liedeken en het martelaarslied, die toch wel een heel eigen genre vertegenwoordigen en niet zo maar bij het devote geestelijke lied behandeld kunnen worden, al mogen zij formeel dan in het verlengde daarvan liggen. Hier bepaalt de geestelijke band van de kerkelijke gemeenschap inderdaad het karakter der dichterlijke werkzaamheid. De eerste drie hoofdstukken van Smits boek, waarin hij achtereenvolgens de geboorte van het Protestantisme in ons land, het geestelijke lied der Sacramentisten en de Reformatorisch-gezinde rederijkerspoëzie behandelt, zou men zich moeilijk anders kunnen voorstellen, ook wanneer er van geen „strijdschrift" sprake was. De kerkhistorische inleiding van het eerste hoofdstuk, een goede samenvatting, waarbij vooral dankbaar gebruik is gemaakt van Kühlers

standaardwerk, is immers onmisbaar tot goed begrip van de geestesgesteldheid der dichters, en in het tweede en derde hoofdstuk worden de beide formele hoofdstromingen der Protestantse poëzie in hun oorsprongen getekend: „Even geleidelijk en ongemerkt als de eerste reformatorischen in ons land, de Sacramentisten, zijn voortgekomen uit de sfeer van moderne devotie en Bijbels Humanisme, heeft zich ook hun poëzie in Protestantse geest ontwikkeld. Toch is deze onopvallende inzet een der beide uitgangspunten voor de gehele Protestantse dichtkunst der 16de en 17de eeuw. Het tweede wordt gevormd door de reformatorisch-gezinde rederijkerspoëzie.... Ondanks voortdurende wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding kan zeer in het algemeen gezegd worden, dat er een lijn van het Sacramentistische lied over de schriftuurlijke liedekens naar Camphuysen en Luyken loopt, terwijl een andere van de rederijkerspoëzie over Fruytiers en Van Mander naar de meer culturele verskunst van Marnix, Revius en Dullaert voert". „Zeer in het algemeen" zijn hier de lijnen juist aangegeven, al wordt er wel een beetje in verdonkeremaand dat het doorwerken van de renaissance geestelijke volkspoëzie in de trant van het Sacramentistische lied en de schriftuurlijke liedekens voorgoed onmogelijk maakte en dat het latere culturele geestelijke lied van Camphuysen en Luyken niet alleen het volkslied maar ook de liedkunst der rederijkers, dus ook Fruytiers en Van Mander, in zijn stamboom heeft.

Na de genoemde eerste drie hoofdstukken volgen dan echter een hoofdstuk over Coornhert, De Heere en Boeckx, „een drietal dichters, die wel in sterke mate de invloed der Hervorming hebben ondergaan, maar om verschillende redenen toch niet zonder méér bij de dichters der Reformatie ingelijfd zouden mogen worden", een hoofdstuk over „de poëzie der Dopers", waarin o.a. Carel van Mander behandeld wordt, en een hoofdstuk over „de poëzie der Calvinisten", waarin niet alleen Marnix, maar ook Jan van der Noot en Jan van Hout ter sprake komen. Hier doet het bezwaar van het geloof als literairhistorisch ordeningsprincipe zich al duidelijk gelden, want de literaire gestalte van Coornhert, De Heere, Van Mander, Van der Noot en Van Hout is met de karakteristiek „dichter der Reformatie" zeker

maar voor een klein deel aangeduid. De vernieuwing van de vorm (of, speciaal bij Coornhert, van het denken) was veel meer hoofdmotief in hun leven dan de vormgeving van het nieuwe geloofsleven. Zij zijn ook niet de initiators van een bepaald literair genre waar de Reformatie zijn stempel op heeft gedrukt (als bv. het genre der schriftuurlijke liedekens). Moet men dan zeggen dat bij de behandeling van deze individualistische renaissancisten binnen het kader van de „dichters der Reformatie" in principe de literairhistorische verkenning ophoudt en het strijdschrift begint?

Hiermee zou men Smit stellig onrecht doen. Ik heb hierboven niet ontkend dat er in zijn boek iets van een strijdschrift steekt, maar het blijft daarbij toch steeds een literairhistorische verkenning. De genoemde dichters worden immers welbewust maar voor een deel behandeld, alleen als dichters van geestelijke poëzie, en de verbeelding van het geloofsleven juist in het werk van zulke individuele dichters moet toch ook een voorwerp van opzettelijke literairhistorische studie zijn. Noch in de algemene literatuurgeschiedenis, noch in de speciale monografieën die zich met de afzonderlijke figuren bezighouden, kan déze verbeelding de aandacht krijgen die zij verdient: voor de schrijver van een algemene literatuurgeschiedenis overwegen andere problemen en hij kan niet voortdurend tot bijzonderheden van deze aard afdalen, bij de monografische behandeling van de afzonderlijke figuur ontbreekt meestal het vergelijkingsmateriaal van voorgangers, tijdgenoten en navolgers. Ik acht het dus zeker een winst voor onze literatuurgeschiedenis, dat Smit niet alleen de Hervormingsliteratuur waarachter in het geheel geen of geen duidelijke dichterfiguren oprijzen, maar ook het werk van de persoonlijke dichters uit de 16de eeuw nog eens uitdrukkelijk onder dit aspect heeft bestudeerd.

Het belangrijkste in deze studie van figuren-met-meer-kanten acht ik niet de polemiek met Anton van Duinkerken over de rederijkers Cornelis Crul en Bertelmeüs Boeckx. Volgens Van Duinkerken zijn deze beide dichters Rooms geweest, volgens Smit was Crul een Herdoper en Boeckx een late Sacramentist. Hierbij komt het karakter van strijdschrift zowel bij het boek van Van Duinkerken als bij dat van Smit wel duidelijk aan het licht, want in zuiver-wetenschappelijke

monografieën over de literaire verbeelding van het Rooms-Katholieke geloofsleven enerzijds en het Reformatorische geloofsleven anderzijds zou men eigenlijk alleen maar figuren mogen behandelen waarbij de bijzondere schakering van hun geloofsleven volkomen vaststaat. Smit heeft de bewijskracht van Van Duinkerkens argumenten onvoldoende geacht, maar heeft — begrijpelijk bij figuren waarover, behalve hun, weinige, gedichten, bijna geen historische gegevens bestaan — ook geen volkomen overtuigend tegenbewijs kunnen leveren. Trouwens, als een van beide schrijvers wel in zijn argumentatie geslaagd was, wat had de literatuurgeschiedenis daar dan nog bij gewonnen? Eminente dichters zijn immers noch Crul, noch Boeckx en een bijzonder sprekend specimen van geloofsverbeelding, hetzij in Katholieke of in Protestantse zin, zou hun werk dus toch nooit kunnen heten!

Het hoogtepunt van Smits studie zie ik in zijn beschouwing over Karel van Mander. Deze Doperse schilder-dichter heeft hij na Jacobsen opnieuw ontdekt. Terwijl de laatste een onverzoende tegenstelling zag tussen de gelovige en de artist in Van Mander, ziet Smit, m.i. terecht, in hem een groei naar een synthese: „de Renaissance overwint niet den Christen, maar wordt door dezen geleidelijk aan zich onderworpen! Heel bewust zocht Van Mander naar een harmonische synthese tussen de twee werelden, die hij beide zo lief had.... Hij stond voor hetzelfde probleem, waarvoor later Vondel zich geplaatst zou zien, en hij zocht de oplossing in volkomen dezelfde richting". Hierbij worden we herinnerd aan Smits scherpzinnige studie over Vondel in *NTg* 29, 254, waarin hij ook Vondel, evenals nu Van Mander, als een typische Doper heeft ontdekt. Het is de bijzondere verdienste van Smit, dat hij naast de Calvinistische lijn in onze 16de- en 17de-eeuwse literatuur de Doperse lijn met nadruk naar voren heeft gehaald.

Het boek van Smit eindigt met een bespreking van de verschillende psalmberijmingen in de 16de eeuw. Dit is zeker een onderwerp dat een afzonderlijke studie verdient, maar het is de vraag of deze eigenlijk niet meer tot de kerkgeschiedenis dan tot de literatuurgeschiedenis behoort. Men kan natuurlijk wel zeggen: juist die berijmde

psalmen vormen de poëzie der Reformatie bij uitstek, want voor tal van eenvoudige gelovigen zijn ze de ideale verbeelding van hun geloofsleven en de enige literatuur in hun leven geweest. Maar rekt men het begrip „literatuur" dan niet te veel uit? De streng-Calvinistische psalmberijming wil immers aan de gemeente alleen de mogelijkheid bieden om zich gezamenlijk uit te spreken in de van God gegeven woorden. Van een min of meer persoonlijk gekleurd geloofslied mag hierbij geen sprake zijn: het zingen van de psalmen is een stuk „dienst des Woords" waarin voor literatuur geen plaats is. Wie de berijming op taal- en verstechniek bestudeert, moge er de neerslag van bepaalde literaire vormopvattingen in kunnen vinden, hij constateert dan toch niet meer dan een bijkomstigheid. Waarom zou de literatuurgeschiedenis, die over zoveel andere en betere voorbeelden van die vormopvattingen beschikt, dan juist een Calvinistische psalmberijming uit haar kerkelijk verband moeten rukken om er een object van literaire waardering of kritiek van te maken? Een in Calvinistische zin berijmde psalm hoort m.i. niet in een literaire bloemlezing thuis, ook al ziet de moderne lezer er „een goed gedicht" in, want door het als „gedicht" naast andere gedichten te plaatsen vergrijpt men zich aan de bedoeling van de berijmer. Voor een in Doperse of Lutherse zin berijmde psalm geldt dit natuurlijk niet: die kan men als specimen van geestelijk lied naast geestelijke liederen die uit andere inspiratiebronnen dan het psalter geput hebben, plaatsen. Dus niet het feit dat zij vertaling is, niet de onoorspronkelijkheid van haar inhoud, plaatst de Calvinistische psalmberijming buiten de literatuurgeschiedenis, maar de uitdrukkelijke wil van haar maker om zijn eigen stem het zwijgen op te leggen: hij wil niet Gods Woord nazingen, maar Gods Woord alleen laten zingen en zelf niets dan „dood" instrument zijn. Ook bij andere vertalers die zich trouw aan hun originelen houden, moge dit verlangen om niets dan instrument te zijn misschien min of meer kunnen bestaan, de Calvinistische psalmberijmer blijft dan toch wel een heel bijzonder extreem geval, omdat zijn verlangen door religieuze overgave wordt toegespitst: de stem die hij door zich heen wil laten zingen is niet die van een literator, van een willekeurig, zij het vereerd, ander mens, maar van Godzelf. Ik ben op

deze kwestie even ingegaan, omdat ik in mijn *Protestantse poëzie der 16de en 17de eeuw,* waarvoor dit boek van Smit ten dele tot voorbeeld heeft gestrekt, met opzet geen specimina van Calvinistische psalmberijmingen heb opgenomen en mij dit van verschillende kanten als een verzuim is aangerekend. Nog eens, ik gun ook aan deze berijmingen graag hun studie — en deze studie zal zelfs het beste door een literatuurhistoricus geschreven kunnen worden, omdat deze alleen de opeenvolgende poëtische vormopvattingen die zich ongewild in de berijmingen weerspiegelen scherp zal kunnen herkennen —, maar die studie behoort alleen maar zijdelings tot de literatuurwetenschap.

Voor Smits overzicht van de 16de-eeuwse psalmberijmingen heb ik overigens niets dan lof. Hij laat ons de ontwikkeling van de nog geheel in de vrijheid staande Souterliedekens naar de uiterste gebondenheid van Marnix' berijming (die in de opeenvolgende drukken van zijn werk nog voortdurend strenger wordt) duidelijk zien. Hij geeft ook een goede vergelijking van de verdiensten van Datheen en Marnix, die terecht in het voordeel van de laatste uitvalt. Het moet toch eigenlijk een ontsporing van modern estheticisme heten om Datheen's gejaagde kreupelrijmen als „dichterlijker" te stellen boven de zorgvuldige en niettemin, vooral in eerste aanleg, hier en daar nog bezielde humanistische dichtoefeningen van Marnix. Marnix voldeed oneindig veel beter aan het ideaal van een psalmberijming dat de Calvinistische kerk moest koesteren en het is, niet alleen uit een oogpunt van goede smaak, maar ook uit zuiver kerkelijke overwegingen, buitengewoon jammer geweest dat die kerk het resultaat van zijn toegewijde ijver nooit heeft willen honoreren. Of moeten we hierin tenslotte toch ook weer de wijze humor der geschiedenis waarderen, die het een, overigens lang niet altijd aantrekkelijke, „natuur" deed winnen van een wel stijlvolle maar wat al te konsekwente „leer"?

K. HEEROMA

INGEKOMEN BOEKEN

J. M. HOEK, De Middelnederlandse vertalingen van Boethius' De Consolatione Philosophiae met een overzicht van de andere Nederlandse en niet-Nederlandse vertalingen. Academisch Proefschrift, Amsterdam. Drukkerij-uitgeverij „Flevo" (v.h. gebr. Mooij). Harderwijk, 1943.

TH. H. D'ANGREMOND, P. C. Hooft's Achilles en Polyxena, met inleiding, aantekeningen en woordenlijst. Van Gorcum's Litteraire Bibliotheek, dl. V. Van Gorcum & Comp. Assen, 1943. Prijs *f* 4.10.

H. BONGER, Dirck Volckertszoon Coornhert. Studie over een nuchter en vroom Nederlander. N.V. Uitgeversmaatschappij „De Tijdstroom". Lochem, z.j.

TIJDSCHRIFT VOOR
NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

TWEE EN ZESTIGSTE DEEL

LEIDEN
E. J. BRILL
1943

INHOUD

ARTIKELEN:

Blz.

DRAAK, A. M. E., St. Niklaesgift 81

ENKLAAR, D. TH., Studiën over het Antwerpsche Liedboek.

I. Het liedeken van Sint Jacob 185

II. Het liedeken Vanden reghenboghe 198

VAN HAERINGEN, C. B., Multatuliana 247

KAMPHUIS, G., Een blikken dominee 144

KRUYSKAMP, C., Iets over klankschildering of expressieve klankwaarde 1

VAN LESSEN, J. H., Klanknabootsing als taalvormend element (IV) 106

LIEFTINCK, G. I., Het Ridderboec 14

MAXIMILIANUS, O.F.M. CAP. P., Buchanan en Vondel's Joannes de boetgesant 145

VAN DER MEULEN, R., Sparsa 40, 135, 210

MICHELS, L. C., Verbindingen met *deze*. 302

MINIS, C., De *ἀπὸ κοινοῦ*-constructie, vooral in den *Ferguut* 161, 270

—, Heimelijkheid der heimelijkheden, Vs. 1617 vgl. 229

NIJLAND, ALEIDA, „Supporteert tot over meir" 72

SCHALIJ, J. M., Richard van St. Victor en Hadewijchs 10de brief 219

—, S. Bernardus' De Diligendo Deo de grondslag voor het 41ste Limburgsche sermoen 256

DE TOLLENAERE, F., Enkele aanteekeningen bij een bron van Van Lenneps *Zeemans-Woordeboek* 52

—, Ndl. vierboet(e), vuurboet. 55

VERDENIUS, A. A., Opmerkingen over 17de-eeuwse relicten met eu < ô 201

—, Oetoe (oerdoe) rakkert, een fries relict 208

VERDEYEN, R., Esmoreit, Vs. 80-89 241

DE VOOYS, C. G. N., Pharmaceutische vaktaal uit het begin van de veertiende eeuw 127

WEIJNEN, A., De oe-phonemen in het Leuvens 309

DE WILDE-VAN BUUL, G., Het enclitische pronomen personale van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams . 290

Blz.

BOEKBEOORDEELING:

Die Haager Liederhandschrift, Faksimile des Originals mit Einleitung und Transkription, hrsg. v. E. F. KOSSMANN, door G. KLOEKE 73

G. S. OVERDIEP, De volkstaal van Katwijk aan Zee. Met medewerking van C. VARKEVISSER, door C. B. VAN HAERINGEN . . 153

PROF. DR. J. L. WALCH, Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis, door A. ZIJDERVELD 232

DR. W. A. P. SMIT, Dichters der Reformatie in de zestiende eeuw, door K. HEEROMA 312

Ingekomen boeken 80, 160, 240, 320

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel *f* 7.85; voor de Leden van de Maatsch. der Nederl. Letterk. *f* 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele Deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan de Secretaresse der Redactie, Mej. Dr. J. H. VAN LESSEN, Zoeterwoudsche Singel 27 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

NEDERLAND IN DEN ROMEINSCHEN TIJD

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

I. 1943. VIII, 308 blz. met 47 afbeeldingen op 24 platen en 8 kaarten in den tekst. gr. 8vo.

II. 1943. VIII, 309-742 blz. met 82 afbeeldingen op 40 platen en 25 fig. in den tekst, waaronder 13 kaarten. gr. 8vo

Prijs der beide deelen tezamen in half linnen *f* 20.—

INHOUD: I. Inleiding. — De verovering van Noord-Gallië door de Romeinen. — De pogingen om Germanië te veroveren. — De eerste periode van het Romeinsche bestuur in Nederland. — De opstand der Bataven en zijn gevolgen.
II. Het land en de bewoning in het zuiden. — Het land en de bewoning in het noorden. — Het leven. — Het herstel van het Romeinsche gezag in Noord-Gallië. — Het einde van de Romeinsche heerschappij. — Literatuur. Lijst van afbeeldingen. Chronologisch register. Vindplaatsen van Romeinsche oudheden in Nederland en omgeving, Algemeen register.

DE VOORGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

DOOR

PROF. DR. A. W. BYVANCK

1942. XI en 238 blz. tekst. Met 76 afbeeldingen op 36 platen, 18 afbeeldingen en kaarten tusschen den tekst. gr. 8vo. Tweede verbeterde en vermeerderde druk. Prijs *f* 4.20; gebonden *f* 5.25

INHOUD: I Inleiding. — II De bodem van Nederland. — III De bevolking van Nederland. — IV Palaeolithicum en Mesolithicum. — V Het Neolithicum in Zuid-Limburg. — VI De cultuur der bekers in het Midden van Nederland. — VII Hunebedden en bekercultuur in het Noorden. — VIII De bronstijd. — IX De cultuur van de urnenvelden en het einde der voorgeschiedenis. — X Samenvatting. — Literatuur. — Register.

P. 1997/3.
Lessen, Le

201837_011
_tij003194201
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 61